

ISSN 3005-849X

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон

МАҶАЛЛАИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ
«АХБОРИ ДДҲБСТ»

Силсилаи илмҳои гуманитарӣ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ВЕСТНИК ТГУПБП»

Серия гуманитарных наук

THE MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN
Tajik State University of Law, Business and Politics

SCIENTIFIC-THEORETICAL JOURNAL
“BULLETIN OF TSULBP”

Series of Humanitarian Sciences

№3 (100), 2024

Хуҷанд – Khujand

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» аз соли 2000 на кам аз 4 маротиба дар як сол бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нашр мешавад.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст (Шаҳодатномаи №227 /МҚ-97 аз 13.12.2021).

Маҷалла ба Рӯйхати маҷаллаҳо ва нашрияҳои илмӣ пешбари КОА-и ВМ ва ИФР (аз июни соли 2011; бознависӣ дар моҳи июни соли 2016, ҳамчунин солҳои 2018, 2022) ва КОА-и назди Президенти ҚТ (аз ноябри соли 2018), ки чопи муҳимтарин дастовардҳои илмӣ рисолаҳо барои дарёфти ӯнвонҳои номзад ва докторони илм дар онҳо ҳатмӣ мебошад, дохил шудааст. Аз соли 2024 дар шакли электронӣ нашр мешавад.

Маҷалла ба Индекси иқтибоси илмӣ Русия (РИНЦ) ворид аст.

ҲАЙЪАТИ ТАҲРИР

Сармуҳаррир: Шокиров Т.С., доктори илмҳои филология, профессор

Абдурашитов Ф.М., доктори илмҳои таърих, профессор; Азимова М.Н., доктори илмҳои филология, профессор; Бобоҷонова Р., доктори илмҳои филология, профессор; Ғиёсов Н.И., номзоди илмҳои филология, дотсент; Дубовитский В.В., доктори илмҳои таърих, профессор; Зоҳидӣ Н.Ш., доктори илмҳои филология, профессор; Искандаров К., доктори илмҳои таърих, профессор; Исомитдинов Ҷ.Б., номзоди илмҳои таърих, дотсент; Каримзода (Каримов) О.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Катсев А.С., доктори илмҳои филология, профессор; Мирзоев Н.М., доктори илмҳои таърих, профессор; Мирзоюнус М. (Ҳоҷаева М.М.), доктори илмҳои филология, профессор; Муқимов М.А., доктори илмҳои филология, профессор; Нағзибекова М.Б., доктори илмҳои филология, профессор; Насриддинов Ф.А., доктори илмҳои филология, профессор; Пирумишов Х.П., доктори илмҳои таърих, профессор; Раҳимов Н.Т., доктори илмҳои таърих, профессор; Салимов Р.Д., доктори илмҳои филология, профессор; Таймагамбетов Ж.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Убайдулло (Убайдуллоев) Н.К., доктори илмҳои таърих, профессор; Ҳакимова Б.Н., номзоди илмҳои филология, дотсент (котиби масъул); Ҳасанов А.А., доктори илмҳои филология, профессор; Ҷӯразода (Ҷӯрабаев) Д.Х., доктори илмҳои таърих, профессор; Яъқубов Ю.Ё., доктори илмҳои таърих, профессор.

©ДДХБСТ, 2024

Журнал «Вестник ТГУПБП» основан в 2000 году, выходит не менее четырёх раз в год на таджикском, русском и английском языках

*Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан
(Свидетельство № 227/МДж-97 от 13.12.2021)*

Журнал входит в Перечень ведущих рецензируемых научных журналов и изданий ВАК МОН РФ (с июня 2011 года; перерегистрирован в 2016, 2018 и 2022 гг.) и в Перечень изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан (с ноября 2018 г.), в которых должны быть опубликованы основные научные результаты диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора наук. С 2024 года журнал издаётся в электронном варианте.

Журнал включен в Российский индекс научного цитирования (РИНЦ).

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор: Шокиров Т.С., доктор филологических наук, профессор

Абдурашитов Ф.М., доктор исторических наук, профессор; Азимова М.Н., доктор филологических наук, профессор; Бабаджанова Р., доктор филологических наук, профессор; Гиясов Н.И., кандидат филологических наук, доцент; Джуразода (Джурабаев) Дж.Х., доктор исторических наук, профессор; Дубовицкий В.В., доктор исторических наук, профессор; Захиди (Захидов) Н.Ш., доктор филологических наук, профессор; Искандаров К., доктор исторических наук, профессор; Исомитдинов Ж. Б., кандидат исторических наук, доцент; Каримзода (Каримов) О.К., доктор исторических наук, профессор; Кацев А.С., доктор филологических наук, профессор; Мирзоев Н.М., доктор исторических наук, профессор; Мирзоюнус (Ходжаева) М., доктор филологических наук, профессор; Мукимов М.А., доктор филологических наук, профессор; Нагзибекова М.Б., доктор филологических наук, профессор; Насриддинов Ф.А., доктор филологических наук, профессор; Пирумишоев Х.П., доктор исторических наук, профессор; Рахимов Н.Т., доктор исторических наук, профессор; Салимов Р.Д., доктор филологических наук, профессор; Таймагамбетов Ж.К., доктор исторических наук, профессор; Убайдулло (Убайдуллоев) Н.К., доктор исторических наук, профессор; Хакимова Б.Н., кандидат филологических наук, доцент (ответственный секретарь); Хасанов А.А., доктор филологических наук, профессор; Якубов Ю.Ё., доктор исторических наук, профессор.

The journal "Bulletin of TSULBP" has been issued no less than 4 times in a year in Tajik, Russian and English languages since 2000

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan (Licence №227/ MJ-97 from 13.12.2021).

The journal has been in the List of leading scientific journals and periodicals of Higher Attestation Commission of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation (since June 2011, re-registered in June 2016 and also in 2018, 2022), and in the List of Higher Attestation Commission publications under the President of the Republic of Tajikistan (since November 2018) which publishes the primary research outcomes of dissertations for receiving scientific degrees of Candidate or Doctor of science. Since 2024, the journal has been published in electronic form.

The journal is included into the Russian index of scientific citing (RISC)

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief: Shokirov T.S., Dr. of Philology, Professor

Abdurashitov F. M., Dr. of History, Professor; Azimova M. N., Dr. of Philology, Professor; Bobojonova R., Dr. of Philology, Professor; Djurazoda (Djurabaev) D.H., Dr. of History, Professor; Dubovitskiy V. V., Dr. of History, Professor; Ghiyasov N.I., candidate of philological sciences, Associate Professor; Hakimova B. N., candidate of philological sciences, Associate Professor; Hasanov A. A., Dr. of Philology, Professor; Iskandarov K., Dr. of History, Professor; Isomiddinov Dj. B., candidate of historical sciences, Associate Professor; Karimzoda O.K. (Karimov), Dr. of History, Professor; Katsev A. S., Dr. of Philology, Professor; Mirzoyev N. M., Dr. of History, Professor; Mirzoyunus M., Dr. of Philology, Professor; Mukimov M. A., Dr. of Philology, Professor; Nagzibekova M. B., Dr. of Philology, Professor; Nasriddinov F. A., Dr. of Philology, Professor; Pirumshoyev Kh. P., Dr. of History, Professor; Rakhimov N. T., Dr. of History, Professor; Salimov R. D., Dr. of Philology, Professor; Taimagambetov Zh.K., Dr. of History, Professor; Ubaydullo N. K., Dr. of History, Professor; Yokubov Yu. Yo., Dr. of History, Professor; Zokhidi N. SH., Dr. of Philology, Professor.

5.6 (07 00 00) ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

5.6 ИЛМҲОИ ТАҶРИХ

5.6. HISTORICAL SCIENCES

5.6.1(07 00 02) ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

5.6.1 ТАҶРИХИ ВАТАН

5.6.1 HOME HISTORY

УДК 908

DOI 10.24412/3005-849X-2024-3-5-17

**САБТИ ТЌЛУ АРЗИ ШАҲРҲО ДАР
ҶАДВАЛҲО (ТАРҶУМАИ
ТОҶИКИИ БОБИ ДАҲУМИ
МАҚОЛАИ ПАНҶУМИ «ҚОНУНИ
МАСЪУДИ»-И АБУРАЙҲОН
БЕРУНӢ)**

**ЗАКРЕПЛЕНИЕ ДОЛГОТ И ШИРОТ
ГОРОДОВ В ТАБЛИЦАХ (ПЕРЕВОД
ДЕСЯТОЙ ГЛАВЫ ПЯТОЙ КНИГИ
«КАНОНА МАСУДА» АБУ
РЕЙХАНА БИРУНИ НА
ТАДЖИКСКИЙ ЯЗЫК)**

**FIXING THE LONGITUDES AND
LATITUDES OF CITIES IN TABLES
(TRANSLATION OF THE TENTH
CHAPTER OF THE FIFTH BOOK OF
THE «CANON OF MAS'UD» BY
ABURAYKHON BERUNI INTO TAJIK
LANGUAGE)**

Бобоев Юсуф Абдулхатович, н.и.т.,
сармуаллими кафедраи таърих ва ҷомеашиносии
МТД «Коллеҷи омӯзгории ДДХ ба номи академик
Б. Гафуров»; **Мансурова Мунзифа Акмаловна**,
и.в.муаллими калони кафедраи таърих ва
динишиносии ДДХБСТ (Хучанд, Тоҷикистон)

Бобоев Юсуф Абдулхатович, канд. истор. наук,
ст. преподаватель кафедры истории и
обществоведения ГОУ «Педагогический колледж
ХГУ им. академика Б. Гафурова»; **Мансурова
Мунзифа Акмаловна**, и.о. ст. преподавателя
кафедры истории и религиозоведения ТГУПБП
(Таджикистан, Худжанд)

Boboev Yusuf Abdulkhatovich, candidate of
history, senior lecturer of the department of history
and social studies of the SEI «Pedagogical College
of KhSU named after academician Bobojon
Gafurov»; **Mansurova Munzifa Akmalovna**, senior
lecturer of history and religious studies department
under TSULBP (Khujand, Tajikistan)
e-mail: yusuf_boboev@mail.ru

Матни боби даҳуми китоби панҷуми «Қонуни Масъудӣ», ки пешкаши хонандагон мегардад, яке аз қисмҳои ба забони тоҷикӣ тарҷумаи асарӣ Абурайҳон Беруни ба ҳисоб меравад. Тарҷума аз наири русии соли 1973 амалӣ карда шуда, барои муайян кардани имло ва муқоисаи баъзе ҷойномҳо се нусхаи хаттии «Қонуни Масъудӣ», ва матни арабии он аз соли 1956, ки дар Ҳайдаробод наиш шудааст, қисман мавриди истифода қарор гирифтаанд. Бо мақсади муайян кардани шакли тоҷикии навиштан ва хондани ҷойномҳо, муаллифи тарҷума ба наирияҳои тоҷикии «Осор-ул-боқия» ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳон Берунӣ муроҷиат карда, инчунин маълумоти «Ҳудуд-ул-олам»-ро истифода бурдааст. Тарҷума танҳо он қисми бобро фаро гирифтааст, ки дар он сухан дар бораи шаҳрҳо ва дигар маҳалҳои аҳолинишини ба истилоҳ «Тоҷикистони таърихӣ» меравад. Матн бо тавзеҳот таъмин карда наишудааст. Муаллифи тарҷума мушкилоти тарҷумаи асарҳои Абурайҳон Берунӣро қайд карда, ба таҳиягарони наири русии «Қонуни Масъудӣ» эҳтиром мегузорад ва аҳамияти онро дар омӯзиши ва маълумгардонии ин асарӣ Абурайҳон Берунӣ қайд мекунад.

Калидвожаҳо: Абурайҳон Берунӣ, «Қонуни Масъудӣ», тӯлу арзи шаҳрҳо, Тоҷикистони таърихӣ, ҷойном

Приведенный в работе текст десятой главы пятой книги “Канона Масуда” Абу Рейхана Бируни является одной из немногих частей произведения, переведенных на таджикский язык. Перевод осуществлен с русского издания 1973 года. Для уточнения правописания и сопоставления некоторых топонимов частично использованы три рукописи “Канона Масуда” и его арабский текст от 1956 года, изданный в Хайдарабаде. С целью выяснения таджикского варианта написания и чтения топонимов автор перевода обратился к таджикским изданиям “Осор-ул-бокия” и “Китоб-ут-тафхим” Абу Рейхана Бируни, а также использовал сведения из “Худуд-ул-олам”. Перевод включает часть главы, где речь идет о долготе и широте городов и других населенных пунктов так называемого “исторического Таджикистана”. Текст не снабжен примечаниями. Переводчик, отмечая трудности перевода произведений Абу Рейхана Бируни, отдает должное авторам русского издания “Канона Масуда” и отмечает его важность в изучении и популяризации изучаемого произведения Абу Рейхана Бируни.

Ключевые слова: Абу Рейхан Бируни, книга “Канон Масуда”, долгота и широта городов, “исторический Таджикистан”, топонимы

The text of the tenth chapter of the fifth book of “The Canon of Mas’ud” by Abu Reyhan Biruni given in the work is considered one of the few parts of the work translated into Tajik. Translation was carried out from the Russian edition of 1973. To clarify the spelling and compare some toponyms, three manuscripts of the “Canon of Mas’ud” and its Arabic text from 1956, published in Hyderabad, were partially used. In order to clarify the Tajik version of writing and reading toponyms, the author of the translation turned to the Tajik publications “Osor-ul-bokiya” and “Kitob-ut-tafhim” by Abu Reyhan Biruni, and also used information from “Hudud-ul-olam”. The translation includes part of the chapter where we talk about the longitude and latitude of cities and other settlements of the so-called “historical Tajikistan”. The text is not annotated. The translator, noting the difficulties of translating the works of Abu Reyhan Biruni, pays tribute to the authors of the Russian edition of the “Canon of Mas’ud” and notes its importance in the study and popularization of the studied work of Aburaikhon Biruni.

Key words: Aburaykhon Beruni, «Canon of Mas’ud», longitude and latitude of cities, historical Tajikistan, toponyms

Ба қалами олими мутабаҳҳири асримиёнагии тоҷик Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмади Берунӣ атрофи 150 рисола тааллуқ доранд, ки қариб тамоми фунуни замонаашро фаро гирифтаанд. Бархе аз онҳо дар соҳаи илме, ки ба он баҳшида шудаанд назир надоранду на танҳо дар замони худӣ олим, балки садсолаҳои минбаъда низ роҳнамои олимони ҳамон соҳа ба ҳисоб мерафтаанд.

Аз қабилӣ чунин рисолаҳои Абурайҳон Берунӣ «Ал-Қонун ал-масоил фи-л-хайъат ва-н-нучум»-ро ном бурдан мумкин аст, ки бо унвонҳои «Ал-Қонун ал-Масъудӣ» ва «Қонуни Масъудӣ» низ машҳур мебошад. Берунӣ ин шоҳасараширо ба забони арабӣ таълиф намуда, тахминан байни солҳои 1036-1037 ба итмом расонидаву ба султон Масъуди Ғазнавӣ бахшидааст.

Олим ва сайёҳи машҳури араб Ёқутӣ Ҳамавӣ, ки дар асри XIII зиставу аз Хоразм дидан намуда, дар асоси гуфтаи хоразмиён муаллифи яке аз фарзияҳо дар бораи нисбаи Берунӣ ба шумор меравад, арзишмандии рисолаи мазкурро хеле кӯтоҳу басо ба обу ранг баён кардааст: «Он, асари ҳамаи китобҳои роиҷ ба риёзиёт ва илми хайъат офаридашударо аз байн бурд» [10, с. 279].

Аз мазмуни яке аз мактубҳои ба падараш ирсол намудаи нучумшинос ва риёзидони тавонои тоҷик Ғиёсуддин Чамшеди Кошонӣ яке аз бунёдгузори расадхона ва созмондиҳандагони доираи илми Самарқанд, ки роҳбарӣ ва сарпарастии онро ҳокими бамаърифату илмдӯсти темурӣ Мирзо Улуғбек ба ўҳда дошт, бармеояд, ки «Қонуни Масъудӣ» дар байни олимони доираи илми номбурда, шўҳрати тамом доштааст [1, с. 330].

«Қонуни Масъудӣ» ҳамчун донишномаи илми ҳайъат шинохта шуда, масъалаҳои ба он вобастаи риёзиёт, гоҳшуморӣ ва ҷуғрофияро фаро гирифтаву аз 11 мақола иборат аст. Дар навбати худ ҳар мақола ба бобҳо тақсим карда шудааст. Мақолаи панҷуми «Қонуни Масъудӣ» ба ҷуғрофияи риёзӣ ва геодезия бахшида шуда, боби даҳуми он «Сабти тўлу арзи шаҳрҳо дар ҷадвалҳо» ном дорад. Дар ин қисмати рисолааш Берунӣ координатаҳои зиёда аз 600 маҳалҳо, асосан шаҳрҳои мамлакатҳо ва вилоятҳои мухталифро қайд намудааст. Дар ибтидо маҳалҳои дар ҷануб аз хати истиво, сипас дар хати истиво, сипас байни хати истиво ва иқлими якум, сипас дар ҳар ҳафт иқлим ва ахиран дар шимол аз иқлими ҳафтум ҷойгиршуда номбар карда шудаанд. Номбаркунии маҳалҳо аз Ғарб ба Шарқ сурат гирифтааст [11, с. 23].

Дар ин боб дар радифи дигар шаҳрҳо, тўлу арзи шаҳрҳо ва баъзеи дигар маҳалҳои аҳолинишини вилоятҳои таърихӣ тоҷикон ё ба истилоҳ Тоҷикистони таърихӣ сабт гардидаанд. Берунӣ ҳангоми сабти номи бархе аз шаҳрҳо оид ба он маълумоти кўтоҳ, аммо пурарзиши таърихӣ, фарҳангӣ ва ҷуғрофӣ фароҳам овардааст.

Бо назардошти нодир будани ахбори Берунӣ дар ин самт ва ба доираи васеи хонандаи тоҷик дастрас набудани он, қарор додем, ки ҳамон қисми боби номбурдаро, ки роҷеъ ба шаҳрҳои Тоҷикистони таърихӣ маълумот медиҳад, ба забони тоҷикӣ тарҷума ва пешкаши хаводорони таъриху фарҳанги ниёгон ва мероси илми Берунӣ гардонем.

Тарҷумаи мо дар асоси матни русии «Қонуни Масъудӣ» [2, с.442-473] сурат гирифтааст. Фароҳамовардагони матни русии «Қонуни Масъудӣ» қайд кардаанд, ки тарҷумаи онҳо дар асоси нашри арабӣ [6] ва нусхаҳои хаттии он, ки яке дар хазинаи дастхатҳои осорхонаи Британия [8] ва дигаре дар китобхонаи шаҳри Берлин [7] нигоҳдорӣ мешаванд, рӯи қор омадааст. Матни русии «Қонуни Масъудӣ» аввалин нашри пурраи тарҷумаи ин шоҳкори Берунӣ ба забони дигар ба шумор рафта, минбаъд дар асоси он матни ўзбекии асар омода ва ҷоп карда шуд.

Аксари рисолаҳои Берунӣ хусусияти энциклопедӣ доранду бо забони сирф илмӣ навишта шудаанд ва аз ин лиҳоз ҳангоми тарҷума ҳамкорӣ олимони якҷанд соҳаро талаб мекунанд. Дар тарҷума ва нашри русии «Қонуни Масъудӣ» олимони шинохтаи шўравӣ – забоншиносон, шарқшиносон, риёзидонон ва муаррихони варзидаи таърихи илм П.Г.Булгаков, Б.А.Розенфелд, А.Ахмедов, М.М. Рожанская, С.А.Краснова, Ю.П.Смирнов басо ранҷ кашидаанду амали хайру шоистаеро анҷом додаанд ва ба ҳамин васила дар тарғибу муаррифии рисолаи фавқуззикр қори бесобиқаеро ба сомон расонидаанд.

Қайд кардан ба маврид аст, ки бо дарназардошти имкониятҳои мавҷудаи замони нашри матни русии «Қонуни Масъудӣ» дастрасӣ пайдо кардан ба шумораи бештари нусхаҳои хаттии он басо душвор буд. Бинобар ин, фароҳамоварандагони матн, чӣ хеле ки дар боло ишора рафт, танҳо ду нусхаи хаттии «Қонуни Масъудӣ»-ро дастрас карда тавонистанду ҳалос. Дар шароити кунунӣ мавҷудияти шабакаи умумиҷаҳонии интернет, рушди бесобиқаи технологияи иттилоотӣ, рӯи қор омадани нусхаҳои электронии китобҳо ва таъсис додани китобхонаҳои рақамӣ дастрасии муҳаққиқонро ба маъхазҳо ва маводҳои мухталифи илмӣ басо осон гардониданд.

Дар хазинаи дастхатҳои арабии китобхонаи миллии Фаронса «Галлика» нусхаи хаттии «Қонуни Масъудӣ» нигоҳдорӣ мешавад, ки соли 501-уми ҳиҷрӣ китобат шудааст. Бо

мақсади муқоиса кардани навишти номи шаҳрҳо дар тарҷумаи ҳозир нусхаи мазкур [5, с.81а-87б] низ дар қатори нусхаҳои истифода намудаи фароҳамоварандагони матни русӣ [6, с.547-579; 7, с.98v-104v, 8, с.128r-134r] қорбаст гардид. Ҳамчунин барои саҳеҳтар анҷом додани қор, муайян намудани шакли дурусти навишти гунаи форсӣ-тоҷикии номи шаҳрҳо нашрҳои тоҷикии «Осор-ул-боқия» ва «Китоб-ут-тафҳим»-и Берунӣ, инчунин «Ҳудуд-ул-олам» мавриди истифода қарор гирифтанд.

Тарҷумае, ки пешкаши хонандагон гардида истодааст, дуҷумин тарҷумаи яке аз қисматҳои «Қонуни Масъудӣ» ба шумор меравад. Аввалин тарҷумаи мо дар ин ҷода чанде пеш рӯи ҷопро дида буд [9].

Бояд тазаққур дод, ки тарҷумаи мо фарогири тавзеҳот ва радду бадали ахбори Берунӣ бо ҷунин маълумоти рисолаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ дигар нест. Ин қор таҳқиқоти алоҳидаи доманадорро талаб дорад.

Мо мефаҳмем, ки қори анҷомдодаи мо шояд дар сатҳи касбӣ сураат нагирифта бошад ва мусаллам аст, ки аз иштибоҳот ӯрӣ нест. Аммо, он ва тарҷумаи якуми мо аз кӯшишҳои аввалин ва шояд тақонбахши дар оянда тарҷумаи пурраи «Қонуни Масъудӣ» ба забони тоҷикӣ мегарданд.

Умедворам хонандагони хушманд ва дақиқназар, ки бешубҳа дар байнашон устодони варзидаи забоншиносу ховаршинос кам нестанд таҷрибаи бойи тарҷумаи матнҳои қурунивустиро аз забонҳои мухталиф ба забони тоҷикӣ доранд, нисбати ин амали мо бо назари ҳайр нигоҳ мекунанд барои ислоҳи иштибоҳҳои маслиҳатхояшонро арзонӣ мефармоянд ва суҳанҳои зерини Абурайҳон Беруниро пеши назар медоранд: «...Ва ё ин ки мартабаи илмӣ ӯ аз мартабаи ман бартару болотар аст, ин шахс бояд дар ислоҳи ҳалли ин китоб бар ман тафзил наояд. Ва агар лағзише дар он мушоҳида кунад, маро маъзур дорад» [4, с.421].

САБТИ ТҶҲУ АРЗИ ШАҲРҲО ДАР ҶАДВАЛҲО

Дар ин боб ман ҷадвалҳоро, ки фарогири тӯли шаҳрҳо ва арзи онҳоанд ҷойгир намудам ва дар ин роҳ кӯшишу ғайрати зиёдеро баҳри дақиқ намудани онҳо бо усули (омӯзиши) мутаносибии мавқеи барҳеашон нисбат ба дигарашон ва масофаи байни онҳо масраф сохтам. Ҳамаи ин (натиҷаҳо) аз дигар китобҳо гирифта нашудаанд, зеро дар онҳо ин маълумот дарҳам барҳам ва ғалат оварда шудаанд, зеро баъзе аз тӯлҳо аз ҷазираҳои ас-Саъд ҳисоб карда мешаванд, дигарашон бошанд аз соҳили Баҳр ал-Муҳит, ҳол он ки масофаи байни онҳо даҳ замон (яъне дараҷа) мебошад. Баъзе тӯлҳо бошанд аз Маҷрик ҳисоб карда мешаванд, дар ҳоле ки онҳо тӯлҳои аз Мағриб ҳисоб карда мешударо пурра менамоянд.

Ва дар ин қор ман афзоиш додани на арзҳо балки тӯлҳоро, ки аз қаронаи ин баҳр оғоз меёбанд, ҷунонки тӯли Бағдод ҳафтод замонро (яъне дараҷа) ташкил медиҳад, барои худ дастур қарор додам, Ва ман ин суҳанҳо аз баҳри он гуфтам то олиме дигаре, ки дар ин ҷода усулҳои анъанавиро қорбаст менамояду ҳангоми дучор омадан бо ҳақиқат ба он аҳамият намедиҳад ва ӯро осеб дидани натиҷаҳои дақиқ дилгир намесозанд, як нутаи назарро бо дигар маҳлут насозад. Аллоҳи Бузург – кӯмақрасонандаи қасонест, ки дар роҳи ҷустуҷӯи ҳақиқат ба ӯ паноҳ мебаранд.

Ҷадвали тӯли шаҳрҳо, ки аз соҳили Баҳр ал-Муҳит ва арзи онҳо, ки аз хати истиво ҳисоб карда мешаванд

Номи ҷойҳо андар иқлимҳо	Тӯл		Арз		
	замон	дақиқа	дараҷа	дақиқа	
Ва аз он, ки дар иқлими сеюм аст					

Ал-Мадоин ва ба форсӣ Тайсифун аст ва дар он Айвони Кисрост	70	20	33	10	Ирок
Аббодон ва дар он ҷо сутунҳоанд (яъне бандар дар болои сутунҳо), резишгоҳи Дачла ба дарёи Форс	70	20	33	10	
Куркуб, ки номи матоъи сузанчирд аз он бошад	74	0	33	0	Ал-Ахвӯз
Ат-Тиб	74	30	33	20	
Ҳисн Маҳдӣ (Дизи Маҳдӣ)	75	20	30	50	
Майсон ва дар он бо ҳамин ном фаршҳо истеҳсол кунанд	74	0	32	15	
Бачина ва он Басинна аст ва он ҷо мақрама дӯзанд	7	30	33	10	
Аш-Шуш ва ба форсӣ бе нукта навишта шавад ва дар он матои абрешимин бофанд	74	40	33	0	
Тустар ҳамон Шуштар аст ва он ҷо парча дӯзанд	76	20	31	30	
Суқ ал-Ахвӯз	75	0	32	0	
Суқ ал-Арбаъа	75	50	31	0	
Чундишобур	75	0	33	20	
Ад-Даурақ ва он қасабаи Ас-Сурқ бошад	75	55	32	20	
Аскар Муқрам ва аз он шакар хезад ва қаждӯм ба даст ояд	76	0	31	25	
Изаҷ	76	50	31	40	
Моҳрубон бандарест бар қаронаи дарёи Форс	76	20	30	0	Форс
Синиз дар ҳамин қарона бошад ва ҷомаи неқӯи синизӣ аз он ҷо бошад	76	45	32	0	
Козарун	77	0	29	50	
Ҷанноба ва он бандари Форс бошад	77	20	30	0	
Арроҷон	77	20	31	0	
Таввоҳ, он-к ҳамон Таввоҷ аст ва ҷомаҳои таввоҳӣ аз он ҷо бошанд	77	40	30	45	
Ан-Навбинҷон, он-к қасабаи ноҳияти Шопур бошад	78	15	31	0	
Гӯр, он-к дар вилояти Ардашерхурра бошад ва аз он гулоби ҷурӣ баранд	78	30	31	30	
Доробчирд	79	0	32	0	
Шероз мустақарри шохони Форс бошад ва шаҳрест нав	78	35	29	35	
Ал-Байда, он-к шаҳри асосии ноҳияти Истаҳр бошад	78	40	30	0	
Фасо (Фисо) ва он Басосир бошад	78	50	32	20	
Сираф қасабаи ноҳияти ас-Сиф бошад байни Ҷанноба ва Начирум	79	30	29	30	

Чазираи Хорак ба дарёи Форс	77	10	29	30	Чазираҳои Форс
Чазираи Лор андар ин дарё	80	0	28	0	
Чазизрат Бани Кавон	82	20	27	40	Чазираҳои Кирмон
Аш-Ширчон, он-к қасабаи Кирмон бошад	83	0	32	30	Кирмон
Чируфт	83	0	31	45	
Пардашир	83	10	32	40	
Ҳабис	83	20	33	0	
Бам	83	30	33	0	
Заранд	83	40	33	0	
Нармошир	83	50	32	10	
Ҳисн ибн Умара (Амора)	84	3	30	20	
Манучон	84	30	32	40	
Ҳурмуз қасабаи Ҳур ва бандари Кирмон бувад	85	0	32	40	
Паҳра ва он ал-Фаҳраҷ аст	85	0	33	20	
Шаҳри Исфакон ва ал-Йаҳудийа	77	20	32	30	Исфакон
Қаин, он-к қасабаи Қаҳистон бошад	87	35	33	35	Қаҳистон
Ат-Табасайн, он-к аз ду шаҳр ба ҳам омада бошад, Гилакӣ ва Масинон	76	45	33	5	
Кашши Сичистон	89	0	29	30	Сичистон
Гувайн (Чувайн)	89	20	31	10	
Фараҳи Вазиргон дар ҳарду соҳили руди Фараҳ, ки он азим руде бошад	89	0	31	30	
Заранҷ, он-к қасабаи Сичистон бошад	89	30	30	12	
Ҳисн ат-Тоқ (Дизи Тоқ)	89	30	30	40	
Ал-Карнин	89	50	31	0	
Кочурон дар байни кӯҳҳои Ғур	89	0	33	0	Ғур
Руф қасабаи оҳангарон бошад дар байни кӯҳҳои Ғур	90	0	33	30	
Ранал? Қасабаи сокинони ад-Давор	90	10	33	30	Буст
Шаҳри Буст бар соҳили руди Ҳилманд	91	38	32	15	
Раздон	91	45	30	20	
Майманд	92	40	33	20	

Панчавой, он-к қасбаи ар-Рухход бошад	93	0	32	50	Ар -Рухход
Ревсорон	93	30	33	20	Зобулистон
Ғазна, он-к мустақарри шоҳи Машрик бошад	94	20	33	35	
Гардез	94	25	33	20	
Фармо, он-к дар роҳ аз Ғазна ба Мултон бошад	94	35	32	55	
Сивойа аз худуди Балис бувад, ки он Волишистон бошад	94	30	32	20	
Дабил	72	20	38	0	Озарбойҷон
Нашвайа ,он-к Нахичивон бошад	72	50	38	30	
Урмийа бар соҳили дарёаки Кабудон	73	0	37	0	
Ардабил, он-к қасабаи Озарбойҷон бошад	73	0	38	0	
Моранд	73	0	37	50	
Мийанҷ	73	10	37	55	
Салмос	73	10	38	30	
Табриз	73	10	37	30	
Мароға	73	20	37	25	
Ал-Бозз, он-к шаҳри Бобаки хуррамдин бошад	73	20	34	40	
Хунач, он-к Хунна бошад	73	20	37	20	
Саймара ва он шаҳри асосии Михриҷонқазак бошад	71	50	34	30	Ал-Ҷибол
Аш-Ширвон ва он шаҳри асосии Масобазон бошад	72	0	34	10	
Кармисин, ки он Кирмоншоҳ бошад	74	0	3	40	
Қаср ал-Лусус	74	30	3	0	
Ҳамадон	75	20	34	0	
Занҷон	73	0	38	30	
Абхар	74	0	38	0	
Ат-Тарм	74	0	37	0	
Қазвин дар сарҳадоти ад-Даёлама	75	0	37	0	
Ад-Диновар, он-к шаҳри асосии вилояти Моҳ ал-Куфа бошад	76	0	35	20	

Нахованд, он-к шаҳри асосии Моҳ ал-Басра бошад	76	20	35	10	
Ал-Лур	76	30	34	0	
Шопурхуваст	76	30	35	0	
Карочи Абу Дулаф	76	40	34	0	
Сусонкин	76	50	35	10	
Сова	77	0	3	0	
Қум	77	0	35	35	
Қосон, он-к Кошон бошад	77	20	35	40	
Рай	78	0	35	35	
Ал-Хавор, ки онро кам ёд кунанд ва дар боби он ҳамин қадар маълум, ки онро мансуб ба Рай донанд ва Хувари Рай хонанд	78	40	34	20	
Симнон	79	0	35	40	Қумис
Ад-Дамғон, ки қасабаи Қумис бошад	79	30	36	20	
Бистом	79	55	36	40	
Кавтам	76	0	36	15	Ад-Дайлам
Хавсам, он-к бар замини ал-Ўил аст	76	50	36	10	
Шолус	76	55	36	55	
Ар-Рӯён	76	0	36	10	
Натил	76	15	36	50	
Калор	77	0	36	0	
Қалбаи Дайлам бар қўхҳои он	77	0	35	50	
Омул, он-к қасабаи Табаристон бошад	77	10	36	35	Табаристон
Алҳам бар қронаи дарёи Ҳазар	77	10	37	0	
Турунча	77	30	36	55	
Моматир	77	50	36	50	
Қўҳи Дунбованд	77	30	36	20	Дунбованд
Шаланба	77	20	35	55	
Вайма	77	35	36	25	
Фарим	77	40	36	30	
Сарийа, он-к дуввумин шаҳри Табаристин бошад пас аз Омул	78	0	36	55	Табаристон
Намиша	78	20	37	0	
Тамис ё Тамиш ва дарвозаи бораи байни Табаристону Ҷурҷон бар наздикии вай будӣ	78	50	37	0	
Обискун бар қаронаи дарё, ки бандари Ҷурҷон бошад	79	15	37	10	Ҷурҷон
Астаробод	79	20	37	5	
Ҷурҷон	80	10	38	10	
Деҳистон	81	10	38	20	
Баҳманобод	82	20	36	0	

Исфаройин, ки онро Меҳричон низ хонанд	82	25	36	15	Хуросон
Асадобод	83	20	37	0	
Хусравгирд	83	0	36	0	
Сабзавор	82	0	36	5	
Озодвор	82	15	36	20	
Ироншаҳр, он-к қасаби Нишобур бошад	84	0	36	10	
Турсис ҳамон Туршиш аст	84	30	34	20	
Тун ва аз он фарши тунӣ баранд	85	50	33	40	
Завзан ва аз он гили хуросонӣ баранд	85	55	33	55	
Ал-Бузҷон	85	10	35	20	
Табарон, он-к қасабаи Тӯс бошад	84	30	36	20	
Ағбаи Маздурон, ки онро Марзи Тӯрон хонанд, яъне ҳадди турк	85	0	36	35	
Нисо бар канори саҳро	83	30	37	40	
Абивард	84	0	37	25	
Сарахс	85	0	36	40	
Дандонакон	86	20	37	0	
Марви Шоҳҷон	86	30	37	40	
Кушмайхан	86	40	38	0	
Марвруд	87	40	37	30	
Зам бар каронаи Чайхун	88	0	37	40	
Калиф ҳамчунин бар соҳили ин руд	90	15	37	30	
Бодғис	89	10	36	50	
Боун, ки қасбаи Боғшӯр бошад	89	0	36	30	
Кайф	89	0	35	0	
Бушанҷ, ки ба наздики Ҳиро бошад	87	35	34	40	
Шаҳри Ҳирот	88	40	34	30	
Исфизор	89	20	33	40	
Иштлаҳ дар Антаҳуд	88	40	36	30	
Ат-Толиқон	88	25	37	15	Ал-Ҷузҷон
Ал-Форёб	89	20	36	45	
Ал-Маймана он-к Ҷаҳузон бошад	89	50	36	0	
Аш-Шобуркон	90	0	36	45	
Анбир, он-к қасабаи Ҷузҷон бошад	90	15	36	5	
Санкбун	92	40	35	45	
Пишини Ғарҷистон	89	0	36	40	Ғарҷистон
Шурмини Ғарҷистон	89	10	35	50	
Балх ва номи қадимаи он Бомӣ бошад	91	0	36	41	Балх
Худм, он-к чун халиҷ ба нишебии кӯҳе андар канори биёбон андаромадааст	91	35	36	15	
Самангон	92	10	36	0	
Бағлон	92	15	35	40	
Мадар	91	50	35	20	

Қўйсора? Қоест, ки рудҳо ба ҳам оянд ва маҷмӯи онҳо Қайхун бошад	92	0	36	50	Тахористон
Сакилканд	92	50	35	50	
Валвалич, он-к қасабаи Тахористон бошад, ва дар қадим давлати Ҳаётала	92	20	35	15	
Рован	92	40	36	0	
Ат-Толиқон	93	0	37	0	
Сакимишт	93	10	36	50	
Андароб	94	40	36	0	
Ат-Тирмиз					Қанораи Қайхун
Майла бар қаронаи ғарбии Қайхун	91	15	37	35	
Ал-Қубодиён	91	50	36	45	
Боб-ул-Ҳадид	92	20	37	10	Ас-Сағониён
Ас-Сағониён	92	30	38	30	
Шумон	92	20	37	40	
Ал-Вашчирд	93	40	38	40	
Билоди Вахш дар водии Вахшоб	93	50	38	0	Ал-Ҳуттал
Тамлиёт	94	0	38	30	
Мунк	94	10	35	20	
Ҳаловард	94	30	37	35	
Хорбона (?), Хорноба(?)	94	30	38	10	
Ҳулбук	94	35	37	50	
Роҳсаҳар (?)	94	40	37	15	Ал-Ҳуттал
Парғар	95	10	37	0	
Андичорағ	95	20	34	50	
Бадахшон	96	0	36	30	
Ноҳияти Қарон	96	20	37	0	
Ваҳон бар ҳудуди қони лаъл ва сайқалдиҳии он ба Бадахшон бувад	92	50	34	15	Давлат дар ҳудуди он
Шикошим он-к қасабаи Шиқинон бошад	94	10	34	35	
Қасабаи Бомӣён ва дар қўҳҳои он Сурхбут ва Хингбут бошанд ҳар қадоме ба андозаи ҳафтад зироъ	94	15	34	40	Қобул
Парвон он-к аввали билоди Қобул бошад	94	20	35	0	
Лўҳроб	95	20	33	45	
Дарай Панҷшер ва ба қўҳҳои он сим ба даст ояд	94	30	33	40	
Қалъаи Қобул дар гузашта мустақарри мулуки турк будӣ ва сипас бараҳманон	78	0	40	0	
Қалъаи Сақованд дар рустоқи Лаҳувар	85	45	39	25	

Балхон ва макони харобшуда бар касрати нарахтани оби Чайхун ба дарёи Иркониё он-к Чурчон бошад	83	55	40	25	Ғуз
Работи Фарова аз чумлаи дидбонгоҳ бар ҳадди ғуз	84	1	42	17	
Миёнҷоҳ он-к бар миёни саҳрои байни Нисо ва Хоразм бошад	85	0	41	36	Хоразм
Ал-Чурчония яке аз ду шаҳри Хоразм бошад бар каронаи ғарбии Чайхун	84	20	43	10	
Кос шаҳри дигари Хоразм бошад ва бар каронаи шарқии Чайхун ва дар айёми қадим пойтахти он будӣ	86	24	40	30	
Суткад бар руди Хасарт, ки онро руди Шош хонанд	87	5	39	10	Туркмон
Дарғон ҳадди Хоразм бошад ба сӯи Марв ва Бухоро	86	35	38	40	Хоразм
Омуя гузаргоҳ ба билоди Мовароуннаҳр бошад	86	50	39	0	Хуросон
Барабр (Фараб) гузаргоҳаст аз Мовароуннаҳр ба Хуросон	87	30	39	20	Бухоро
Байканд он-к Дизи Рӯйинаш хонанд	87	50	39	30	
Бухоро	87	55	39	35	
Аш-Шарғ он-к бо бозораш машҳур аст	87	55	39	40	
Карминия	88	0	39	50	Сугд
Ал-Дабусия	88	10	39	55	
Ал-Кушония	88	15	39	50	
Иштихон ва Арбинҷон	88	0	39	40	
Шаҳри Насаф ва ё Нахшаб	88	10	39	50	Дар ҳадди он
Шаҳри Кеш					Самарканд
Самарқанд, ки ба луғоти туркӣ Самарқанд «Шаҳри Оғтоб» бошад	88	20	40	0	

Зомин	89	0	40	25	
Хучанда	90	0	40	50	
Усрушана	89	30	39	30	Ал-Буттам
Помир	92	35	41	10	Ал-Хуттал
Калъаи аж-Жашт	93	25	40	20	
Бинкат, қасабаи аш-Шош ва ба луғоти туркӣ Тош-Канд ва ба луғоти юнонӣ Манораи сангин бошад	89	10	42	30	Аш-Шош
Банокат	89	50	41	10	
Тун-кат он-к қасаби Илоқ бошад	89	10	43	0	
Шалҷӣ	89	15	43	10	
Испичоб	89	20	43	20	
Ахсикат он-к қасабаи Фарғона бошад	92	0	42	0	Фарғона
Вилояти Ҷидгил	92	10	42	30	
Қубо	92	15	43	0	
Ҳаткас	93	50	42	30	

ПАЙНАВИШТ:

1. Абдуллозода, Х.Ф. Абӯмаҳмуди Хучандӣ ва таърихи астрономияи халқи тоҷик / Х.Ф. Абдуллозода. – Хучанд: Нури маърифат, 2005.
2. Бируни, Абу Рейхан. Канон Масъуда / Абу Рейхан Бируни // Избр. произведения. – Ташкент: Фан, 1973. – Т.V. – Ҷ.1. – 648 с.
3. Берунӣ, Абурайҳон. Китоб-ут-тафҳим ли-авоили саноат-ит-танҷим / Абурайҳон Берунӣ. – Душанбе: Дониш, 1973. – 285 с.
4. Берунӣ, Абурайҳон. Осор-ул-боқия / Абурайҳон Берунӣ. – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
5. Ал-Бирунӣ, Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Ал-Қонун ал-Масъудӣ фи ал-ҳайа ва-ал-нучум / Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Дирунӣ // Хазинаи дастхатҳои арабии китобхонаи миллии Фаронса «Галлика». – Arabe №6840. – Усули дастрасӣ: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84061572>
6. Ал-Бирунӣ, Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Берунӣ. Китоб ал-Қонун ал-Масъудӣ / Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Берунӣ. – Ҷ.5 – Ҳайдаробод: Доират-ул-маорифи Усмония, 1954. – С.506-605. – Усули дастрасӣ: <https://www.jphogendijk.nl/biruni/QM-Book5.pdf>
7. Ал-Бирунӣ, Абу-р-Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад. Қонун Масъудӣ фил-ҳайат ва-н-нучум / Абу-р-Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бирунӣ // Маҷмӯаи китобхонаи рақамии. – Ahlwardt № 5667. – Усули дастрасӣ: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?>
8. Бирунӣ, Муҳаммад бинн Аҳмад. Ал-Қонун ал-Масъудӣ / Муҳаммад бинн Аҳмад Бирунӣ // Хазинаи дастхатҳои осорхонаи Бритониё. – Orient №1997. Китобхонаи рақамии Қатар. – Усули дастрасӣ: https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100022880536

9. Бобоев, Ю.А. Тарчумаи тоҷикии боби ёздаҳуми китоби дуҷуми «Қонуни Масъудӣ»-и Абурайҳони Берунӣ / Ю.А.Бобоев // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии байналмиллалӣ дар мавзӯи «Мақоми Абурайҳони Берунӣ дар таърихи тамаддуни форс-тоҷик», бахшида ба 1050-солагии мутафаккири бузург. – Бохтар, 2023. – С.54-61.
- 10.Булгаков, П.Г. Жизнь и труды Бируни / П.Г.Булгаков. – Ташкент: Фан, 1973. – 425 с.
- 11.Булгаков, П., Розенфельд, Б. Бируни и его «Канон Масуда» / П. Булгаков, Б. Розенфельд / Абу Рейхан Бируни. Канон Масуда / Избр. произведения. – Ташкент: Фан, 1973. – Т.V. – Ч.1. – С.7-49.
- 12.Худуд-ул-олам. - Душанбе: Бухоро, 2014. – 565 с.

REFERENCES:

1. Abdullozoda, Kh.F. The History of Astronomy of the Tajik People / Kh.F. Abdullozoda. - Khujand: Nuri marifat, 2005. – 440 pp.
2. Beruni, Abu Raikhan. Canon of Mas'ud / Abu Raikhan Beruni // Selected works. – Volume 5. Books 1-5. – Tashkent: Fan, 1973. – 648 pp.
3. Beruni, Aburaihон. Kitob-ut-Tafhim li-avoili sanoat-it-tanjim / Aburaihон Beruni. – Dushanbe: Donish, 1973. – 286 pp.
4. Beruni, Aburaikhon. Osor-ul-Bokiya / Aburaihон Beruni. – Dushanbe: Irfon, 1990. – 432 pp.
5. Al-Bīrūnī, Abu Rayhān Muḥammad ibn Aḥmad. Al-Qānūn al-Mas'ūdī fī al-hay'a wa-al-nuḡūm / Abu Rayhān Muḥammad ibn Aḥmad al-Bīrūnī // Reserve of Arabic manuscripts of the National Library of France "Gallica." – Arabe № 6840. - 410 pp.
6. Al-Bīrūnī, Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad. Kitab al-Qanun al-Mas'udi (Canon Masudicus) / Abu Rayhan Muhammad ibn Ahmad Al-Bīrūnī. – Hyderabad: Osmania Oriental Publication Bureau, 1954. – Access mode: <https://www.jphogendijk.nl/biruni/QM-Book5.pdf>.
7. Al-Biruni, Abu Rayan Muhammad ibn Ahmad. Qanuni Mas'ūdi fī al-hay'a wa-n-nuḡūm / Abu Rayan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni // Berlin Ahlwardt №5667. Digital version (Staatsbibliothek zu Berlin). – Access mode: <https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN646159240>.
8. Al-Biruni, Muhammad ibn Ahmad. Kitab al-Qanun al-Mas'udi / Muhammad ibn Ahmad al-Biruni // London British Library Or. № 1997. Digital version (Qatar digital library). – Access mode: https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100022880536.0x000001
9. Boboev Y.A. Tajik Translation of the Eleventh Chapter of the Second Book of the Canon of Masud by Abu Rayhan Beruni // Materials of the international scientific and practical conference on the topic "The place of Abu Rayhan Biruni in the history of the Persian-Tajik civilization" dedicated to the 1050th anniversary of the great thinker. – Bokhtar, 2023. – PP.54-62.
- 10.Bulgakov, P. G. Beruni's Life and Works / P. G. Bulgakov. – Tashkent: Fan, 1973. – 425 pp.
- 11.Bulgakov, P., Rozenfeld, B. Beruni and his Canon of Masud / P. Bulgakov, B. Rozenfeld // Abu Raikhan Beruni. Canon of Mas'ud // Selected works. – Volume 5. Books 1-5. – Tashkent: Fan, 1973. — PP.7-49.
- 12.Hudud-ul-olam. – Dushanbe: Bukhoro, 2014. – 565 pp.

**АЗ ТАЪРИХИ ИШТИРОКИ
НАМОЯНДАГОНИ САНЪАТИ
МУСИҚИИ АНЪАНАВИИ
ТОҶИКИСТОНИ ШИМОЛӢ ДАР
КОНСЕРТҲО, ОЗМУНУ
ФЕСТИВАЛҲО (ОХИРИ АСРИ XX-
АВВАЛИ АСРИ XXI)**

**ИЗ ИСТОРИИ УЧАСТИЯ
ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ
ТРАДИЦИОННОГО
МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА
СЕВЕРНОГО ТАДЖИКИСТАНА В
КОНЦЕРТАХ, КОНКУРСАХ И
ФЕСТИВАЛЯХ (КОНЕЦ XX –
НАЧАЛО XXI вв.)**

**FROM THE HISTORY OF
PARTICIPATION OF
REPRESENTATIVES OF
TRADITIONAL MUSICAL ART OF
NORTHERN TAJIKISTAN IN
CONCERTS, COMPETITIONS AND
FESTIVALS (END OF XX -
BEGINNING OF XXI centuries)**

Рустамов Дадо Абдуҷабборович, н.и.т., дотсент, мудири каф. таърих, назария ва методикаи таълими мусиқии ба номи профессор Н. Ғ.Ҳакимови МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров”; **Исамитдинов Жорабек Бобобекович**, н.и.т., дотсенти каф. таърихи халқи тоҷики МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Рустамов Дадо Абдуджабборович, канд. истор. наук, доцент, зав. кафедрой истории, теории и методики преподавания музыки им. проф. Н. Г. Хакимова ГОУ “ХГУ имени акад. Б. Гафурова”; **Исамитдинов Жорабек Бобобекович**, канд. истор. наук, доцент каф. истории таджикского народа ГОУ “ХГУ имени акад. Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

Rustamov Dado Abdujabborovich, candidate of History, docent, the chief of the history, theory and method of teaching of music department named after professor N.G.Hakimov under the SEI “KhSU named after academician B.Gafurov”, **Isamitdinov Jorabek Bobobekovich**, candidate of History, associate professor of the history of Tajik people department under the SEI “KhSU named after academician B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan)
e-mail: Isomatdinov1961@mail.ru

Дар заминаи сарҷаишаҳои гуногун ва адабиёти илмӣ, таърихи иштироки намояндагони санъати мусиқии анъанавии Тоҷикистон дар ҷорабиниҳои фарҳангӣ, хусусан концертҳо, озмунҳо ва фестивалҳо, дар охири асри XX ва аввали асри XXI баррасӣ ва таҳлил шудааст. Қўиши ба ҳарч дода шудааст, ки таъсир ва нақши мусиқанавозон ва муганниён дар рушди санъат ва фарҳанг ошкор ва мушаххас карда шавад. Ба хронологияи рӯйдодҳо ва иштироки санъаткорон, таърихи концертҳо, озмунҳо ва фестивалҳои муҳим, ва нақши онҳо ба ташаккули санъати мусиқии анъанавӣ дар давраи муайян диққати махсус дода шудааст. Аз ҷумла дар бораи барномаҳои концерти сарояндагони номдори жанри классикӣ Боймуҳаммад Ниёзов, Абдуҷалил Ҳошимов, Карим Қосимов, Наимҷон Маҳкамов, Абдураҳим Шерматов ва дигарон маълумот дода шудааст. Таъкид гардидааст, ки таҳқиқоти мавзуи мазкур ба фаҳмидани таърихи санъати мусиқии анъанавии Тоҷикистон кўмак мекунад ва барои таҳияи сиёсати фарҳангӣ ва рушди санъат дар сатҳи маҳаллӣ ва байналмилалӣ аҳаммияти калон дорад.

Калидвожаҳо: Тоҷикистони шимолӣ, суруду мусиқии анъанавӣ, Шаймақом, барномаҳои концертӣ, озмунҳо, фестивалҳо, маърифати мусиқӣ

На основе различных источников и научной литературы рассматривается история участия представителей традиционного музыкального искусства Северного Таджикистана в культурных мероприятиях, особенно в концертах, конкурсах и

фестивалях, в конце XX - начале XXI века. Предпринята попытка выявить и конкретизировать влияние и роль певцов и музыкантов в развитии искусства и культуры. Уделяется особое внимание хронологии событий и участию в них артистов, истории важных концертов, конкурсов и фестивалей, показана их роль в становлении традиционного музыкального искусства в обозначенный период. В частности представлена информация о концертных программах известных исполнителей произведений классического жанра: Боймухаммеда Ниязова, Абдужалила Хошимова, Карима Косимова, Наимджона Махкамова, Абдурахима Шерматова и других. Подчеркивается, что изучение избранной темы помогает понять историю традиционного музыкального искусства Таджикистана и имеет большое значение для разработки культурной политики и развития искусства на местном и международном уровне.

Ключевые слова: Северный Таджикистан, традиционная песня и музыка, Шашмаком, концертные программы, конкурсы, фестивали, музыкальное образование

The article, based on various sources and scientific literature, examines and analyzes the history of participation of representatives of traditional musical art of Tajikistan in cultural events, especially concerts, competitions and festivals, in the late twentieth - early twentieth - twenty-first centuries. The study helps to understand the influence and role of singers and musicians in the development of art and culture. The authors of the article tried to pay attention to the chronology of events and participation of artists, the history of important concerts, competitions and festivals, their role in the development of traditional musical art in a certain period. In particular, information was presented on the concert programs of famous performers of the classical genre Boymukhammed Niyazov, Abduljalil Khoshimov, Karim Kosimov, Naimjon Makhkamov, Abdurakhim Shermatov and others. Studying this topic in these deep and comprehensive aspects helps to understand the history of traditional musical art of Tajikistan and is of great importance for the development of cultural policy and the development of art at the local and international levels.

Key-words: Northern Tajikistan, traditional song and music, Shashmaqom, concert programs, competitions, festivals, music education

Таҳқиқоти илмӣ роҷеъ ба иштироки намояндагони санъати мусиқии анъанавии Тоҷикистони шимолӣ дар консертҳо, озмуну фестивалҳо (охири асри XX - аввали асри XXI) ба як қатор масъалаҳои муҳим ва мубрами фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва илмӣ равшанӣ меандозад. Ин таҳқиқот ба омӯзиши таърихи иштироки намояндагони санъати мусиқии анъанавӣ Тоҷикистони шимолӣ дар консертҳо, озмунҳо ва фестивалҳо равона шудааст, ки барои нигоҳдории мероси фарҳангии миллати тоҷик ниҳоят муҳим аст. Иштироки ғаъл дар чорабиниҳои фарҳангӣ ба рушди санъати мусиқии анъанавӣ мусоидат мекунад ва ин таҳқиқот ин равандро таҳлил мекунад, ки барои ояндаи ин санъат муҳим мебошад. Натиҷаҳои ин таҳқиқот метавонанд барои таҳияи сиёсати фарҳангӣ ва ҳукумати истифода шаванд, ки ба рушди санъати мусиқии анъанавӣ дар Тоҷикистон мусоидат мекунад.

Таҳқиқот бо истифода аз манбаъҳои таърихӣ ва ҷадвалиҳои фарҳангӣ нишон медиҳад, ки намояндагони санъати мусиқии анъанавии Тоҷикистони шимолӣ дар ҷи гуна консертҳо, озмунҳо ва фестивалҳо иштирок карда, ҷи гуна таҷриба ва натиҷаҳо ба даст овардаанд.

Барои санъаткор (сароянда ва навозанда) репертуар муҳимтарин категорияи ғаъолияти касбии ӯ мебошад. Метавон гуфт, ки дар эҷодиёти ҳар як навозанда масъалаи репертуар бартарият дорад, зеро маҳз репертуар асбобест, ки тавассути он робита байни иҷрокунандаи суруду мусиқӣ ва шунаванда сурат мегирад. Ва вобаста ба он, ки ин ё он тарона ё мусиқии суннатии жанри мақом то ҷи андоза аслий, сифатнок, ғаҳмо ва касбӣ аст, ҳамон қадар ин

жанр тезтар инкишоф меёбад; дар баробари асбобҳои академии аз тарафи умум қабулшуда асбобҳои халқии тоҷик ҳамон қадар тезтар ва мукамалтар мавқеъ пайдо мекунанд.

Солҳои охир овозхонон навозандагони касбии жанри анъанавии мақом бо репертуари худ ба намоишномаҳои мушаххас, оммавии театри шомил гардиданд, ки нуфузи баланди эҷодӣ доранд. Ансамблҳои мақом, ҳофизону навозандагони алоҳида, коллективҳои мусиқии муассисаҳои таълимӣ зуд-зуд ба ташкили концертҳои ҳисоботӣ шуруъ карданд. Чунончӣ, 10 март соли 2008 дар Академияи Мақом (роҳбари бадеӣ Насиба Амонбоева) концерти гурӯҳи эҷодии мактаби «Шашмақом»-и шаҳри Хучанд баргузор гардид. Гуруҳи мақомсозон қисми вокалии «Шашмақом»- «Ироқ»-ро, ки аз 20 суруд иборат буд — «Сарахбори ироқ» (ғазали Ҳофиз), «Талқини Мухайяр» (ғазали Румӣ), «Насри Мухайяр» (ғазали Румӣ), «Уфари Мухайяр» (ғазали Камоли Хучандӣ) [2] ва ғайраро иҷро карданд. Дар концерти ҳисоботии навозанда — гичакнавоз, дастпарвари Консерваторияи миллии Тоҷикистон ба номи Т.Сатаров, муаллими Коллеҷи санъати ба номи С. Ҳофизӣ шаҳри Хучанд Абдуваҳҳоб Ҳочибоев (концерт 12 апрели соли 2011 баргузор гардид), асарҳои мусиқии жанри суннатии классикӣ: «Наврӯзи Аҷам», «Нолаи ишк», «Насруллоӣ», «Сегоҳ», «Муноҷот» ва ғайра ҷои намоёнро ишғол кардаанд. Бояд гуфт, ки дар концерт дар баробари репертуар сароянда ва навозандаро ҳамчун шахсият тавсиф мекунад ва он чизе, ки ба ӯ имкон медиҳад, дар пешрафти касбаш саҳми арзанда гузорад, иҷрогарӣ, сатҳи касбӣ, қобилияти иҷро кардани як порча мусиқӣ ба таври шавқовар ва босалоҳият муаррифӣ мегардад..

Муассисаи давлатии «Қасри ҷавонон»-и ба номи Лоик Шералии шаҳри Хучанд дар рушду тарғиби санъати мусиқии суннатии тоҷикон саҳми муайян дорад. Ба гуфтаи Саидумрон Саидов, ки директори муассиса буд, ҳамасола дар "Қасри ҷавонон" даҳҳо концертҳо, аз ҷумла бо иштироки сарояндаҳои Шашмақом, фестивал-озмунҳои мақомхонони ҷавону ҷавони вилояти Суғд «Навои ҷовидон» ташкил гардида, намунаҳои хунаҳои мардумӣ - мусиқии халқӣ, классикӣ ва асил иҷро карда мешаванд. Аз ҷумла, сӯҳбатҳо ва 70 таронаи Боймуҳаммад Ниёзов, ду диск бо таронаҳои Ҷӯрабек Набиев дар CD и DVD сабт шудааст. Дар бораи ҳаёт ва эҷодиёти Б.Ниёзов «Чашмае баҳри домон шуд» ва дигар филмҳо ба навор гирифта шуданд [11].

Дар масъалаи муаррифии оммаи ҳофизону навозандагон, амалӣ гардондани ташаббуси эҷодии онҳо, дар байни шунавандагон шухрат пайдо кардан ва эътирофи навозандагон, тарғиби анъанаҳои мусиқӣ, услуб ва жанрҳои мусиқӣ, радио ва телевизион мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Дар вилояти Суғд радиои давлатии вилоятӣ (соли 1931 таъсис ёфта) [13] ва телевизион (соли 1990) [14], радиои ғайридавлатии «Тироз» ва 13 телевизиони тичоратӣ мавҷуданд, ки дар маҳалҳо паҳш мешаванд [6, с.105-108]. Дар ҳазинаи радиои вилоятӣ сабтҳои сурудҳои сарояндаҳои маъруфи мусиқии классикӣ – М.Баҳодуров, Б.Ниёзов, Ҷ.Набиев, Б.Шамсиев, Ҷ.Муродов, солистони ансамбли мақомҳои «Нури Хучанд» ва ғайра мавҷуданд. Шашмақом ба воситаи радиои вилоятӣ зуд-зуд шунида мешавад. Барои тарғиби мусиқии классикии тоҷикон барномаҳои радиои «Нидои ахтарон», «Тулӯи меҳр» ва ғайра ташкил карда шуданд.

Дар телевизиони вилоятӣ рӯзноманигори маъруф, муҳаррири шуъбаи барномаҳои фарҳангию адабӣ Лола Рачабова бо номҳои «Дунёи орзуҳо», «Хуна», «Оҳанги замон», «Меҳрпайванд», «Шаб ба Хайр» ва ғайра як қатор барномаҳои телевизионӣ эҷод кардааст. Бо ин амал санъати миллии тоҷикро ғаёлона пеш мебарад [10].

Дар шабакаҳои телевизионии ғайридавлатӣ («СМ-1», «Азия», «Ҷаҳоноро», «Афшин» ва ғ.) бинобар тичоратӣ шудани ғаёолияташон барои намоиши концертҳои мусиқии

суннатии классикӣ вақти камтар чудо карда мешавад, зеро дар ин шабакаҳои телевизионӣ ҳунарнамоии сарояндаҳои эстрада асосан ба таври пулакӣ намоиш дода мешавад.

Шаклҳои гуногуни фаъолияти фарҳангии маърифатии навозандагони касбӣ (шабҳои мусиқию адабӣ, воҳӯриҳои якҷаъаи студия, кружокҳои шавқовар, журналҳои мусиқӣ ва ғайра) барои тарғиби мусиқии анъанавӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунанд. Бо ташаббуси Раёсати фарҳанги вилояти Суғд соли 2002 маҳфили «Меҳмонхонаи мусиқӣ» таъсис дода шуд. Дар доираи маҳфил сарояндагони номдори жанри классикӣ Боймуҳаммад Ниёзов, Абдучалил Ҳошимов, Карим Қосимов, Наимҷон Маҳкамов, Абдурахим Шерматов ва дигарон ба тамошобинон баромадҳои консерти, лексияю суҳбатҳо ташкил намуданд [12, с. 10-22, 159].

Дар ташаккули фаъолияти касбии мусиқӣ, инкишоф додани маҳорат, ба амал баровардани ташаббуси эҷодии ҳофизону навозандагон озмуну фестивалҳои гуногун нақши калон мебозанд. Тайёрӣ ба фестивалҳои мусиқӣ дар доираи дастаҳои мусиқӣ, бо дастгирии муассисаҳои фарҳангӣ сурат мегирад. Анҷуманҳои гуногуни мусиқӣ – консертҳо, намоишҳо, озмунҳо, ҷашнвораҳо, декадаҳои ҳунари ва гастролҳои микёси гуногун механизми муҳими иҷтимоии дарёфт, интиҳоб ва ба сафи пешинаи мусиқии ҷомеа овардани навозандагони боистеъдоди мардумӣ мебошанд [5, с.23].

Тарғиби васеи оҳангу таронаҳои нодири миллии халқи тоҷик, ҳифзи анъанаҳои миллий, тарбияи насли наврас дар руҳияи муҳаббат ба санъат, баҳусус мусиқии миллий, таҳкими дӯстӣ ва ҳамкориҳои эҷодии халқҳо ва густариши онҳо дар доираи робитаҳои фарҳангӣ - инҳо ҳадафу мақсадҳои асосии фестивалҳои мусиқӣ мебошанд. Эътирофи оммаи бисёре аз сарояндагон ва навозандагони жанри мақом маҳз пас аз баромадҳои онҳо дар ҳамоишҳои мухталиф сурат гирифт.

Маросими ҷоизасупориҳои озмуни мусиқии «Суруди сол» аз сӯи радиои «Азия-Плюс» соли 2003 оғоз шуда, ҳар дафъа аз ҷониби тамошобинони тоҷик барҷастатарин намоиши сол доништа мешуд. Аммо дар соли 2006 тасмим гирифта шуд, ки «Суруди сол» дар сатҳи олӣ, давлатӣ баргузор шавад. Аз соли 2007 инҷониб онро Вазорати фарҳанги Тоҷикистон ташкил мекунад. Дар озмуни «Суруди сол» сарояндагон ва навозандагони шимолӣ Тоҷикистон фаъолона иштирок мекунанд. Масалан, сарояндаи хучандӣ Малоҳат Абдушукурова барандаи ҷоизаи мусиқии «Суруди сол - 2007» дар номинатсияи «Шашмақом» гардид. Соли 2007 радиои «Азия-Плюс» аз тағйири бренди ҷоизаи мусиқии худ хабар дод ва ҷоизаи «Навои дил» ҷои «Суруди сол»-ро гирифт [7].

Бо дастгирии Вазорати фарҳанги ҷумҳурӣ ва Кумитаи телевизион ва радиои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон Фестивал-озмуни ҷумҳуриявии эҷодиёти телевизионии халқии «Андалеб-2008» баргузор гардид. Иштирокчиёни фестивал-озмун аз рӯи сурудҳои якҷаву дуэтӣ, рақс ва намоиши порчаҳои сахнавӣ аз расму оинҳои арӯсӣ дар иҷрои «Шашмақома» ва «Фалак» ва инчунин дар гулдӯзӣ, бофандагӣ, кандакориҳои ҷӯб ва сохтани ҷавоҳироти занона рақобат карданд [9]. Баргузориҳои фестивалҳо, озмунҳо ва намоишҳо ба табодули васеи дастовардҳо дар соҳаи эҷодиёти мусиқӣ ва ошноӣ бо мусиқии анъанавии тоҷикӣ (васеътар, шарқӣ) мусоидат мекунад. Онҳо комёбиҳои нави фарҳанги мусиқии ҳозираро намоиш медиҳанд.

Нахустин барандаи Гран-прии озмуни ҷумҳуриявии «Навои Борбад» солисти ансамбли шашмақомии «Нури Хучанд» Гулҷеҳра Қурбонова (соли таваллудаш 1978, ш. Исфара), гардид [3, с.115].

Дар тарғиби васеи оҳангу таронаҳои миллии халқҳои Шарқ, ҳифзи анъанаҳои миллий, тарбияи насли наврас дар руҳияи муҳаббат ба санъат, баҳусус мусиқии миллий, таҳкими дӯстӣ ва ҳамкориҳои эҷодии халқҳо ва густариши онҳо дар доираи фарҳанг ҷашнвораи байналмилалӣ мусиқии Шарқ, ки аз соли 1997 дар Самарқанд баргузор мешавад, нақши

муҳим дорад. Ин фестивали мусиқии этникӣ - озмунӣ оҳангҳои миллий, суруд ва рақсҳои намоёндагон аз 40-50 кишвари ҷаҳон аст, ки дар маркази Самарқанд - дар майдони Регистони асримиёнагӣ намоиши ҷолиби театрӣ намоиш дода мешавад. Фаъолияти фестивал аз озмунӣ ҳунари ва концертҳо дар се самт иборат аст: эҷоди суруди мардумӣ, анъанавӣ (озмун барои иҷроӣ беҳтарин суруди миллий); мусиқии суннатӣ миллий (озмун барои таҷассуми бадеии миллий ва тақмили анъанаҳои шарқӣ), асарҳои мусиқии муосири миллий. Аз миёни намоёндагони Тоҷикистон ҷоидаи ҷаҳорумин ҷашнвораи соли 2003 (285 сароянда аз 34 кишвари ҷаҳон ширкат варзиданд) овозхони Шашмақома Озода Ашӯрова буд, ки сазовори ҷои дуюм ва ҷоидаи 5 ҳазор доллари амрикоӣ гардид [1].

Рӯзи фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва Рӯзи Тоҷикистон дар ЮНЕСКО (5-11 октябри соли 2005, Париж) барои ҳунармандони мусиқӣ имтиҳони бузурги эҷодӣ буданд.

Барои хизматҳои бузург дар соҳаи санъат ва фарҳанг бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон иштирокчиёни фаъоли Рӯзи фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон дар Федератсияи Россия ва Рӯзи Тоҷикистон дар ЮНЕСКО бо мукофотҳои давлатӣ мукофотонида шуданд. Дар қатори намоёндагони жанрҳои дигари санъати мусиқӣ сарояндаҳои ҷавони мақом Малоҳат Абдушукурова ва Озода Ашӯрова ба унвони фахрии “Ҳунарпешаи шоистаи Тоҷикистон” сарфароз гардиданд. Бо медали «Хизмати шоиста» Насиба Амонбоева, Зумрад Самидҷонова, Ҷамшед Эргашев ва Хайрулло Дадобоев (дойбоз) сарфароз гардиданд [8,с.69].

1 июни соли 2011 дар Рӯзи байналмилалӣ ҳифзи кӯдакон даври ниҳии Фестивали ҷумҳуриявӣ кӯдакону наврасон «Сапеда» дар Маҷмаи давлатӣ Кохи Борбад баргузор гардид. Ин аввалин лоиҳаи бузургмекс дар тамоми таърихи 20-солаи Тоҷикистони соҳибистиклол буда, бо ташаббуси Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, тахти сарпарастии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон амалӣ гардид. Дар гала-консертӣ истеъдодҳои ҷавон аз тамоми манотиқи кишвар, ки аз ду даври интиҳобӣ, ки аз моҳи март то май дар шаҳри вилоятҳо ва навоҳии тобеи ҷумҳури баргузор шуда буданд, ширкат доштанд. Дар маҷмӯи иштирокчиёни концерт аз муассисаҳои миёнаи махсуси мусиқӣ, хореографӣ ва фарҳангии кишвар аз 4 то 18 сола беш аз 900 нафар кӯдакон буданд.

Дар барномаи ансамблҳои якҷояи скрипканавозон, рубобчиён, доя-навозон, дуторчиён, ки лауреатҳои бисёр озмунҳои байналхалқӣ оид ба вокал, мусиқии инструменталӣ ва анъанавӣ, хореография, инчунин аз рӯи номинатсияҳои шоирон, насрнависон ва бастакорони ҷавон дохил карда шудаанд.

Тамошобинон ҳар як номери барномаи консертиро, ки истеъдодҳои ҷавон бо маҳорати ҳақиқӣ иҷро карданд, бо шавқу ҳавас ва ҷапакзании пурмавҷ пешвоз гирифтанд.

Аз ҳама бештар ба хонандаи синфи 1-и шаҳри Чкаловск Манучеҳр Шомирзоев, ки суруди «Тоҷики ман»-ро бо мусиқии Ф.Ҷалолов, матни Т.Рустамов иҷро кард, қарқубии баланд садо дод [4]. Суруди «Ашӯлаи калон»-ро ду нафар донишҷӯи омӯзишгоҳи санъати шаҳри Чкалов (ҳоло Бустон) Ғайратшо Пулотов ва Бахтовар Мадаминов (роҳбари бадеӣ А. Ҳасанов) ба дараҷаи баланди касбӣ иҷро кардаанд. Ин суруд ба тамошобинон писанд омад. Дар ин ҷашнвора ҳунармандони ҷавони шимолӣ Тоҷикистон низ бо таронаҳои классикӣ жанри мақом ҳунарнамоӣ карданд. Ҷунонҷӣ, Бахтовар Ғафоров аз райони Бобоҷон Ғафуров суруди «Қашқарчаи мустаҳзоди Наво» (ғазали Сайидо), Фирдавс Неъматов аз шаҳри Конибодом суруди классикӣ “Дилхироҷ” (ғазали Восифӣ)-ро бо маҳорати баланд иҷро карданд. Онҳоро навозандагони ҷавони ансамбли «Дилнавоз»-и мактаби мусиқии Маркази фарҳанги мусиқии тоҷик «Ҳунар» (роҳбари мусиқӣ Аҳрор Ботуров) ҳамроҳӣ карданд.

Соли 2011 озмунӣ ҷумҳуриявӣ телевизионӣ истеъдодҳои ҷавон «Овози тиллоӣ» баргузор гардид. Давраи ниҳонӣ озмун дар аввали моҳи август дар Душанбе баргузор шуд. Дар номинатсияи «Шашмақом» Фирдавс Негматов аз шаҳри Конибодом ғолиб доништа шуд.

Бо ташаббуси санъатшиносии маъруф Наимҷон Ҳақимов ва дастгирии мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ вилояти Суғд аз соли 2007 инҷониб ҳамасола дар шаҳри н. Хучанд озмунӣ байналхалқӣ мусиқӣ кӯдакон “Донак” баргузор мегардад. Иштирокчиёни ҷашнвора кӯдакони Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистон дар сурудхонӣ, рақс ва навохтани асбобҳои мусиқӣ маҳорати худро нишон медиҳанд. Дар байни номинатсияҳои фестивал ба жанрҳои мусиқӣ анъанавӣ ҷойгоҳи муҳим дода шудааст. Дар фароварди Фестивал ҳамаи иштирокчиён бо диплом ва тухфаҳои хотиравӣ сарфароз гардонида мешаванд.

Ҳамин тавр, дар эҳёи анъанаҳои классикӣ мусиқӣ ва сарояндагии миллии ҳифз ва рушди фарҳанги суннатӣ мусиқӣ касбӣ, муассисаҳои фарҳангӣ ва ҳунари шаклҳои гуногун (театрҳо, хонаҳои фарҳангӣ, клубҳо ва ғайра) мавқеи муҳимро ишғол мекунанд.

Маҳз дар доираи ҷаҳолият дар сохторҳои муассисаҳои фарҳангӣ (пеш аз ҳама дар муассисаҳои касбии фарҳанг ва санъат) сарояндагон ва навозандагон ба шахсиятҳои ҷамъиятӣ табдил ёфта, сазовори эътирофи ҷомеа мегарданд, ҷаҳолияти иҷрочиӣ (консертӣ ва гастролӣ) ва эҷодии онҳо сайқал меёбад, роҳбарони коллективҳои эҷодӣ мешаванд, гуруҳҳои эҷодӣ худро ташкил мекунанд, таҷрибаи гунгардаи бадеии худро ба ҷавонон меомӯзонанд — мактабҳо ташкил карда, талабагон тарбия мекунанд. Илова бар ин, сарояндагон ва навозандагон дар муассисаҳои фарҳангӣ дар форумҳои гуногуни санъат (конкурсҳо ва фестивалҳо) иштирок мекунанд.

Иштироки санъаткорон дар концертҳо, озмунҳо ва фестивалҳо на танҳо боиси шӯҳрат ва маъруфияти онҳо шуд, балки инчунин имкониятҳои нав барои намоиш ва рушди санъати мусиқӣ анъанавӣ фароҳам овард.

Барномаҳои концертӣ, озмунҳо ва фестивалҳо дар инкишофи суруду мусиқӣ анъанавӣ дар Тоҷикистони шимолӣ аз аҳамияти бузурги фарҳангӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ бархурдоранд. Онҳо на танҳо воситаи ҳифз ва интиқоли мероси фарҳангӣ мебошанд, балки майдони эҷод ва навоарӣ барои ҳунармандон, василаи тарбия ва тарғиби фарҳанги миллии, ва инчунин омили муҳими рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ мебошанд. Омӯзиши амиқи ин мавзӯ барои дарк намудани нақши ин ҷорабиниҳо дар ҳаёти фарҳангии Тоҷикистон кӯмак мекунад ва роҳҳои беҳтар намудани ин равандҳоро пешниҳод менамояд, то ки суруду мусиқӣ анъанавӣ Тоҷикистон дар ҷаҳони муосир низ ҷойгоҳи худро дошта бошад.

Хулоса, ҷанбаи таърихӣ таҳқиқот нишон медиҳад, ки ҷӣ гуна тағйироти таърихӣ ва иштироки санъаткорон дар ҷорабиниҳо ба рушди санъати мусиқӣ анъанавӣ Тоҷикистон таъсири муҳим дошт. Таҳқиқот барои фаҳмидани таърихи санъат, нақши санъаткорон ва таъсири ҷорабиниҳои фарҳангӣ аҳамияти калон дорад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Абдуллаев Р. Самарканд музыкальный.// <http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/3-4-04/music.shtml> (Санаи муроҷиат: 14.05.2024).
2. Барномаи нахустконсертӣ Мактаби «Шашмақом»-и шаҳри Хучанди назди Академияи мақом. Мақоми Ироқ (Наср – силсилаи қисми овозӣ). – Хучанд, 2008.
3. Донишномаи “Шашмақом” /Муаллифони асосӣ: А. Абдурашидов, Ф. Азизӣ, А. Раҷабов, Н. Ҳақимов. – Душанбе, 2009. – 422 с.
4. Дубинина Л. Таджикистан гордится своими талантами / http://khovar.rs.tj/index.php?option=com_content&task=view&id=28718 (Санаи муроҷиат: 15.06.2024).

5. Зубайдов А.Д. История профессиональной деятельности народных музыкантов Таджикистана в 30 – 80-е годы XX века. АҚД. – Душанбе, 2005. – 29 с.
6. Расулзода, Қоҳир. Телевизиони вилоят дар ташиққули системаи ягонаи фазои иттилоотии кишвар нақши беиштар гирад // Соли санҷишҳои ҷиддӣ. – Хуҷанд, 2008. – С.105-108.
7. Хасанова, Мавҷуда. В Душанбе были названы лауреаты музыкальной премии «Суруди сол - 2007» // http://www.toptj.com/ShowNews.aspx?news_id (Санаи муроҷиат: 15.05.2024).
8. Набиев В. Саҳми ҷавонони эҷодкор дар рушди фарҳанг ва санъати Тоҷикистони соҳибистиқлол // Фарҳанг ва санъати Тоҷикистони соҳибистиқлол. – Душанбе: Эҷод, 2006. – С. 43-69.
9. Определены победители фестиваля-конкурса народного творчества «Андалеб-2008» // <http://www.tribun.tj/news.php> (Санаи муроҷиат: 15.05.2024).
10. Маводи саҳроии муаллиф. Сӯҳбат бо Лола Раҷабова. 23 июли с. 2024.
11. Маводи саҳроии муаллиф. Сӯҳбат бо Саидумрон Саидов. 14 майи с. 2024.
12. Солиҷонов Н. Арзишҳои фарҳангӣ ва фарҳангииён. – Хуҷанд, 2005. – 168 с.
13. Ёлмаси Хол. Мавҷи зӯё. – Хуҷанд, 2001. – 156 с.
14. Ёлмасов Х. Сиёсати иттилоотӣ ва телевизиони вилояти Сугд. – Хуҷанд, 2005. – 80 с.

REFERENCES:

1. Abdullaev R. Musical Samarkand.// <http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/3-4-04/music.shtml> (Date of appeal: 14.05.2024)
2. Programme of the First Concert of the School “Shashmaqom” of Khujand city under the Academy of Position. Iroq Position (Prose- the series of the voice part) – Khujand, 2008.
3. Book of Shashmaqom / the main editors: A. Abdurashidov, F. Azizi, A. Rajabov, N. Hakimov.- Dushanbe, 2009.- 422 pp.
4. Dubinina L. Tajikistan is proud of its talents. // http://khovar.rs.tj/index.php?option=com_content&task=view&id=28718 (Date of appeal: 15.06.2024)
5. Zubaydov A.D. The History of Professional Activity of Folk Musicians of Tajikistan in 30-80 years of XX century ACD- Dushanbe, 2005.- 29 pp.
6. Qohir Rasulzoda. Region Television should Play the Most i=Important Place in the Progress of the Unique System of Mass Media of the Republic //the year of serious monitoring. – Khujand, 2008. – PP.105-108.
7. Mavjuda Hasanova. There were Announced the Laureate of the Music Festival in Dushanbe “Surudi sol - 2007”.// http://www.toptj.com/ShowNews.aspx?news_id (Date of appeal 15.05.2024)
8. Nabiev V. The Contribution of the Creative Youth in the Development of Culture and Art of Independent Tajikistan // Culture and Art of Independent Tajikistan . –Dushanbe: Ejod, 2006.- PP.43-69.
9. The Winners of the Festival- Competition of Folk Art “Andaleb-2008” are announced // <http://www.tribun.tj/news.php> (Date of appeal: 15.05.2024)
10. Author’s field material. Interview with Lola Rajabova. July 23, 2024.
11. Author’s field material. Interview with Saidumron Saidov. May 14, 2024 .
12. Solijonov N. Cultural Value. – Khujand, 2005. – 168 pp.
13. Ulmasi Khol. Exact Wave. – Khujand, 2001. – 156 pp.
14. Ulmasov Kh. Mass Media and Sughd Region Television Policy. – Khujand, 2005. – 80 pp.

**БАЊЗЕ МАСЪАЛАҲОИ
ТОПОГРАФИЯИ ТАЪРИХИИ ХУЧАНДИ
ОХИРИ АСРИ XIX-ИБТИДОИ АСРИ XX
ДАР ТАДКИҚОТИ ПРОФЕССОР
НАЗИРҶОН ТУРСУНЗОДА**

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ТОПОГРАФИЯ
ХУДЖАНДА КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX
вв. В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА
НАЗИРДЖОНА ТУРСУН-ЗАДЕ**

**HISTORICAL TOPOGRAPHY OF
KHUJAND REFERRING TO THE END OF
THE 19TH – THE EARLY 20TH CENTURIES
IN PROFESSOR NAZIRJON TURSUN-
ZADE'S RESEARCHES**

Шарипова Тӯҳфаҷон Шавкатҷонона,
докторанти (PhD)-и курси II, факултети
таърих ва ҳуқуқи МДТ «Донишгоҳи
давлатии Хучанд ба номи академик
Б.Ғафуров» (Хучанд, Тоҷикистон)

Шарипова Тухфаджон Шавкатҷонона,
докторант (PhD) II курса факультета
истории и права ГОУ «ХГУ имени академика
Б.Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)

Sharipova Tuhfajon Shavkatjonovna, a
second-year doctoral student (PhD), faculty of
history and law under the SEI “KhSU named
after academician B. Gafurov” (Khujaand,
Tajikistan) **e-mail:** istoriya_tj@mail.ru

Саҳми профессор Назирҷон Турсунзода дар таҳқиқи омӯзиши топографияи таърихи Хучанди охири асри XIX-ибтидои асри XX мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Зикр гардидааст, ки Н.Турсунзода дар асарҳои мухталифи худ дар бораи масъалаҳои мавқеи ҷойгиршавии Хучанди охири асри XIX –ибтидои асри XX, дарозии девори мудофиавии ғирдоғирди Хучанд, дарвозаҳои шаҳр ва нақши онҳо дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодию иҷтимоии давраи мавриди назар, қисмҳои шаҳр – арк (куҳандиз), шаҳристон ва работ, шаҳраки руснишин, ки баъди шаҳри Хучандро забт кардани Русия таъсис ёфтааст, теъдоди хоҳагҳои (ҳавлиҳои истиқоматии) шаҳр, деҳаҳои наздишаҳрӣ, теъдоди масҷидҳо ва бозорҳои шаҳр маводи ҷолиб овардааст. Хулоса шудааст, ки Н.Турсунзода ҳамчун муаррихи хучандишинос роҷеъ ба таърихи шаҳри мазкур аз рӯи сарчашмаҳои таърихӣ, бойгонӣ, оморӣ, этнографӣ ва маълумоти муҳаққиқони рус равшанӣ андохтааст, бинобар ин таҳқиқи омӯзиши фаъолияти олим боиси равшан гардидани паҳлуҳои норавшани таърихи Хучанд шуда метавонад.

Калидвожаҳо: топографияи таърихӣ Хучанд, Назирҷон Турсунзода, таърихи Хучанд, арк, шаҳристон, работ, мазорҳо, бозорҳои Хучанд

Рассмотрен вклад профессора Назирджона Турсун-заде в изучение исторической топографии Худжанда конца XIX - начала XX века. Упоминается, что Н. Турсун-заде привел интересные материалы о местонахождении Худжанда в конце XIX-начале XX веков, о длине оборонительной стены, окружавшей Худжанд, о городских воротах и их роли в политической, экономической и социальной жизни рассматриваемого периода, о частях города - арке (кухандиз), шахристане и рабате, русском поселении, возникшем после завоевания Худжанда царской Россией, о количестве жилых дворов города, пригородных селений, его мечетей, мазаров и рынков. Сделан вывод, что Н. Турсун-заде как известный исследователь истории Худжанда на основе исторических источников, архивных, статистических, этнографических материалов и сведений русских исследователей пролил свет на нераскрытые аспекты истории города, поэтому исследование деятельности ученого может привести к познанию важных моментов в истории Худжанда.

Ключевые слова: историческая топография Худжанда, Назирджон Турсун-заде, история Худжанда, арк, шакхристан, рабат, мазары, рынки Худжанда

The article examines the contribution of Professor Nazirjon Tursun-zade to the study of the historical topography of Khujand at the end of the 19th - beginning of the 20th centuries. It is mentioned that N. Tursun-zade provided interesting materials about the location of Khujand at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, about the length of the defensive wall surrounding Khujand, about the city gates and their role in the political, economic and social life of the period under review, about parts of the city - Arka (kuhandiz), Shakhristan and Rabat, the Russian settlement that arose after the conquest of Khujand by Tsarist Russia, about the number of residential courtyards of the city, suburban villages, its mosques, mazars and markets. It is concluded that N. Tursun-zade, as a famous researcher of the history of Khujand, based on historical sources, archival, statistical, ethnographic materials and information from Russian researchers, shed light on undisclosed aspects of the history of the city, therefore, the study of the scientist's activities can lead to the disclosure of important moments in the history of Khujand.

Key-words: historical topography of Khujand, Nazirjon Tursun-zade, history of Khujand, ark, shakhristan, rabod, mazars, markets of Khujand

Таҳқику омӯзиши таърих ва топографияи таърихӣ яке аз масъалаҳои муҳим ба маҳсулоти меъбад. Дар замони шуравӣ ва соҳибистиқлолӣ доир ба масъалаи мазкури Тоҷикистони Шимолӣ, аз ҷумла, Хучанд як қатор муаррихон, ховаршиносон, мардумшиносон, аз қабилӣ А.Л. Кун, М.С. Андреев, З.Ш. Раҷабов, А.Е. Маджи, Н.Н. Неъматов, Ғ.Ҳ. Ҳайдаров, А.К. Мирбобоев В.И. Бушков ва дигарон таҳқиқот анҷом доданд.

Муҳимияти интиҳоби мавзӯи мақола дар он зоҳир мешавад, ки дар баробари олимони мазкур аз ҷиҳати солҳои 60-уми асри гузашта, то имрӯз доир ба таъриху фарҳанг, топографияи таърихӣ ва дигар самтҳои таърихи шаҳри Хучанд доктори илмҳои таърих, профессор, Назирҷон Турсунзода (Турсунов Назирҷон Очилович) таҳқиқоти арзишмандеро ба субут расонидааст.

Мавзӯи (предмет)-и омӯзиши топографияи таърихӣ шаҳрҳо як соҳаи муҳими таҳқиқот аст, ки ҳамаи ҷанбаҳои физикӣ ва иҷтимоӣ шаҳрро дар давраҳои мухталиф дар бар мегирад. Топографияи таърихӣ шаҳрҳо на танҳо барои фаҳмидани таърихи гузашта, балки барои тарҳрезии устувор ва рушди ояндаи шаҳрҳо муҳим мебошад. Таҳқиқи ин объектҳо метавонад роҳи беҳтари фаҳмонидани манзараи иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва иқтисодӣ дар минтақаҳои мухталиф бошад.

Дар мақола тасмим гирифтаем, ки инъикоси баъзе масъалаҳои топографияи таърихӣ шаҳри Хучандро дар осори профессор Назирҷон Турсунзода дар муқоисаю муқобала бо маълумоти дигари муҳаққиқон мавриди таҳлил қарор диҳем.

Назирҷон Турсунзода 12 августи соли 1942 дар маҳаллаи Пуларкиши шаҳри Хучанд ба дунё омадааст. Соли 1959 мактаби миёнаро бо медали тилло ва соли 1964 факултети таъриху филологияи Донишқадаи давлатии омӯзгорӣ Ленинобод ба номи С.М. Кировро бо дипломи аъло хатм кардааст. Пас аз хатми донишқада ӯ ба аспирантураи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи Аҳмади Дониши АИ ҶШС Тоҷикистон дохил шуда, таҳти роҳбарии олим-этнографи номӣ, доктори илмҳои таърих О.А. Сухарева қорҳои илмӣ-таҳқиқотӣ бурдааст [6, 61-62].

Қобили зикр аст, ки ҳанӯз аз айёми донишҷӯӣ Н.Турсунзода ба таҳқиқи омӯзиши таърих ва этнографияи Тоҷикистони Шимолӣ, аз ҷумла шаҳри Хучанд шавқу рағбат пайдо намуда, то имрӯз бахшида ба масъалаи таърих, топография ва этнографияи минтақаи мазкур садҳо китобҳо ва мақолаҳои илмӣ таълиф намудааст. Асарҳои Н.Турсунзода ба

масоили мухталифи илми таърих, аз ҷумла топографияи таърихӣ, ҳайъати этникии шаҳрҳои Тоҷикистони Шимолӣ бахшида шудаанд.

Пеш аз шуруъ намудан ба масъалаи асосии мақола зарур мешуморем сараввал муайян намоем, ки ба топографияи таърихӣ шаҳр кадом масъалаҳо дохил мешаванд? Мардумшинос О.А. Сухарева соли 1966 асари худро бо номи «Бухоро дар охири асри XIX-ибтидои асри XX» нашр намудааст. Боби якуми китоб махсус ба топографияи Бухоро бахшида шуда, муҳаққиқ доир ба мавқеи ҷойгиршавии шаҳр, шароити табиӣ, ҳудуд, бозорҳо, ғаммомҳо, қабристонҳо, маҳалҳои истиқоматӣ ва масъалаи тарҳкашии шаҳр маълумот мавҷуд аст. [7] Муаррихон А.М. Маликов ва А.Ш. Умаров низ дар мақолаи хеш, ки ба масъалаи топографияи Самарқанд бахшида шудааст, роҷеъ ба ҳудуди ҷойгиршавии шаҳр, дарвозаҳои шаҳр, бозорҳо, маҳалҳои истиқоматӣ ва ғ. маълумот додааст [3, 206-214]. Ҳарчанд асару мақолаи ишорашуда ба топографияи таърихӣ дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна бахшида шудаанд, мо барои гирифтани андоза ва муқоиса онҳоро мавриди истифода қарор додем.

Хучанд яке аз қадимтарин шаҳрҳои Осиёи Миёна ба шумор меравад. Н.Турсунзода дар таърихи маълумоти бостоншинос ва муаррих, академик Э.В. Ртвеладзе қайд мекунад, ки ки асли (бунёди) вожаи «Хучанд» қалимаи (hvar) дар матнҳои хаттии «Авасто» ба маънои «Хуршед» (Офтоб) омадааст. Яъне Э.В. Ртвеладзе бори нахуст истилоҳи Хучандро чун «Шаҳри офтобӣ» (Солнцеград) шарҳ додааст [14, 3].

Яке аз нахустин асарҳои алоҳидае, ки Назирҷон Турсунзода доир ба масъалаҳои гуногуни шаҳри Хучанд бахшидааст, «Шаҳри офтобӣ» ном дошта, соли 1989 нашр шудааст. Дар китоб муаллиф қайд мекунад, ки марҳилаи наватарини омӯзиши таърих, археология ва этнография халқҳои Осиёи Миёна баъди Инқилоби Октябр оғоз ёфт. Яке аз масъалаҳои асосии илмӣ, ки шавқу рағбати муҳаққиқони шаҳрҳоро муддати дароз ба худ ҷалб кардааст, топографияи таърихӣ, яъне симои таърихан ташаккулёфтаи шаҳрҳо, хусусан тамоюлҳои васеъшавии ҳудуди онҳо буд [13, 22].

Муаррих дар монографияҳои дигари худ ба масъалаи топографияи таърихӣ васеътар равшанӣ андохтааст. Доир ба мавқеи ҷойгиршавии Хучанди охири асри XIX ва ибтидои қарни XX дар рисолаи илмӣ «Ташаккулёбӣ ва роҳҳои рушди аҳолии шаҳру деҳоти Тоҷикистони Шимолӣ дар охири асри XIX-ибтидои асри XX» Н.Турсунзода чунин қайд мекунад: «Хучанд яке аз шаҳрҳои қадим дар ҳудуди Тоҷикистони Шимолӣ ба шумор меравад. Шаҳр ба воситаи панҷ ҷӯйбори асосии аз рӯдаки Ҳоча Баҳорон қанда шуда: Қозӣ, Мазор, Қӯрхона, Раззоқ, Масҷиди Савр обёрӣ мешуд...» [11, 59]. Сипас муаррих вобаста ба масоҳат ва нақшаи шаҳр ба маълумоти Ф.Назаров, А.Вамбери ва М.И. Галкина таърих намуда, қайд мекунад, ки Хучанд дар масоҳат аз Қӯқанду Бухоро хурд набуд [11, 59]. Аз маълумоти мазкур ба хулоса омадан мумкин, ки Хучанд дар охири асри XIX-ибтидои асри XX дар байни шаҳрҳои Осиёи Миёна яке аз шаҳрҳои қалон маҳсуб меёфт. Ба ақидаи Н.Турсунзода, нақшаи нахустини шаҳр, ки дар он ҷӯйҳо, кӯчаҳо ва арки шаҳр нишон дода шудааст, соли 1866 аз ҷониби топографҳои рус омода карда шудааст [11, 59]. Он вақт майдони шаҳр ба 719 гектар, дарозии деворҳои он ба 11 км. мерасид [12, 199].

Боқад қайд кард, ки дар бораи ҳудуди Хучанд дигар муаррихон низ изҳори ақида кардаанд. Мувофиқи маълумоти академик Н.Н. Неъматов, аз охири асри XV то қарни XIX девори мудоғиавии гирдогирди Хучанд ҳудуди 10,5 км-ро ишғол менамуд [7,4]. Мардумшиноси рус А.Е. Маджи дар мақолаи хеш ба маълумоти бостоншиносӣ ва муаррихон таърих намуда, дарозии девори шаҳрро 70 стадий, баробар ба 11 км. овардааст [2, 117]. Муаррихи тоҷик, профессор А.К. Мирбобоев дар рисолаи хеш «Муқаддимаи таърихи Хучанд» дарозии девори шаҳрро 9-10 км нишон додааст [5,52]. Ҳамин тавр, аз рӯи

маълумоти дар боло овардашуда метавон хулоса кард, ки дарозии умумии девори Хучанд 11 км-ро ташкил мекард.

Н.Турсунзода қайд мекунад, ки ҳисори Хучанд дорои ҳашт дарвоза - “Қалъаи нав”, “Қозӣ”, “Хӯканд”, “Черебек”, “Чуянҷӣ”, “Чорчироғ”, “Ўротеппа” (ё “Масчиди Савр”) ва “Янгидарвоза” буд. Муаррих зикр кардааст, ки дар берун ва даруни дарвозаҳои шаҳр дӯконҳо, чойхонаҳо, устохонаҳои оҳангарӣ мавҷуд буданд. Дар дарвозаи Чуянҷӣ саллоххона ва бозори говфурӯшӣ ва дар дарвозаи Ўротеппа бошад дӯкони рангрёзӣ чойгир буданд [11, 61]. Дарвозаҳои Хӯканд, Ўротеппа ва Янгидарвоза Хучандро бо роҳҳои Фарғона, Уструшана ва Чоч мепайвастанд. Дарвозахоро бо майдони марказии “Чорроҳаи мардон”-и Панҷшанбе ва бозори Чоршанбе ба воситаи хиёбонҳои асосӣ мепайвастанд. Онҳо бештар аз 200 кӯчаву тангкӯча, чақар, обраҳа, зиёда аз 100 маҳаллаву гузарҳои даруни шаҳро ба ҳам васл менамуданд [12, 199-200]. Аз маълумоти муаррих хулоса намудан мумкин аст, ки дарвозаҳои Хучанд дар охири асри XIX- ибтидои қарни XX дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодӣ-иҷтимоӣ мардуми шаҳр хусусиятҳои хоси худро доро буданд. Пайваستшавии дарвозаҳо ба хиёбонҳои асосӣ ва майдони марказӣ нишон медиҳад, ки онҳо ҳамчун нуқтаҳои муҳими алоқаи иҷтимоӣ ва тиҷоратӣ хизмат мекарданд, яъне дарвозаҳо дар ташаққули ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ нақши калидӣ доштанд.

Мисли дигар шаҳрҳои Осиёи Миёна Хучанд низ аз се қисм: арк (куҳандиз), шаҳристон ва работ иборат буд. Вобаста ба қисмати нахустини шаҳр - куҳандиз сухан ронда Н.Турсунзода, пеш аз ҳама, мавқеи чойгиршавии онро муайян намудааст. Соли 2019 мақолаи илмӣ-оммавии муаррих дар сомонӣ расмӣ шаҳри Хучанд таҳти унвони “Консепсияи бунёди музей - мамнуъгоҳи давлатии Хучанди бостон (куҳандиз бо арк (кремль), регистон, маҷмааи Хоча Камол” чойгир гардида буд [15]. Дар мақола ишора мешавад, ки манзараҳои ҳисор, диз, арк ва чойҳои ҷолиби дигари Хучанд дар «Туркестанский альбом» (1871) ва «Туркестанский сборник», (1880-1916) сабт шудаанд. Аз ҷумла, намои арк-кремль Хучанд дар сурати фотографияи аксбардор Н.Нехорошев, кишваршинос капитан П.Кривсов, ҳисори дусафа ва яксафаи шаҳр дар ғӯшаи шимолу шарқӣ ва соҳили чапи рӯди Сир дар расми графикаи Д.Вележев, шохсутунҳои масчиди ҷомеи Шайх Маслиҳатдин дар силсилаи расмҳои рассоми размнигор В.В. Верешагин инъикос шуданд [15]. Дар мақола ба тадқиқоти визуалӣ ва тасвирии манзараҳои таърихӣ Хучанд диққат дода шудааст. Сабти тасвирҳо дар маҷмуаҳои илмӣ ва мусаввар, махсусан “Туркестанский альбом” ва “Туркестанский сборник,” нақши муҳими ин манзарахоро дар таърихи шаҳри Хучанд намоиш медиҳад.

Аз ин маълумоти муаррих метавон хулоса кард, ки масъалаи топографияи таърихӣ, ҳосатан қисмати шаҳри Хучанд на танҳо тавачҷуҳи махсуси олимони рус, балки аксбардорон, кишваршиносонро низ ҷалб намудааст.

Дар рисолаи дигар Н.Турсунзода мавқеи чойгиршавии арки Хучандро ҷунин нишон медиҳад: “Қалъаи қадим - куҳандиз ба тоҷикӣ, ўрда ба забони муғулӣ-туркӣ дар мобайни қисми шимолии соҳилии Хучанд, 50 м. аз соҳили чапи дарёи Сир воқеъ буд...” [9, 339]. Сипас олим ба маълумоти академик Н.Н. Неъматов таъя намуда, қайд мекунад, ки ҳафриёти бостоншиносӣ имкон доданд, ки замони бунёди он на дертар аз асри VII то мелод муайян карда шавад [9, 339].

Муаррих дар натиҷаи таҳлили маълумоти бойгонӣ ва мардумшиносӣ ба хулоса омадааст, ки баъди забти Осиёи Миёна аз тарафи Русияи подшоҳӣ дар шаҳри Хучанд ҷорумин қисмати шаҳр бо номи “шаҳри нав” (қисмати руснишин-Т.Ш.) пайдо шудааст. Қисми мазкур дар мобайни самти шимолии шаҳр, наздикии дарёи Сир, ҳудуди майдони қуҳнаи Регистон чойгир буд [9, 346]. Муаррих ба маълумоти омӯрӣ таъя намуда, ишора

мекунад, ки дар соли 1893 дар ин қисми нави шаҳр 62 хона мавҷуд буда, дар он 366 нафар аҳоли зиндагонӣ мекард. Соли 1912 бошад, теъдоди хонаҳои истиқоматӣ ба 70 адад расида, шумораи аҳоли ба 700 н. расидааст [11, 69]. Вобаста ба қисми чоруми шаҳр муаррих А.К. Мирбобоев низ дар асарҳояш равшанӣ андохта, онро “шаҳраки ӯрусҳо” ё “маҳаллаи русҳо” ном бурдааст [5, 378]. Олим як фасли алоҳидаи китобашро маҳз ба масъалаи мазкур бахшида ишора дорад, ки амалдорони рутбаи поёнтари ишғолгарони рус пас аз воқеаи моҳи майи соли 1866 он ҷойро маҳалли зисти доимӣ ихтиёр намуданд [5, 379]. А.К. Мирбобоев қайд мекунад, ки маҳалли руснишин масоҳати хурдро фарогир буда, ҳамагӣ 8803 мураббаъ саженро¹ ташкил меод ва амалдорони руси шаҳри Хучанд аз тангии шаҳрак норизой изҳор мекарданд [5, 379].

Вобаста ба масъалаи мазкур муҳаққиқ қайд мекунад, ки яке аз нишондиҳандаҳои муҳими масоҳати шаҳр аз микдори ҳавлиҳои истиқоматӣ (хоҷагиҳо) вобастагӣ дорад. Олим ба маълумоти бойгонӣ таъя намуда, қайд мекунад, ки аз рӯи ҳуҷҷати соли 1870 дар Хучанд 3606 хоҷагӣ (хонавода) мавҷуд буд [11, 68; 10, 93]. Ба масъалаи мазкур муаррихи дигар В.И. Бушков низ таваҷҷуҳ зоҳир намуда, ишора дорад, ки Хучанд яке аз ноҳияҳои ба шумор меравад, ки дар он муносибатҳои иқтисодӣ ва тичорат ривҷ ёфта, дар соли 1870 Хучанд якҷоя бо деҳаҳои наздишаҳрӣ, аз ҷумла Унҷӣ, Рӯмон, Кулангир, Ёва, Шайхбурҳон ва Пуличукур дорои 3580 хоҷагиро дарбар мегирифт [1, 128]. Чуноне ки мушоҳида гардид, вобаста ба теъдоди хоҷагиҳои Хучанд ва атрофи он маълумоти мардумшинос В.И. Бушков аз Н.Турсунзода каме тафовут дорад. Яъне В.Бушков шумораи хоҷагиҳо 26-адад камтар нишон додааст. Аммо ба таври умумӣ маълумоти ҳар ду олим доир ба ин масъала мувофиқат мекунад.

Бояд қайд кард, ки Н.Турсунзода доир ба масъалаи шумораи хоҷагиҳо таваҷҷуҳ намуда, дар асоси маълумоти омӯрӣ зикр кардааст, ки дар соли 1888 зиёда аз 5700 хоҷагӣ мавҷуд буда, аз соли 1889 то соли 1893 теъдоди хоҷагиҳо аз 5672 ба 5805 адад расидаанд [11, 68].

Соли 1897 бори нахуст барӯйхатгирии аҳолии Русия гузаронида шуд. Н.Турсунзода ба натиҷаи рӯйхатгирии мазкур таъя намуда, қайд мекунад, ки дар Хучанд 6000 хоҷагӣ мавҷуд буд. Соли 1913 бошад, дар шаҳри мазкур 9430 хоҷагӣ ва 12375 оила мавҷуд буд [11, 68]. Н.Турсунзода масъалаи зиёдшавии хоҷагиҳоро натавон аз ҳисоби зиёдшавии табиӣ аҳоли, балки баъди оиладор, вафот ё бо розигии падар ба ҳавлии алоҳида баромадани писарон вобаста менамояд [11, 68].

Бояд қайд кард, ки дар осори Назирҷон Турсунзода дигар масъалаҳои, ки ба топографияи таърихӣ дахл доранд, низ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, доир ба деҳаҳои наздишаҳрӣ, маҳаллаҳо ва хонаҳои истиқоматии мардум низ муаррих маълумот додааст. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқ дар атрофи шаҳр 7-деҳа-Пуличукур, Рӯмон, Шайхбурҳон, Кулангир, Унҷӣ, Ёва ва Қӯруқ ва Тоҷкӣ мавҷуд буданд. Вобаста ба шумораи кӯчаҳо ва теъдоди аҳолии деҳаҳои атрофи шаҳр Н.Турсунзода дар рисолаи худ таблитсаи алоҳидаро овардааст:

¹ А.К. Мирбобоев 1 саженро баробар 72 см нишон додааст. (Муқаддимаи таърихномаи Хучанд.-С.379), аммо мувофиқи дигар маълумотҳо он ба 213,36 см баробар аст - https://www.google.com/search?q=%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0+%D1%81%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD+%D0%B2+%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%85&rlz=1C1GGRV_ruTJ1095TJ1095&oq=%D0%B5%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0+%D1%81%D0%B0%D0%B6%D0%B5%D0%BD+%D0%B2+%D1%81%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%85&gs_lcrp=EgZjaHJvbWUyBggAEEUYOdIBCTQ4NzkwajBqN6gCALACAA&sourceid=chrome&ie=UTF-8 – санаи мурочиат 21.02.2024

№	Номгӯи деҳа ва кӯчаҳои наздишаҳрӣ	с. 1888		с.1905	
		кӯчаҳо	аҳоли	кӯчаҳо	аҳоли
1.	Пуличукур	92	305	102	918
2.	Рӯмон	319	1200	384	3500
3.	Шайхбурҳон	93	465	102	918
4.	Кулангир	100	500	162	1500
5.	Унҷӣ	350	1390	448	4032
6.	Ёва ва Қӯрук	379	1700	407	3600
7.	Токҷӣ	-	-	24	217
	Ҳамагӣ	1333	5560	1629	14685

[11, 115].

Н.Турсунзода доир ба мавқеи ҷойгиршавӣ, ҳайъати этникӣ, шумораи маҳаллаҳо ва деҳаҳои наздишаҳрӣ маълумоти муфасссал додааст. Муаррих дар асоси пажӯҳишҳои майдонӣ-саҳроии солҳои 60-уми асри XX анҷом дода хулоса мекунад, ки дар даруни шаҳри Хучанд 17 мазор бо дахмаҳои номдор ва беном ҷойгир буданд. Олим мазорҳои мазкурро ба мазорҳои қабл аз давраи исломӣ ва давраи баъди исломӣ тасниф намудааст. Мазорҳои Бобо Зирак, Қавс, Ҳазрати Каюмарси Одам, Озах, Найсувор ва ғайраро муаррих ба қатори мазорҳои қаблазисломӣ дохил мекунад ва мазорҳои Авлиёҳо, Шайх Низомиддини Валӣ, Ҳазрати Бобо Камолиддин, Шайх Маслихатдин ва ғайраро аз ҷумлаи ба мазорҳои баъдиисломӣ мешуморад [12, 201]. Вобаста ба мазорҳои Хучанд муаррихи дигари тоҷик А.К. Мирбобоев низ дар рисолаи худ маълумоти нодир овардааст [4, 17-23]. Маълумоти ҳар ду муаррих аз якдигар тафовути зиёде надоранд.

Таҳлили мазорҳо ва таснифи онҳо ба давраи қабл ва баъди исломӣ аз ҷониби Н. Турсунзода ва А.Мирбобоев нишон медиҳад, ки ҷӣ гуна мазорҳо бо таърихи динӣ ва фарҳангии минтақа алоқаманданд. Ин тақсимоат барои фаҳмидани рушди динӣ ва фарҳангӣ дар Хучанд кӯмак мерасонад.

Дар миёнаи асри XIX дар Хучанд 200 масҷид, аз ҷумла 150 масҷиди маҳалла ё қавм барои адои намозҳои панҷвақта, 47 масҷиди ҷомеъ ва се намозгоҳ бо номҳои “Намозгоҳи Панҷшанбе”, “Намозгоҳи Чоршанбе” ва “Намозгоҳи Тубохон” амал мекарданд [12, 201]. Муаррих таъкид кардааст, ки он аз “хонақоҳ”-и меҳробдор - хонаи намозгузорӣ дар зимистон, “айвон” - хонаи намозгузорӣ дар тобистон, “таҳоратхона”, “ғуслхона” - ҳаммомҳои кӯчак ва “чиловхона” - утокҳо барои нишастии мардум хангоми ғориғ будан аз намоз иборат буд [13, 68].

Мавҷудияти 200 масҷиди Хучанд дар миёнаи асри XIX ва таснифи онҳо ба масҷидҳои маҳалла ё қавм, масҷидҳои мадрасаҳо ва хонақоҳҳо, масҷидҳои ҷомеъ ва намозгоҳҳо шаҳодат медиҳад, ки медиҳад, ки Хучанд дар даврони мазкур ҳамчун маркази динӣ ва иҷтимоӣ хеле ғаёл будааст.

Ба мо маълум аст, ки дар қуруни вусто ва давраи нав бозор маркази пешаварӣ ва тижоратӣ ба шумор мерафт. Дар осори илмӣ Н.Турсунзода дар бораи бозор маълумоти ҷолиб мавҷуд аст. Яке аз бозорҳои асосии Хучанд чоршанбебозор ба шумор мерафт. Он дар шаҳристони Хучанд амал мекард. Мувофиқи маълумоти Н.Турсунзода, ҳар ҳафта дар рӯзи чоршанбе дар бозори пурчамбӣят хариду фурӯш ва намоиши амвол ва чинсҳо бо ширкати фурӯшандагон ва муштариёни зиёд барпо мегашт [12, 163; 11, 63]. Бахшҳои бозори чоршанбе аз растаҳои болопӯшида – “тимҳо”, майдонҳои кушод, қорвонсаройҳои

тахассусӣ бо сафҳои фурӯшгоҳҳо, дӯконҳо коргоҳҳои истеҳсоли маснуот иборат буд. А.К. Мирбобоев қайд мекунад, ки бозори Чоршанбе, ҳуди қалъа ва маъмурияти шаҳр дар маҳалли собиқ Боғи ҳоким, алҳол кунҷи шарқии меҳмонхонаи “Ленинобод” воқеъ буданд ва ин маҳалла аз маъмултарин марказҳои тиҷоратӣ ва сиёсии Хучанди кӯҳна маҳсуб ба шумор мерафт [5, 296].

Дигар бозори муҳим ва аз ҷиҳати масоҳат азим “Панҷшанбе” ном дошт. Сабаби номи “Панҷшанбе”-ро гирифтани бозор дар он аст, ки маҳз дар рӯзи панҷшанбе дар бозори мазкур савдои калон ба миён меомад. Бозор дар маркази қисмати шарқии шаҳр ҷойгир буд [11, 62]. Муаррих доир ба растаҳои заргарӣ, растаи атторӣ ва ғ. ба таври муфассал маълумот додааст [11, 62]. Умуман дар Хучанд зиёда аз 18-бозори хурди маҳаллӣ низ амал мекард.

Мавҷудият ва фаъолияти бозорҳои хурду калон шаҳодат медиҳад, ки Хучанд дар асри миёна ва давраи нав маркази муҳимми тиҷорат ва мубодила ба ҳисоб мерафт. Ин маълумот барои фаҳмидани сохтори иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва аҳаммияти бозорҳо дар ҳаёти шаҳр кӯмак мерасонад.

Ҳамин тавр, профессор Назирҷон Турсунзода дар таҳқиқи топографияи таърихии шаҳри Хучанд саҳми арзанда дорад. Ӯ ҳамчун муаррихи хучандшинос масоили мазкурро аз рӯи сарчашмаҳои таърихӣ, бойгонӣ, оморӣ, этнографӣ ва маълумоти муҳаққиқони рус ба доираи таҳқиқ кашидааст.

Ба таври умум, тадқиқоти профессор Н. Турсунзода дар масъалаи таҳқиқи масоҳат, қисматҳои шаҳр, бозор, мазорҳои шаҳри Хучанд аҳаммияти муҳим дорад. Зеро муаррих маълумоти амиқ ва муфассалро дар бораи рушди шаҳр, сохтори иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ва таҳаввулоти топографӣ дар ихтиёри муҳаққиқон мегузорад. Ин таҳқиқот барои ҳифзи мероси таърихӣ, фаҳмидани рушди урбанистикӣ ва таҳқиқоти оянда аҳаммияти калон дорад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Бушков В.И. *Население Северного Таджикистана: формирование и расселение* / В.И. Бушков – Москва, 1995. – 202 с.
2. Маджи А.Е. *К истории феодального Ходжента* //Материалы по истории таджиков и Таджикистана. Сборник 1-й. – Сталинабад, 1945. - С.111-144.
3. Маликов А.М., Умаров А.Ш. *Некоторые особенности исторической топографии Самарканда в XVII в.* //Поволжская археология. – Казань, 2022. - №4 (42). – С.206-214.
4. Мирбабаев А.К. *Историческое наследие Худжанда* /А.К. Мирбабаев. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 159 с.
5. Мирбобо А. *Муқаддимаи таърихи Хучанд* / А. Мирбобо. – Хучанд: Ношир, 2013. – 448 с.
6. Назирҷон Турсунов дар андешаи устодон, дӯстон, шогирдон ва мухлисон / Мураттибон Исомитдинов Ҷ.Б., Турсунов Б.Р., Шарипов М.М. – Хучанд: Ношир, 2022. – 404 с.
7. Негматов, Н.Н. *Ходжент. Основные этапы истории* / Н.Н.Негматов //Исследования по истории и культуре Ленинабада. – Душанбе, 1986. – С. 3-15.
8. Сухарева О.А. *Бухара XIX – начала XX в. (Позднефеодальный город и его население)* / О.А. Сухарева. – Москва: Наука 1966. – 327 с.
9. Турсунов Н. *Позднефеодальные поселения Худжанда, Истаравшана, Кандибадама, Исфары, Ашта, Пенджикента XVIII-начала XX вв.* / Соч. Т.2 / Н.Турсунов. – Худжанд: Ношир, 2018. – 779 с.
- 10.Турсунов Н.О. *Развитие городских и сельских поселений Северного Таджикистана в XVIII-начале XX вв.* / Н.О. Турсунов. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 544 с.
- 11.Турсунов Н.О. *Сложение и пути развития городского и сельского населения Северного Таджикистана XIX-начала XX вв. (историко-этнографические очерки)* / Н.О. Турсунов. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 301 с.

12. Турсунов Н.О. Таърихномаи Хуҷанд (аз замони қадим то инқилоби соли 1917). – Хуҷанд: Меъроҷ, 2012. – 352 с.
13. Турсунов Н.О. Шаҳри офтобӣ / Н.О. Турсунов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 160 с.
14. Турсунов Н.О. История Худжанда / Соч. Т. VII. – Худжанд: Ношир, 2022. – 924 с.
15. Турсунов Н.О. Консепсияи бунёди музей-мамнӯъгоҳи давлатии Хуҷанди бостон (куҳандиз бо арк (кремль), регистон, маҷмааи Хоҷа Камол. https://khujand.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=5052%3Amul&Itemid=182&lang=tg – санаи муроҷиат 21.02.2024.

REFERENCES:

1. Bushkov V.I. Population of Northern Tajikistan: formation and settlement / V.I. Bushkov - M., 1995. - 202 pp.
2. Maji A.E. From the History of Feudal Khujand // The materials of the history of Tajik and Tajikistan. The first collection. – Stalinabad, 1945. - PP.111-144
3. Malikov A.M., Umarov A.Sh. Certain Peculiarities of the Historical Topography of Samarkand Referring to the 17th century / Volga region archeology. - Kazan, 2022. -№4 (42). – PP. 206-214.
4. Mirboboev A.K. Historical Heritage of Khujand / A.K. Mirboboev - Dushanbe: Cognition, 1995. - 159 pp.
5. Mirbobo A. Introduction to the History of Khujand / A. Mirbobo. - Khujand: Publisher, 2013. - 448 pp.
6. Nazirjon Tursunov in the Opinion of Teachers, Friends, Students and Fans/ under the editorship of J.B. Isomitdinov, B.R. Tursunov, M.M. Sharipov. - Khujand: Publisher, 2022. - 404 pp.
7. Negmatov N.N. Khodzhen. Main Stages of History. //Research on the history and culture of Leninabad. - Dushanbe, 1986. – PP.3-15
8. Sukharev O.A. Bukhara Referring to the 19th – the Early 20th Centuries. (Late feudal city and its population) / O.A. Sukharev. – Moscow: Science 1966. - 327 pp.
9. Tursunov N. Late Feudal Settlements of Khujand, Istaravshan, Kondibodom, Isfara, Asht, Penjakent Referring to the 18th – the Early 20th Centuries / Compositions. V.2. / N. Tursunov - Khujand: Publisher, 2018. - 779 pp.
10. Tursunov N.O. Development of Urban and Rural Settlements of Northern Tajikistan Referring to the 18th – the Early 20th Centuries. / N.O. Tursunov. – Dushanbe: Irfon, 1991. – 142 pp.
11. Tursunov N.O. The Composition and Development Paths of the Urban and Rural Population of Northern Tajikistan Referring to the 19th and the Early 20th Centuries. (Historical and ethnographic essays) / N.O. Tursunov. – Dushanbe: Irfon, 1976. - 301 pp.
12. Tursunov N.O. The History of Khujand (from ancient times to the revolution of 1917). - Khujand: Meroj, 2012. - 352 pp.
13. Tursunov N.O. Sunny City. / N. O. Tursunov. - Dushanbe: Irfon, 1989. - 160 pp.
14. Tursunov N.O. History of Khujand/Essays. Vol. VII. – Khujand: Noshir, 2022.-924 p.
15. Tursunov N.O. The Notion of Building a Museum- State Reserve of Ancient Khujand (Kuhandiz with an arch (Kremlin), desert, Khoja Kamal complex. https://khujand.tj/index.php?option=com_content&view=article&id=5052%3Amul&Itemid=182&lang=tg (date of appeal: 23.04.2024)

**ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ АМОРАТИ
БУХОРО ДАР “БУХОРО-ГАҲВОРАИ
ТУРКИСТОН”-И САИД МАНСУР
ОЛИМӢ (Тақриз ба асари Саид Мансур
Олимӣ “Бухоро – гаҳвораи
Туркистонбошиги”.- Бухоро, 2004.- 128 б.)**

**ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИИ
БУХАРСКОГО ЭМИРАТА В КНИГЕ
“БУХАРА-КОЛЫБЕЛЬ ТУРКЕСТАНА”
САИДА МАНСУРА ОЛИМИ (Отзыв на
книгу Саида Мансура Олими “Бухара –
колыбель Туркестана”. – Бухара, 2004. –
128 с.)**

**REFLECTION OF THE HISTORY OF
BUKHARA EMIRATE IN “BUKHARA -
THE CRADLE OF TURKESTAN” BY
SAID MANSUR OLIMI
(Review of the book by Said Mansur
Olimi “Bukhara - the cradle of Turkestan” -
Bukhara, 2004. - 128 p.**

Абдукаримов Ҷамолиддин Аҳмадалиевич,
н.и.т., дотсенти кафедраи таърихи халқи
тоҷики МДТ “ДДХ ба номи акад.Б. Гафуров;
Абдуқодиров Абдуҳафиз Абдуқудусович,
н.и.т., дотсенти кафедраи таърих ва
динишиносии ДДХБСТ (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Абдукаримов Ҷамолиддин Аҳмадалиевич,
канд. истор. наук, доцент кафедры истории
таджикского народа ГОУ “ХГУ имени акад.
Б.Гафурова”; **Абдуқодиров Абдуҳафиз
Абдуқудусович,** канд. истор. наук, доцент
кафедры истории и религиоведения ТГУПБП
(Худжанд, Таджикистан)

Abdulkarimov Jamoliddin Ahmadalievich,
candidate of History, associate professor of the
department of the history of Tajik nations under
the SEI “KhSU named after acad. B.Gafurov”;
Abdukodirov Abduhafiz Abdukudusovich,
candidate of History, associate professor of
history and religious studies department under
TSULBP (Khujand, Tajikistan)
e-mail: abdukarimov_1979@mail.ru

Доир ба таърихи сулолаи Манғития дар Бухоро сарчашмаҳои зиёди таърихӣ таълиф шудааст. Дар сарчашмаҳои мазкур хусусиятҳои хоси вазъи сиёсӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии аморати Бухоро, шахсияти намояндагони сулолаи Манғития инъикоси худро ёфтаанд.

Дар омӯзиши таърихи аморати Бухоро дар нимаи дуҷуми асри XVIII ва аввали асри XIX сарчашмаҳои қаламӣ? аз қабилӣ “Тухфат ул-хонӣ”-и Муҳаммад Вафоӣ Карминағӣ, “Тулшан ул-мулук”-и Муҳаммад Яъқуб, “Тоҷ ут-таворих”-и Муҳаммад Шариф, “Таърихи Муқимхонӣ”-и Муҳаммад Юсуфи Муншӣ, «Таърихи салотини Манғития»-и Мирзо Абдулазими Сомӣ, «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития»-и Аҳмади Дониш, «Таърихи нофеъӣ»-и Муҳаммад Алӣ ибни Муҳаммадсаиди Балҷувонӣ, «Силсилаи салотини Манғития»-и Садри Зиё, «Таърихи амирони Манғитияи Бухоро»-и Садриддин Айнӣ ва ғайра аҳамияти калони илмӣ доранд.

Яке аз чунин асарҳои ҷолиб оид ба таърихи аморати Бухоро “Бухоро-гаҳвораи Туркистон” ном асари яке аз фарзандони охири намояндаи сулолаи Манғития амир Олимхон - Саид Мансур Олимӣ ба ҳисоб меравад. Тибқи маълумоти Мачид Ҳасанӣ аз завҷаҳои мухталифаш амир Олимхон 37 фарзанд (16 писар, 21 духтар) дошт. Номҳои духтарони амир, ки маълум гаштааст, инҳоянд: 1. Шукрия. 2. Мухсина. 3. Хайрия. 4. Муслима. 5. Солеҳа. 6. Назокат. 7. Муборак. 8. Муъмина. 9. София. 10. Узрӣ; писарон: 1. Саид Умар. 2. Саид Мурод. 3. Саид Иброҳим. 4. Саид Абдурахим. 5. Саид Абдуфаттоҳ. 6. Саид Абдулкабир. 7. Саид Азимшиор. 8. Саид Мансур (шоир). 9. Саид Абдулло. 10. Саид Абдулҳочӣ. 11. Саид Абдуғаффор. 12. Саид Ҳочӣ. 13. Саид Абдусаттор. 14. Саид

Абдурауф. 15. Саид Мухаммад. 16. Саид Ориф [4, с.162]. Аз маълумоти болозикр бармеояд, ки Саид Мансур Олимӣ ҳаштумин фарзанди Олимхон мебошад.

Саид Мансур Олимӣ дар асар дар бораи худ маълумот надиҳад. Бино ба маълумоти мутарҷими асари мазкур ба забони ӯзбекӣ Ҳ. Тӯраев ӯ соли 1931 дар Афғонистон ба дунё омада, чанд муддат бо шуғли омӯзгорӣ машғул гаштааст.

“Бухоро-ғахвораи Туркистон”-и Саид Мансур Олимӣ дар доираи илми таърихнигории муосир чандон маълум нест. Асари мазкур бо ҳуруфоти арабиасоси форсӣ навишта шуда, бори аввал соли 1996 дар Туркия нашр гаштааст. Соли 2004 бошад аз ҷониби номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи Университети давлатии Бухоро Ҳалим Тӯраев ба забони ӯзбекӣ тарҷума ва бо ҳуруфоти кириллӣ нашр гаштааст [5, с.3].

Худуди хронологии асари Саид Мансур Олимӣ “Бухоро-ғахвораи Туркистон” аз давра истилои Осиёи Миёна аз ҷониби арабҳо то солҳои 20-уми асри XX-ро дарбар мегирад. Дар асар пас аз қисмати муқаддимаӣ дар бораи зуҳури дини ислом дар қаламрави Мавароуннаҳр, оид ба топоними Бухоро, масоҳати Бухоро, китобхонаҳои Бухоро бо нишон додани ном ва теъдоди китобҳо, қаламрави Бухоро, сохтори идоракунӣ ва мансабҳо, мадрасаҳои Бухоро (рӯйхати сад мадраса ва маблағи барои бунёди он масраф гардида), ғаммомҳо, дарвозаҳои Бухоро ва ҳашт сулолае, ки дар Бухоро ҳукумат ронданд, аз Сомониён то Манғитҳо маълумоти хеле ҷолибу нодир инъикос гаштааст. Қисмати асосии асар бештар ба воқеаҳои сиёсӣ, ҳарбӣ, иқтисодиву иҷтимоӣ ва маданияи Мавароуннаҳр дар давраи ҳукмронии сулолаи Манғития, махсусан дар бораи шахсият ва хусусиятҳои ҳоси давраи ҳукмронии охирин намояндаи сулола, яъне падари муаллиф - амир Олимхон бахшида шудааст [5].

Қайд кардан бамаврид аст, ки бештари таърихномаҳо, солномаҳо, маноқибҳо аз ҷониби воқеанависон, таърихнигорони дарбор бо дастуру супоришҳои амиру хонҳо навишта шуда, дар онҳо дар аксари маврид шахсият ва музаффариятҳои ҳарбии ҳокимони давр, аҳли дарбор ва сарлашқарон ҳамчун футухот, кишваркушӣ, ҷиҳод ва ғазовот инъикос ёфтаанд. Дар ин асарҳо баъзан ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ яктарафа инъикос меёбанд, муаллифон бештар ба таърифу тавсифи шахсони олимақом мепардозанд ва дар ин маврид мансубияти иҷтимоӣ, қаробату наздикӣ ба дарбор ва мавқеи муаллиф ба мадди аввал мебарояд. Бинобар ин зарурати муносибати интиқодӣ, таҳлили илмӣ воқеъбинона (объективӣ), назари ҳақбин ба чунин сарчашмаҳо ва муқоисаю муқобилаи онҳо ба дигар маъхазҳо ба миён меояд.

Саид Мансур Олимӣ низ меҳост, ки доир ба зиндагӣ ва фаъолияти падараш асаре таълиф намояд. Таълифи асари мазкур, аз як ҷониб, қарзи фарзандӣ дар назди падар бошад, аз тарафи дигар, бо ин васила меҳост, воқеаҳои дар Бухоро ба вуқӯъ омадари дар як асар инъикос намояд. Дар натиҷаи омӯзиши маълумоти асари мазкур ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки Саид Мансур Олимӣ дар асари худ ба воқеаву ҳодисаҳои замони падараш эътибори махсус зоҳир намудааст, аммо ин давра аз ҷониби муаллиф аз нигоҳи яктарафа таҳлил гашта, манфиатҳои аморати Бухороро ба мадди аввал гузошта шудааст. Бо вучуди ин асари мазкур дар омӯзиши баъзе паҳлӯҳои норавшани ҳукмронии сулолаи Манғития, махсусан давраи ҳукмронии амир Олимхон аҳамияти калони илмӣ дорад.

Дар таълифи асари худ муаллиф аз “Ҳотираҳо”-и амир Олимхон, маълумоти шахсоне, ки амир Олимхонро мешинохтанд, бо ӯ ҳамсӯҳбат гаштаанд, асарҳои аз ҷониби муаррихони Афғонистон ва мамлакатҳои Шарқ навишта шуда, инчунин маълумоти рӯзнамаву маҷаллаҳо ба таври фаровон истифода намудааст. Бино ба таъкиди худ муаллиф ӯ аз маълумоти асари “Таърихи Салимӣ”-и Мирзо Салимбек, ки дар китобхонааш маҳфуз буд, истифода намудааст [5, с.3]. Бино ба таъкиди муҳаққиқон Ш.Воҳидов ва Ф.

Ансорова соли 1949 ба Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии АИ Ўзбекистон асаре дастрас шудааст, ки “Таърихи Салимӣ” ном дошт. Соли 1952 дар чилди I-уми “Собрания восточных рукописей Института востоковедения (СВР) АН Узбекистана” ин дасхат бо тавсифи мухтасар ворид гардидааст [2, с.4]. Аз маълумоти Саид Мансур Олимӣ бармеояд, ки нусхаи дигари “Таърихи Салимӣ”-и Мирзо Салимбек дар Афғонистон махфуз будааст.

Дар чараёни омӯзиши маълумоти асар маълум мешавад, ки Саид Мансур Олимӣ дар таълифи асари худ асарҳои дигари таърихӣ, аз қабилӣ “Афғонистон дар масири таърих”-и Муҳаммад Ғубор ва дигаронро истифода намудааст. Аммо муаллифи асари “Бухоро – гахвори Туркистон” кӯшиш намудааст, ки маълумоти онро дар доираи манфиатҳои падараш Олимхон мавриди таҳлил қарор диҳад [5, с.74-86].

Лозим ба ёдоварист, ки ғалабаи Инқилоби Октябр дар сарнавишти минбаъдаи мардуми аморати Бухоро дигаргуниҳои куллиро ба миён овард. Пас аз сарнагун гардидани “Мухторияти Туркистон” кӯшишҳои нахустин барои аз байн бурдани аморати Бухоро оғоз гардид, ки он дар таърих бо номи “Воқеаи Колесов” маълум аст [1, с. 173-178; 5, с. 285-287]. Вале кӯшишҳои аввалини ҳукумати Шуравӣ дар роҳи сарнагун намудани аморати Бухоро бенатиҷа, бо мағлубияти лашкари рус анҷом ёфт. Омилҳои зерин сабабҳои мағлубияти ҳукумати Шуравӣ гардиданд:

1. Аз рӯзҳои нахустини ғалабаи Инқилоби Октябр аморати Бухоро ба яке аз марказҳои бузурги ҳаракати зиддишуравӣ табдил ёфта буд. Амир Олимхон бо мақсади ҳифзи ҳокимияти худ тамоми имконияту чораҷӯиҳоро истифода кард. Ӯ бо дастаҳои ҳарбии атаман Дутов, ки дар Оренбург қарор дошт, робитаро мустаҳкам намуд. Дастаҳои босмачиён ва тарафдорони ҳукумати подшоҳиро, ки пас барқароршавии ҳукумати шуроҳо дар Тоҷикистони Шимолӣ, Помир ва сарнагун гаштани Мухторияти Қўқанд ба қаламрави аморати Бухоро фирор карда буданд, дастгирӣ намуд ва кӯшиш ба харҷ дод, ки бо истилогарони хориҷӣ муносибати худро мустаҳкам кунад.

2. Ҳукумати Ф.И. Колесов вазъи сиёсӣ ва ҳарбии аморатро ба инобат нагирифта, ба ваъдаҳои бардуруғи чавонбухориён бовар кард. Чавонбухориён дар қаламрави аморат тарафдорони зиёд надоштанд. Танҳо дар чанд шахрҳои атрофи Бухоро чун Когон (Бухорои нав), Карки, Кармина ва ғайра амал менамуданд. Амири Бухоро бар муқобили ҳама гуна ғояҳои сиёсӣ маърифатӣ мубориза бурда, намегузошт, ки он дар аморат паҳн гардад. Зидди чавонбухориён ба таври шадид мубориза мебуд, ҳатто, ғаёлияти рӯзнамаҳо аз ҷумла “Бухорои шариф”-ро январӣ соли 1913 пас аз наشري шумори 153-ум бастанд.

3. Мардуми аморати Бухоро ба инқилоби халқӣ омода набуданд. Зеро, амирони Бухоро мардумро дар зулмоту ҷаҳолат нигоҳ медоштанд, намегузоштанд, ки онҳо ба рӯшноӣ бароянд ва ё бедор шаванд. Мардум дар бораи инқилоб, ҳокимияти Шуравӣ тасаввуроте надоштанд.

Пас аз ҳучуми фронти туркистонӣ ба Бухоро амир Олимхон маҷбур шуд, ки аввал ба Бухорои Шарқӣ ва баъд ба Афғонистон фирор намояд [6, с.285-287].

Суоле ба миён меояд, ки чаро амир Олимхон маҳз ба Афғонистон фирор намуд? Сабаби асосии рӯ ба маҳз Афғонистон овардани амир ҳамҷаворӣ ин давлат бо аморати Бухоро ва дар ҳамон давра на он қадар хуб ҳифз шудани сарҳадди байни ду мамлакат буд. Ғайр аз ин байни амирони Бухоро ва амирони афғон робитаҳои наздики сиёсӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ мавҷуд буд. Ҳамчунин амири Бухоро аз амири Афғонистон умеди мадади ҳарбӣ низ дошт.

Дар “Бухоро- гахвораи Туркистон” зиндагӣ ва ғаёлияти минбаъдаи амир Олимхон дар Афғонистон, мулоқоти ӯ бо Амонуллохон (1919-1929), дар бораи дастгирӣ, инъикос гаштааст. Амири афғон гарчанде, ки барои дар қаламрави сарзамини мазкур қарор

гирифтани амир Олимхон мусоидат намуда, ба ӯ аз ҳисоби давлат маош чудо карда бошад ҳам, нисбат ба ин таклиф мусоидат накард [5, с.74-76].

Дар асари мазкур роҷеъ ба саҳлангории амири Афғонистон Амонуллохон барои кӯмак ба амир Олимхон ва нақшаву ҳамкориҳои пинҳонии ӯ бо давлати Русия чунин омадааст: “Аз вазъият аён мегардад, ки Амонуллохон ҳамаи дарҳои кӯмакҳои ҳарбиро ҳам аз ҷониби худ ва ҳам аз тарафи сафоратхонаҳои дар Кобул қарор доштаро барои амири Бухоро баста буд. Ба дӯстону пайвандони амир Олимхон, ки дар Афғонистон қарор доштанд, маълум буд, ки ваъдаи кӯмаки Амонуллохон бардурӯғ аст. Равшан мегардад, ки таклиф гаштани амир Олимхон ба Афғонистон, ваъдаи кӯмак ва мусоидат дар ташкили вохурӣ бо сафирони давлатҳои хориҷӣ ба он мақсад буд, ки то душманони амир дар тасарруфи Осиёи Миёна ба ҳучуми Бухоро дучор нагарданд ва дар зери назорати амири Афғонистон қарор гиранд. Дар асару мақолаҳои намояндаи маъруфи таълимоти коммунизм ва ҳамзамонони ӯ дар бораи забти Бухоро ва Осиёи Миёна аз ҷониби Русия омадааст, ки Амонуллохон аз солҳои нахустини ҳукумати худ бо коммунистони Русия робитаҳоро мустақкам нумодааст. Аз забти Осиёи Миёна аз ҷониби коммунистон ягон ҳарос надоштааст. Барои таъмини истиқлолияти Афғонистон кишварро аз англизҳо ҳимоя кард ва онро аз мустамликадорони Британия озод намуд. Акнун ҳукумати Британия, ки бо падари ӯ муносибати хуб дошт, ба душман табдил ёфт. Барои мубориза бо англизҳо ба ӯ иттифокӣ лозим буд. Бинобар ҳамин бо ҳукумати навтаъсиси шуроҳо робита пайдо намуд [5, с.84-85].

Амонуллохон барои барқарор намудани робитаҳои дипломатӣ бо кишварҳои ҳамҷавор таваҷҷуҳи махсус зоҳир мекард. Пеш аз ҳама ӯ эътирофи ҳукумати шуравиро ба таври расмӣ эълон дошта, бо ҳамин восита ҳамкориҳои сиёсиро бо роҳи мукотибот ва ташрифи намояндагии расмӣ ҳар ду ҷониб ба роҳ монд [3, с.192-193].

Бо мақсади таъмини бехатарии амир аз ҷониби ҳукумати афғон аз қалъаи Футуҳ берун баромадан манъ карда шуд. Дар вақтҳои зарурати сафар гурӯҳи махсус амирро ҳифз ва назорат менамуд. Ин кор воситаи асосии кандани робитаҳои амир аз муносибатҳои беруна буд. Ҳатто, аз шаҳри Кобул аз 11 км зиёд дур рафтан мумкин набуд. Барои сафар ба Пағмон ё Чалолобод амир бояд ҳукуматро огоҳ менамуд ва иҷозат мегирифт [5, с.84-85].

Инчунин Саид Мансур Олимӣ дар асараш доир ба давраи ҳукмронии амирони афғон Ҳабибулло Килконӣ (Бачаи Саққо) (1929 январ-октябр), Нодиршоҳ (1929-1933), ҳаммаслакони амир Иброҳимбек, Анвар пошшо, Салим пошшо ва мулоқоту муносибатҳои онҳо бо амир Олимхон маълумот додааст [5, с.76-78].

Ҳамин тарик, асари “Бухоро-ғаҳвораи Туркистон”-и Саид Мансур Олимӣ гарчанде бештар аз рӯи манфиатҳои аморати Бухоро ва падараш амир Олимхон навишта шуда бошад ҳам, дар омӯзиши таърих, паҳлӯҳои муҳими ҳаёти сиёсӣ, ҳарбӣ, иқтисодӣ, иҷтимоии Бухоро аҳамияти хоса дорад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Айни С. *Тарихи амирони Мангитияи Бухоро*. – Кулӣёт ҷилди 10. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 344.
2. Воҳидов Ш., Ансорова Ф. *Мирзо Салимбек ва асари ӯ “Таърихи Салимӣ”/ Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, эзоҳот ва факсимилеи асар*. – Панҷакент, 2024. – 264 с. (+460 с. факсимиле).
3. Давлатов М. *Мир Гулам Мухаммад Губар и его книга “Афганистан на пути истории”*. – Худжанд: Хуросон, 20024. – 328 с.
4. Замонов А. *Бухоронинг Мангит амирлари тарихи*. – Тошкент, 2023. – 176 с.
5. Сайид Мансур Олимӣ. *Бухоро-ғаҳвораи Туркистон*. – Бухоро, 2004. – 128 с.

6. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. Таърихи халқи тоҷик. – Душанбе: «ЭР-граф», 2011. – 644 с.
7. XIX аср охири- XX аср бошларида Бухоро // Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Бухоро, 2016. – 184 с.

REFERENCES:

1. Ainy S. History of the Emirs of Bukhara.- Kulliyot volume 10.- Dushanbe: Irfan, 1966.- 344 pp.
2. Vahidov Sh., Ansoorova F. Mirzo Salimbek and His Work "History of Salimi"/ Introduction, preparation of the text, copy, notes and facsimile of the work.- Panjakent, 2024.- 264 pp. (+460 p. facsimile).
3. Davlatov M. Mir Gulam Muhammad Gubar and His Book "Afghanistan on the Path of History". - Khujand: Khuroson, 20024.-328 pp.
4. Zamonov A. History of the Mangit Emirs of Bukhara.- Tashkent, 2023.-176 pp.
5. Sayyid Mansur Olimi. Bukhara-the Cradle of Turkistan.- Bukhara, 2004.- 128 pp.
6. Hotamov N., Davudi D., Mullojonov S., Isomatov M. History of the Tajik People. -Dushanbe: "Er-Graph, 2011.- 644 pp.
7. Bukhara at the End of the 19th century - the Beginning of the 20th century//Proceedings of the scientific and theoretical conference of the republic.- Bukhara, 2016.- 184 pp.

5.6.3 [07.00.03] БОСТОНШИНОСИ

5.6.3 [07.00.03] АРХЕОЛОГИЯ

5.6.3 [07.00.03] ARCHEOLOGY

УДК 930

DOI 10.24412/3005-849X-2024-3-38-42

**ИСТОРИОГРАФИЯ
АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ПАМЯТНИКА
МИРОВОГО ЗНАЧЕНИЯ**

**Рецензия на книгу: Н.Дж.
Ходжаева. Тахти-Сангин в истории и
культуре Центральной Азии / Отв. ред.
Н.К. Убайдулло, Л.Н. Додхудоева. –
Душанбе: Дониш, 2023. – 318 с.**

**ТАЪРИХНИГОРИИ ЁДГОРИИ
ОЛАМШУМУЛИ АРХЕОЛОГӢ**

**Тақриз ба китоби Н.Ҷ.Хоҷаева. Тахти
Сангин дар таърих ва фарҳанги Осиёи Миёна/
Мух.масъул: Н.К.Убайдулло, Л.Н.Додхудоева.
–Душанбе: Дониш, 2023. -318с.**

**HISTORIOGRAPHY OF AN
ARCHAEOLOGICAL SITE OF WORLD
IMPORTANCE**

**Book review: N.J.Khodjaeva. Takhti-Sangin in
the history and culture of Central Asia. Ed. by
N.K.Ubaidullo, L.N.Dodhudoeva. – Dushanbe:
"Donish", 2023. – 318 p.**

**Раҳимов Набиҷон Турдиалиевич, д-р
ист. наук, профессор кафедры
археологии, этнографии и
религиоведения ГОУ «ХГУ имени
академика Б.Г. Гафурова» (Худжанд,
Таджикистан)**

**Раҳимов Набиҷон Турдиалиевич,
д.и.т., профессораи кафедраи
археология, этнография ва динишиносии
МДТ “ДДХ ба номи академик
Б.Ғафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)**

**Rahimov Nabijon Turdialievich, doctor of
History, full professor of the department of
archaeology, ethnography and religious
studies of SEI “Khujand State University
named after acad. B.Gafurov” (Khujand,
Tajikistan) e-mail: nabir@mail.ru**

В истории археологии мало городищ, изученных за сравнительно короткий период. Часто на это тратится много времени, сил и средств, проходят многие годы, организуются полевые сезоны, в течение которых получается достаточно данных для всесторонней характеристики археологического памятника. Во многом это зависит от различных факторов: перспективности изучения, размера памятника, объёма выделяемых на раскопки финансов и др. Как правило, археологическое изучение крупных памятников продолжается долгие годы, в течение каждого сезона постепенно открываются те или иные стороны богатой на события жизни древних городищ. К числу таковых относится городище Тахти-Сангин – один из самых известных археологических памятников Центральной Азии, расположенный в южной части Таджикистана. Памятник стал известен ещё в конце XIX в. За почти 150-летний период изучения городища Тахти-Сангин накопился огромный пласт публикаций, отражающих процесс изучения памятника, результаты раскопочных работ на городище, решение исследовательских задач и проблем, а также взгляды и позиции исследователей о месте, роли и значении памятника в археологии Центральной Азии. Назрела острая необходимость и актуальность историографического анализа всего корпуса исследований по разным аспектам изучения городища Тахти-Сангин. Ответом на этот запрос и является рецензируемая книга ведущего научного сотрудника Института истории, археологии и этнографии имени Ахмада Дониша Национальной академии наук Таджикистана Наргис Ходжаевой «Тахти-Сангин в истории и культуре Центральной Азии» (Душанбе: Дониш, 2023. – 318 с.).

Наргис Ходжаева обратилась к изучению вопросов, связанных с городищем Тахти-Сангин, не случайно. Выбор объекта исследования обоснован значимостью этого памятника для истории таджикского народа. Известны археологические памятники, являющиеся центрами, в которых наиболее концентрированно отражены все вопросы целой эпохи, экономические и культурные достижения своего времени, творческий и интеллектуальный потенциал народа. Именно таким памятником является городище Тахти-Сангин.

Первая глава книги посвящена истории изучения городища. Наргис Ходжаева отмечает, что история изучения Тахти-Сангина длится многие десятилетия. Памятник был впервые отмечен ещё в XIX веке. И изучение Тахти-Сангина с перерывами продолжается до сих пор. Вполне понятно, что каждый период изучения имеет свои особенности. Вначале это было просто описание, общая характеристика с геофизическими данными, попытки датировки на основе визуального осмотра, позже – и по находкам с территории городища. Результаты отражались в публикациях. С началом стационарных раскопок печатаются предварительные отчёты, обзорные статьи, аналитические публикации, монографии. Исходя из этого, Наргис Ходжаева представляет периодизацию истории изучения городища Тахти-Сангин. В её основу положено сравнение методологических подходов. Выделены 3 периода:

1) Первый период – начало изучения Тахти-Сангина во времена существования Российской империи, охватывающий 70-е гг. XIX в. - 1917 г; отмечены работы Н.А. Маева (1879), Н. Февралёва (1894-1895), Д.И. Логофета (1909), а также исследования британских ученых по Амударьинскому кладу (1881, 1883), связываемому с Тахти-Сангином. В связи с тем, что в это время археологического исследования памятника не было проведено, Наргис Ходжаева характеризует его как период накопления информации о Тахти-Сангине.

2. Второй период изучения Тахти-Сангина охватывает Советский период (1917-1991). Так как в этот период было много событий и публикаций, он разделён на 3 этапа (20-30 гг. XX в.; 1946-1972 – начало полноценного изучения Тахти-Сангина - ТАЭ; 1976-1991 – работы ЮТАЭ). В отличие от первого, в Советский период на городище Тахти-Сангин проводились раскопочные работы. Учитывая это, Наргис Ходжаева определяет второй период (1917-1991) как «время полномасштабных комплексных археологических изысканий на городище Тахти-Сангин» (с. 37). В качестве основных характеристик периода Н. Ходжаева указывает проведение работ только на одном объекте – храме Окса – и только советскими учёными.

В первой половине 1990-х годов XX в. в Таджикистане шла гражданская война, не позволившая проводить раскопки на городище Тахти-Сангин, расположенного в районе, пограничном с Афганистаном. Исследования были продолжены только после подписания Соглашения о мире и установлении национального согласия (27.06.1997). И сразу за этим, уже в 1998 году, раскопки на городище Тахти-Сангин были возобновлены. Работы 1998-2010 гг. составили основное содержание изучения Тахти-Сангина в третий период (с 1998 г. по настоящее время). В этот период исследование памятника поднялось на новый уровень: применялись новые методы исследований с использованием новейшего оборудования, значительно расширилась зона исследований и объекты на территории города, в раскопках принимали участие иностранные (главным образом французские) учёные.

Примечательно, что в первой главе Наргис Ходжаева представила историю изучения памятника со сжатой характеристикой публикаций, сопровождавших каждый период и этап изучения Тахти-Сангина, то есть, здесь мы видим весь процесс изучения и познания городища Тахти-Сангин как значимого для науки археологического памятника. Здесь же

представлен историографический анализ отчётов и постановка проблем и вопросов по раскапываемому памятнику.

При изучении Тахти-Сангина перед его исследователями стояли сложные задачи. Историографическому анализу решения этих задач в разных публикациях посвящена вторая глава книги Н.Дж. Ходжаевой, озаглавленная «Аспекты исследования Тахти-Сангина». Круг основных вопросов был очерчен на основе материалов исследований Б.А. Литвинского совместно с И.Р. Пичикияном (в 1976-1991 гг.), археологических раскопок под руководством А. Дружининой (в 1998-2010 гг.) и в ходе совместных исследований Тахти-Сангина таджикскими и французскими специалистами (в 2014-2022 гг.). Важнейшей публикацией того времени считается трилогия о Тахти Сангине (Литвинский Б.А., Пичикян И.Р. Эллинистический храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Т. I. Раскопки. Архитектура. Религиозная жизнь. – М., 2000. – 503 с.; Литвинский Б.А. Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Т. II. Бактрийское вооружение в древневосточном и греческом контексте. – М., 2001. – 528 с.; Литвинский Б.А. Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Т.3: Искусство, художественное ремесло, музыкальные инструменты. – М., 2010. – 664 с.). Одновременно рассматриваются и известные к настоящему времени письменные источники.

Период функционирования Тахти-Сангина, который охватывает более тысячи лет (VI в. до н.э. – IV в. н.э.), входит и в хронологические рамки научных интересов Наргис Ходжаевой. Она отлично знакома со всеми источниками по истории Центральной Азии I тыс. до н.э. и первой половины I тыс. н.э. Этим объясняется глубокий научный анализ источников: Авесты, наскальных надписей Ахеменидов, Сасанидов, а также историографический обзор опубликованной литературы (М.М. Дьяконов, 1950-1951; А.М. Манделъштам, 1956; Б.А. Литвинский и И.Р. Пичикян, 1975-1991; А. Дружинина, 1998-2010 и послед.). Судя по публикациям о раскопках 2000-х годов, Тахти-Сангин был городом с храмовым комплексом в цитадели. Изучение территории вокруг цитадели показало, что Тахти-Сангин был крупным городом. Н. Ходжаева определяет, что совместные таджикско-французские изыскания на Тахти-Сангине положили начало исследованию важного компонента города – фортификации. В общем границы города определялись выявленной в ходе раскопок обводной стеной. В публикациях по памятнику отмечается, что на Тахти-Сангине обнаружены две линии обводных стен. Раскопки, проведенные таджикско-французской экспедицией к западу от цитадели, позволили констатировать, что в греко-бактрийский период территория вокруг цитадели была интенсивно застроена жилыми постройками. Обнаружено много отдельных кварталов города, обозначенных как сектора. Расчищены улицы и площадь, вымощенная мелким камнем. В публикациях указывается, что эта площадь соединяла два здания: храм Окса и большое здание. Обнаруженное в одном из помещений огромное каминообразное сооружение, столовая и церемониальная посуда дают А.П. Дружининой основание предположить, что это здание было административным, откуда греко-бактрийские власти контролировали и культовую жизнь, и существующие торговые пути через переправу. Наргис Ходжаева отмечает, что в публикациях имеются материалы по исследованиям в районе некрополя, расположенного западнее цитадели Тахти-Сангина. Продолжив раскопки на территории цитадели городища, археологи раскопали остатки административного здания, а также улицу и бронзолитейную мастерскую. Наргис Ходжаева указывает, что наиболее полное описание хода раскопок и находок с городища Тахти-Сангин представлено в отчётных статьях А. Дружининой, опубликованных в ряде выпусков «Археологических работ в Таджикистане». В этих публикациях содержится

краткий анализ самых значимых находок на Тахти-Сангине в период с 1998 по 2022 г. Всего учтено более 10 тысяч экземпляров находок, датируемых начиная с VI в. до н.э. и до III в. н.э., среди них – сотни произведений искусства из золота, серебра, бронзы, железа, слоновой кости, обожженной глины, гипса, камня и стекла. Особенно много предметов вооружения: наконечников стрел, дротиков и копий, мечей, кинжалов, деталей защитных доспехов, в том числе бронзовых шлемов, и т.д. Наргис Ходжаева, сравнивая содержание публикаций 1976-1991 гг. и 1998-2022 годов, заключает, что в первый из указанных периодов керамика была представлена слабо. В то же время А. Дружинина дает подробное описание характерных особенностей керамики второго периода Тахти-Сангина I-VII.

Анализируя содержание трилогии о Тахти-Сангине, Н. Ходжаева отмечает, что главное внимание исследователей сосредоточено на раскопках храма Окса и найденных там предметах. Основная часть находок из Тахти-Сангина представлена вотивными предметами и храмовыми сокровищами.

В связи с раскопками культового центра и многочисленными археологическими находками, также связанными с культами и религиозными взглядами населения, встаёт вопрос о религиозной принадлежности храма. Уже после первых находок с упоминанием Окса было предложено называть культовый центр храмом Окса, т.е. храмом, посвященным реке Окс (Вахш-Амударья). Однако, как показывает обзор публикаций, вопрос оказался не таким простым, как казалось вначале. В третьей главе исследования («К вопросу о религиозной принадлежности храма Окса») Наргис Ходжаева проводит тщательный историографический анализ высказываний и предположений учёных по данной проблеме. Автор книги рассматривает вопрос, не игнорируя ни одну из многих позиций своих предшественников. Заслуживает одобрения и то, что Наргис Ходжаева предлагает своё видение и решение вопроса о религиозной принадлежности храма Окса. Это чрезвычайно важно, так как Наргис Ходжаева хорошо знакома с древнейшими письменными источниками по данной проблеме. На основе комплексного подхода – сравнительного анализа письменных источников, археологических, этнографических и других материалов, Н.Дж. Ходжаева выявила сложную картину религиозных представлений и процесс их формирования в среде населения древнейшей Бактрии.

Известно, что зороастрийцы почитали две стихии – огонь и воду. По мнению учёного, с храмом Окса в Тахти-Сангине связаны два культа, сформировавшиеся в среде иранских племён, – культ огня и культ воды, и это вполне согласуется с результатами раскопок зороастрийского храма, а также с сравнительным анализом предметов из Амударьинского клада и находок из храма Окса в Тахти-Сангине. Результаты анализа Наргис Ходжаева вполне уместно использовала для обоснования своей точки зрения на религиозную принадлежность храма Окса и датировку Тахти-Сангина (с.221-229).

Весьма непростым является вопрос о семантике посвященных сюжетов артефактов из Тахти-Сангина. Уже в процессе анализа находок с раскопок Тахти-Сангина представлены интерпретации изображений и самих предметов, датированных второй половиной I тыс. до н.э. – первыми веками н.э. Отмечая преемственность традиций, Наргис Ходжаева согласна с заключением исследователей, что семантика практически всех сюжетов ювелирных украшений из Тахти-Сангина имеет зороастрийские корни. Это же относится и к архитектуре: сравнительный анализ Авесты, пехлевийских источников и археологического материала из храма Окса, а также его планировки показали, что храм Окса по всем характеристикам соответствует зороастрийскому храму огня, возведенному в очень удачно выбранном месте: у истоков Вахви-Датие (Амударья).

В изучении любого археологического памятника вопрос его датировки выходит на первый план. Четвёртую главу исследования Наргис Джомиевна посвятила изучению датировки памятника (гл. 4. «Датировка Тахти-Сангина в контексте новых археологических материалов»). Здесь Н.Дж. Ходжаева приводит мнения исследователей, проводивших раскопки на Тахти-Сангине в разные годы, – М.М. Дьяконова, А.М. Мандельштама, Б.А. Литвинского, И.Р. Пичикяна, А. Дружининой, Н. Сайфуллоева и Т.У. Худжагелдыева, а также французских археологов А.-П. Франкфора, М. Желен, работавших на Тахти-Сангине. Кроме непосредственных «раскопщиков», к датировке памятника и храма Окса обращались и другие специалисты (Е.В. Зеймаль, Ж. Фюссман, П. Бернар, Г. Линдстром и др.). При этом для датировки следует учитывать всю совокупность датирующего материала. Объём данных прирастает с каждым новым полевым сезоном. Поэтому, как указывает Н. Ходжаева, в контексте широкомасштабных раскопок 1998-2022 гг. и получения в ходе работ новых данных сформировался и новый взгляд на проблему датировки Тахти-Сангина. Сказалось и расширение зоны работ: раскопки велись не только вокруг храма, но и на территории города. Археологические исследования памятника в последние двадцать пять лет представили новые находки, которые могут дать ответы на интересующие нас вопросы

Планировка и строительные приёмы сближают Тахти-Сангин с рядом ахеменидских памятников. Большинство находок, обнаруженных на памятнике, представлены votivными предметами и храмовыми сокровищами в основном ахеменидского облика. Если ранние слои датируются VI–V вв. до н.э., то верхние культурные слои относятся к позднекушанскому периоду – IV вв. н.э.

В указанные годы проводились работы и по уточнению границ городища. Согласно новым данным, древний город Тахти-Сангин занимал площадь около 105 га. Раскопкам подверглась лишь часть городища. В перспективе можно проводить на Тахти-Сангине крупномасштабные раскопки.

В заключительной части работы представлены выводы автора, основанные на достоверных результатах исследования. Н. Ходжаева предлагает новые решения для ряда проблем и представляет свою точку зрения о религиозной принадлежности храма Окса и о датировке Тахти-Сангина. Библиография включает архивные документы, отчёты о результатах полевых исследований, статьи, брошюры и монографии. Важным приложением является богатый набор цветных и черно-белых иллюстраций, на которых ярко представлены чертежи раскопов, архитектура и находки с городища Тахти-Сангин.

Таким образом, в рецензируемой книге Н.Дж. Ходжаевой представлен огромный по объёму и богатый по качеству фактический материал, отражающий процесс изучения Тахти-Сангина, и аналитический обзор публикаций по результатам исследования памятника, а также решение важнейших проблем функциональной принадлежности Тахти-Сангина, интерпретации находок и решения проблемы датировки памятника, важнейшего для археологии Центральной Азии. Автор убедительно показал важнейшую роль Тахти-Сангина в истории и культуре Центральной Азии и в целом в истории Древнего Востока. Наконец, следует сказать и то, что исследовательская работа выполнена на высоком научном уровне. Можно с уверенностью утверждать, что книга Н.Дж. Ходжаевой «Тахти-Сангин в истории и культуре Центральной Азии», опубликованная в издательстве «Дониш» в 2023 году, является достойным подарком учёного к важному событию в жизни Таджикистана – 2500-летию юбилею городища Тахти-Сангин и весомым вкладом автора книги в историческую науку Таджикистана.

**5.6.5. (07.00.09) ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ, МЕТОДЫ
ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ**
**5.6.5. ТАЪРИХНИГОРӢ, МАНБАЪШИНОСӢ ВА МЕТОДӢОИ ТАДӢИҚИ
ТАЪРИХӢ**
**5.6.5. HISTORIOGRAPHY, KNOWLEDGE OF ORIGINS, METHODS OF
HISTORICAL RESEARCH**

УДК 930

DOI 10.24412/3005-849X-2024-3-43-48

**АКАДЕМИК НУЪМОН
НЕЪМАТОВ ВА КАШФИЁТИ
РАМЗИ РИМ ДАР УСТРУШАНА**

**АКАДЕМИК НУГМАН
НЕГМАТОВ И ОТКРЫТИЕ
СИМВОЛА РИМА В
УСТРУШАНЕ**

**ACADEMICIAN NUGMAN
NEGMATOV AND THE SYMBOL
DISCOVERY OF ROME IN
USTRUSHANA**

Шарипов Парвиз Шавкатович, унвонҷӯи кафедраи таърихи халқи тоҷик, муаллими кафедраи ҳуқуқшиносии МДТ “ДДХ ба номи академик Б.Гафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Шарипов Парвиз Шавкатович, соискатель кафедры истории таджикского народа, преподаватель кафедры правоведения ГОУ “ХГУ имени академика Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

Sharipov Parviz Shavkatovich, applicant of the department of the History of the Tajik Nation under the SEI “KhSU named after academician B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan) **e-mail:** shavkat_5353@mail.ru

Яке аз кашфиётҳои нодири асосгузори илми бостониносии миллии тоҷик, дастпарвари мактаби маъруфи ховариносию бостониносии Ленинград (Санкт-Петербург) Н.Неъматов – «модагурги капитолӣ» – рамзи Рим дар Бунҷикат (Уструшана) таҳлил шудааст. Зикр мегардад, ки ин бозёфт хеле нодиру ҳайратангез буда, назири он дар ҷои дигаре ёфт нашудааст. Оид ба таърихи пайдоиши ривоят дар хусуси ҷимояю парастии фарзанди инсон аз ҷониби модагург, мавҷудияти ин ривоят дар қиссаю афсонаҳо, асотир, адабиёти хаттию ишфоҳии мардумони Шарқу Ғарб маълумот оварда шудааст. Дар асоси таҳлили таълифот ва андешаҳои академик Н.Неъматов чунин хулоса шудааст, ки тасвири манзараи модагурги капитолӣ дар Бунҷикат маҳсули асотир, фалсафа, санъат ва эҷодиёти мардуми маҳаллӣ – уструшаниён қадим мебошад. Таъкид гардидааст, ки сюжети модагурги ба қудакон ширдиҳанда аз сарзамини Эрони қадим аввал дар байни этрускҳои Осиёи Сағир паҳн шуда, дертар баъди ҳиҷрати онҳо ба Италия (тибқи маълумоти Ҳеродот) дар ин сарзамин густариш ёфтааст.

Калидвожаҳо: академик Н. Неъматов, Бунҷикат ба Уструшана, кашфиёт, модагурги капитолӣ, рамзи Рим, асотир, фалсафа, санъат

Анализируется одно из уникальных открытий основателя национальной таджикской научной археологической школы, воспитанника известной научной школы востоковедов и археологов Ленинграда (Санкт-Петербурга) Н. Негматова – «капитолийская волчица» – символ Рима, обнаруженный им в Бунджикате, что в Уструшане. Подчеркивается, что эта находка является уникальной и не имеет аналогов. О возникновении легенды о защите и воспитании человеческого дитяти волчицей, о существовании этой легенды приводятся сведения в рассказах, сказках, в мифологии, письменной и устной литературе народов Востока и Запада. На основе анализа публикаций и предположений академика Н. Негматова дано заключение, что сюжет в Бунджикате, связанный с капитолийской волчицей, является продуктом мифологии, философии, искусства и творчества местных жителей – древних уструшанцев. Подчеркивается, что сюжет о капитолийской волчице,

кормящей детей, распространился из Древнего Ирана сначала среди этрусков Малой Азии, а позднее, после их переселения в Италию (согласно сведениям Геродота), распространился в этой стране.

Ключевые слова: академик Н. Негматов, Бунджикат в Уструшане, открытие, капитолийская волчица, символ Рима, мифология, философия, искусство

The article dwells on one of the unique discoveries of the founder of the national Tajik scientific archaeological science, a graduate of the famous scientific tenet of orientalists and archaeologists of Leningrad (St. Petersburg) N. Negmatov being “The Capitol Werewolf” – the symbol of Rome found in Bunjikat (Ustrushana). It is emphasized that the relevant finding is very unique and amazing and has no analogue. About the history of the origin of the legend about the protection and upbringing of a human child by a she-wolf, about the existence of this legend are given in stories, fairy tales, mythology, written and oral literature of the peoples of the East and West. Proceeding from the assumption of the analysis of the research and opinions of academician N. Negmatov it is concluded that the story of Capitol Werewolf in Bunjikat is considered to be a product of mythology, philosophy, art and creativity of the local population – the ancient Ustrusha inhabitants. It is underscored that the story of the Capitol Werewolf feeding children was spread from ancient Iran first among the Etruscans of Asia Minor, later on after their migration to Italy (according to Geradotus) it spread to this country.

Keywords: academician N. Negmatov, Bunjikat in Ustrushana, discoveries, Capitol Werewolf, symbol of Rome, mythlogy, philosophy, art

Академик Нуъмон Неъматов поягузори мактаби илмии археологияи тоҷик ба ҳисоб рафта, номи ӯ дар радифи маъруфтарин муаррихони ватанӣ қарор дорад. Ин донишманди асил ва олими сермахсул тамоми ҳаёт ва фаъолияти илмии худро ба таҳқиқи омӯзиши таъриху тамаддуни бостонии тоҷикон – ҳосатан ду марказҳои бузурги он – Хучанди бостон ва Уструшанаи қадим бахшидааст. Ба қалами ин донишманди сермахсул беш аз 700 асари бузургҳаҷму бунёдӣ, ҷамъбасти, рисолаҳои илмӣ, китобҳои дарсӣ, мақолаҳои илмӣ, илмӣ-оммавӣ ва ғайра тааллуқ дорад, ки ба таърих, тамаддун ва фарҳанги замони бостон, асримиёнагии тоҷикон бахшида шудаанд [16, с. 111].

Ду кашфиёти нодири Н.Неъматов – муайян кардани мавзеи ҷойгиршавии (локализатсияи) Хучанди антиқа (Искандарияи Ақсо) ва пойтахти Уструшана – Бунҷикати қадим ва бозёфти рамзи Рим – модагурги капитолӣ дар Шаҳристон номи ӯро дар радифи бузургтарин олимони бостоншинос машҳур намуд. Дар байни олимони доир ба мавзеи ҷойгиршавии Искандарияи Ақсо баҳс вучуд дошта, баъзе муҳаққиқон тахмин мекарданд, ки ин шаҳр миёни Хучанди имрӯза ва Бекободи Ҷумҳурии Ёзбекистон ҷойгир буд. Дар натиҷаи ҳафриёт, кашфиёт ва тадқиқот дар Қалъаи Хучанд Н.Неъматов исбот намуд, ки Искандарияи Ақсо ё Канорӣ маҳз Хучанд мебошад. Ин кашфиёти олим имкон дод, ки умри беш аз дуним ҳазорсола доштани шаҳри Хучанд исбот шуда, соли 1986 ҷашни 2500-солагии Хучанди бостонӣ ва 50-солагии Ленинобод ном гирифтани он дар сатҳи баланд таҷлил гардад ва ба ин муносибат шаҳри Ленинобод (Хучанд) бо Фармони Раёсати Шурои Олии ИҶШС бо ордени «Дӯстии халқҳо» мукофонида шуда буд [17, с. 4].

Академик Н.Неъматов яке аз поягузорони мактаби илмии истаравшаншиносӣ ба ҳисоб рафта, аз шумораи умумии осори илмии нашршудаи олим, ки дар боло зикр гардид, қариб 200 таълифоти ӯ ба таърих ва фарҳанги Уструшанаи қадим ва ибтидои асрҳои миёна бахшида шудаанд. Ба академик Н.Неъматов кашфи асрори Уструшанаи бостонӣ – вилояти дорои тамаддуни хеле ғанӣ ва қадим ва як қатор бозёфтҳои дигари нодир тааллуқдоранд, ки дар натиҷаи фаъолияти ҷустуҷӯӣ ва ҳафриётҳои дастаи (экспедицияи) комплексии

археологии Тоҷикистони Шимолӣ тӯли солҳои 60-70-ум асри XX таҳти сарвари ӯ ба амал омаданд. Кашфиёти тамаддуни Уструшана ба ганҷинаи фарҳанги ҷаҳонӣ шоҳкориҳои санъату ҳунари меъморӣ, ороишӣ, мусаввирӣ ва қандакорӣ пойтахти Уструшана – Бунҷикат, Қалъаҳои Қаҳқаҳа I-II-III, Чилхучра, Нуртеппа, дигар обидаҳои ин маркази бузурги таърихӣ ва фарҳанги пурғановати тоҷиконро ворид намуда, номи академик Н.Неъматов ва мактаби илмӣ ӯро миёна аҳли илм соҳибэҳтиром ва шӯҳратёр намуд.

Симои асосиҳои модагурги каптолӣ дар байни римиёни қадим, ки гӯё поягузори модари шаҳрҳои дунё Рим – дугоникҳо Ромул ва Ремро аз марг наҷот додааст, хеле маъмул буд. Мувофиқи ин ривоят, Ҳимоятгарони шаҳри Троя (дар Осиёи Сағир) бо сарвари Эней – писари Афродита ва Анхис баъди мағлубият аз рақибони худ савори кишти ба музофоти Латиуми Италия ақибнишинӣ карданд. Дар ин ҷо пасавлоди Эней ва писари ҳокими шаҳри Албалонг Амулий бо қасди аз байн бурдани ворисони тахт – Ромул ва Рем, ки аз насли Эней ва фарзандони Марс ва Рея Силвия буданд, дугоникҳоро ба дарёи Тибр мебартояд. Аммо бо амри сарнавишт кӯдакон бо кумаки маҳлуқони обӣ наҷот ёфта, онҳоро модагурге дар тепшаҳои Каптолии соҳили дарё бо шири худ парвариш менамояд. Кӯдакон пас аз ба воя расидан, саргузашти худро аз ҷӯпоне шунида, аз Амулий қасос мегиранд ва дар мавзеи наҷотёфташон шаҳр бунёд намуданд. Минбаъд миёни бародарон ихтилоф ба вучуд омада, Ромул Ремро набуд месозад ва шаҳр номи Римро мегирад [15, с. 440].

Таҳқиқоти илмӣ собит намудаанд, ки сюжет ё манзараи модагурги ба кӯдакон ширдиҳанда, аз сарзамини Эрони қадим аввал дар байни этрусҳои Осиёи Сағир (қавму қабила, ки дар ҳазорсолаи I пеш аз мелод, дар қисмати шимолу ғарбии нимҷазираи Апеннин (вилояти қадимаи Этрурия, ҳоло Тоскана) зиста, тамаддуни аз римиён пешро офаридаанд ва ба онҳо таъсири зиёд расонидаанд) паҳн шуда, дертар баъди ҳиҷрати онҳо ба Италия (тибқи маълумоти Ҳеродот) дар ин сарзамин низ густариш ёфт ва яке аз ривоятҳои дӯстдошта ва маъмултарин дар байни этрусҳо гардид. Мучассамаи машҳури тиллоии модагурги каптолӣ, ки онро этрусҳо дар асри VI-V пеш аз мелод сохтаанд, ҳоло дар Осорхонаи Ватикани Рим маҳфуз аст.

Чунин ривоят ё афсона дар бораи меҳрубонии модагург ба кӯдаки инсон ё ба фарзандони ягон шоҳзода, шахси асилзода, ки ба дарё партофта шудааст ӯро ҳайвон, ҷӯпон, ҳунарманд, намояндаи мардуми одӣ дар паноҳи худ парвариш намудаанд, дар байни мардуми ориёасли Эрон ва Тӯрони қадим хеле роичу маъмул буд. Масалан, чунин афсонаи анъанавӣ дар бораи шоҳаншоҳи давлати қадими Эрон – Куруши Кабир низ паҳн шуда буд. Дар санъати қадимаи мардуми ориёитабор дар тӯморҳо, бозубандҳо, шаддаҳо ва дигар ороишот паҳн шудани ин сюжет бе сабаб нест. Чунин ривояту афсона дар миёни қавму қабилаҳои турктабор ҳам хеле маъмул аст. Дар байни онҳо чунин эътиқоде паҳн шуда буд, ки гург одамонро дар паноҳи худ нигоҳ дошта, аз ҳар гуна бадбахтиву мусибат Ҳимоя мекунад. Мувофиқи яке аз ривоятҳо туркони қабилаи тукю аз насли модагургу писарбачаи 10-солае пайдо шудаанд, ки аз дасти душманон ҳалос шуда, ӯро модагург бо шири худ қалон кардааст. Модагург аз ин наврас 10 писар таваллуд карда, ҳар кадоми ин писарон саравлоди яке аз авлодони туркон шудаанд. Дар парчами яке аз подшоҳони турктабор Ашина сари гург тасвир ёфта буд. Бозёфти ҳайкалчаи ду нафар саворагони гург, дар яке аз ёдгориҳои шаҳри Бекобод (Уструшанаи шимолӣ) хеле аҷиб аст, ки онро бостоншинос Л.М.Рудковская омӯхта, ба асрҳои VI-VII мелодӣ мансуб донистааст [11, с. 31-32].

Кашфи деворнигораи модагурги каптолӣ дар Бунҷикат, нахустин ва ягона дар Осиёи Марказӣ ва тамоми Шарқ мебошад, ки тамоми мазмуни ин ривоятро хеле нодиру саҳеҳ ва мукамал инъикос намуда, назир надорад. Ин деворнигора соли 1967 аз ҷониби дастаи Экспедитсияи археологии Тоҷикистони Шимолӣ, ҳангоми ҳафриёти қасри афшинҳои

Истаравшан (асрҳои VIII-X), дар димнаи пойтахти он – Бунчикат (дафинаҳои Қалъаҳои Қаҳқаҳа I-II-III) бозёфт шуд. Манзараи мазкур, дар рӯи девори дарозияш 6 метра, ки сахнаҳои бисёр мураккабро дар бар мегирад, инъикос ёфтааст. Дар деворнигора симои марди болои тахт нишаста (зоҳиран ҳоким) ва зани нимбараҳнаи мӯйҳояш парешони дар канори тахт бо ду зону ҳамида, марди либоси сиёҳпӯш (зоҳиран ҷаллод) ва ҳамон зани нимбараҳна – модар, ки бо зонуҳои ҳамида дар талоши кӯдаконанд, инчунин марди камзӯлу абопӯши ростистода, манзараи дарё, ки дар он маҳлуки гӯшу бурутдори моҳимонанд шино мекунад, дар соҳили дарё бошад, мардуми побараҳнаи куртадароз ва модагурге, ки ду дугоники бараҳнаро шир мемаконад ва ҳамон марди камзӯлу абопӯш (зоҳиран ҷўпон) тасвир ёфтаанд [15, с. 441]. Манзараи наққошии бисёрсахнаи Бунчикат бо маҳорати хеле баланд тасвир шуда, мазмуни ривояти модагургу дугоникҳоро басо хуб инъикос намудааст ва аз ин лиҳоз дар санъати тасвирии ҷаҳон беназир аст. Аз деворнигора чунин бармеояд, ки мусаввир бо мазмун, моҳият, ҳикмати ин ривоят хеле хуб ошно буда, онро бо тамоми ҷузъиёт басо моҳирона тасвир намудааст.

Бозёфти мазкур, олимонро барои дарёфти ҷавоб ба чанд савол, аз ҷумла, пайдо шудани рамзи Рим дар Бунчикат оё ҳодисаи тасодуфӣ буд, барои пайдо шудан ва дарки ин мавзӯ дар Усрушана оё замина вуҷуд дошт, дар ривоят ва эҷодиёти шифоҳии мардуми Осиёи Миёна ин қабил мавзӯ ғоиб набуд, ё не ва ниҳоят наққошии ин тасвир усрушанӣ буд ё нақшу ниғори ин қаср маҳсули дасти рассоми аз Ғарб даъват шуда буд, водор намуд.

Далелҳои мавҷуда дар бораи дар байни қавму қabilaҳо ва халқиятҳои гуногуни Осиё ва Аврупо паҳн шудани сюжетҳои афсонавӣ оид ба модагург исбот менамоянд, ки онҳо ба таври мустақим ё ғайримустақим дар маъхазҳои қадимтарини хаттии халқҳои эронизабон инъикос ёфта, дертар дар байни қabilaҳои туркзабон паҳн шудааст. Аз ин рӯ, ба андешаи академик Н.Неъматов ин ғоя, манзараи зода ва маҳсули эҷоди мардум ва наққошии маҳаллӣ аст, на мусаввири бегона [11, с. 33-34].

Кашфиёти деворнигораи модагурги капитолӣ номи академик Н.Неъматовро дар байни бостоншиносони маъруфи ҷаҳон ворид намуд. Дар ин кашфиёти машҳур ва аз девор кӯчонида гирифтани ба илм ворид намудани осори сюжети модагурги капитолӣ – мутахассис-тармимгар (реставратор) аз Эрмитажи давлатии Санкт-Петербург В.М.Соколовский ва муҳаққиқи тоҷик Аюбҷон Юсуфов иштирок доштанд [3] ва таърихи бозёфт, таҳлили илмӣ он дар мақолаи яқояи Н.Неъматов ва В.М.Соколовский хеле муфассал баён шудааст [14, с. 438-458].

Соли 2004 шаҳри Рим ҷашни 2753-солагии бунёди худро таҷлил намуд. Бахшида ба ин ҷашн 21 апрели соли 2004 Конференсияи бонуфузи илмӣ сатҳи ҷаҳонӣ созон ёфта буд, ки он дар Қасри машҳури Капитолии мунсипалитети (шаҳрдорӣ) Рим – пойтахти Италия, дар толори Юлий Сезар, ки дорои 1000 ҷои нишаст аст, баргузор гардид. Дар маҷлиси аввали умумӣ (пленарӣ) 3 маъруза – гузориши олими рус, узви вобаста АИ Русия А.Сахаров оид ба таҳқиқи омӯзиши масъалаҳои таърихи Русия, олими тоҷик, академик Н.Неъматов «Модагурги капитолӣ дар Тоҷикистон» ва донишманди машҳури илми ҳукуки Рим, олими италиявӣ Перанжелло Каталано баррасӣ гардид [1].

Академик Н.Неъматов дар маърузаи хул оид ба таърихи бозёфт ва кашфиёти худ, таърихи Суғду Уструшанаи замони истилои Искандари Мақдунӣ, омезиш ва таъсири мутақобилаи фарҳангу тамаддуни Шарқу Ғарб, маданияти эленистӣ маълумоти ҷолибро пешниҳод намуд.

Аксари муҳаққиқон бар он ақидаанд, ки тасвири модагурги капитолӣ аз ривояти мардуми Рим гирифта шуда, он ба асоси дигар халқҳо таъсир расонидааст. Академик Н.Неъматов дар ин конфронс як ақидаи хеле ҷолибу ҷасуронаро иброз намуд. Ӯ аз ҷумла

кайд намуд, ки «модагурги капитолии мо (хамоне, ки аз Бунчикати Шахристон ёфт шудааст) хеле нозуктар, латифтар, нафистар, бо табиати нарм ва меҳрубонтар ба кӯдакон – ба фарзандони инсон муносибат мекунад, зеро модагурги мо сарашро ба сӯи кӯдакон гардонида, кӯдаконро меҳрубона ва бо навозиш мелесад. Аммо модагурги Шумо (рамзи Рим) ин гуна нест, вай сари худро баланд бардошта, хушёрона ба дуриҳо назора дорад ва зоҳиран ба кӯдакон ҳанӯз одат накардааст» [2, с. 46].

Н.Неъматов дар маърузаи худ кайд намуд, ки чунин ривоятҳо, яъне меҳрубонии ҳайвон ба фарзанди инсон дар асоси мардуми ориёӣ, Шарқ, аз ҷумла тоҷикон, низ хеле фаровон аст, ки он робитаи ногусистании табиат ва инсон, як ҷузъи табиат ва фарзанди он будани инсонро таъкид менамояд ва модагурги Бунчикат маҳсули завқу ҳаёлот ва фалсафаи мардуми сарзамини ниёгони тоҷик аст.

Пас аз маъруза ба академик Н.Неъматов ҳайкалчаи рамзи Рим – модагурги капитолӣ, ки аз омехтаи металли қимматбаҳо рехта шуда, дар як сандуқчаи пахмалии хеле зебои худкушо ҷойгир шуда буд, ҳамчун меҳмони фахрии Рим, зеро қарсақҳои пурмавҷ тақдир гардид, ки дар рӯи он ибораи «Академик Неъматов» бо алифбои қадимаи римӣ ҳаққонӣ шудааст [2, с. 46].

Кашфи тамаддуни Уструшана, ҳосатан рамзи Рим – модагурги капитолӣ дар Бунчикат ва дигар ҳафриёт, кашфиётҳои нодири академик Н.Неъматов номи ӯро дар саҳифаҳои таърихи илми тоҷик ва ҷаҳонӣ ҷовидонӣ намуданд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Зиё Абдулло. Меҳри «Модагурги капитолӣ»: Сӯҳбат бо академик Н.Неъматов // *Ҷумҳурият*. – 2004 – 25 сент.
2. Зиё Абдулло. Меҳри «Модагурги капитолӣ»: Сӯҳбати адиби шинохта З.Абдулло бо академик Н.Неъматов // *Тадқиқоти гуманитарии Осии Марказӣ*. – 2008. – №7. – С. 43-47
3. Марофиев С. Таърихчаи кашфиёти археологӣ тасвири модагург дар Бунчикат // *Ҷамаи Шахристон*. – 2006 – 20-30 дек.
4. Негматов Н. «Капитолийская волчица» на Шахристанских холмах // *Коммунист Таджикистана*. – 1967. – 7 окт.
5. Негматов Н. Еще раз о римской волчице // *Коммунист Таджикистана*. – 1967. – 3 дек.
6. Негматов Н. «Капитолийская волчица» в Таджикистане / Н. Негматов // *Наука и жизнь*. – 1968. – №1. – С. 33-34
7. Негматов Н. Эмблема Рима в живописи Уструшаны / Н. Негматов // *Изв. АН ТаджССР. Отд-ние обществ. наук*. – 1968. – №2. – С. 21-32
8. Негматов Н. Поэма в дереве (Резное панно из Бунджиката) / Н. Негматов // *Наука и жизнь*. – 1970. – №4. – С. 54-55
9. Неъматов Н. Сайри ривояти қадим // *Комсомоли Тоҷикистон*. – 1970. – 30 окт.
10. Неъматов Н. Бозёфтҳои қадима: модагурги капитолӣ дар деворнигораҳои Бунчикат // *Тоҷикистони Советӣ*. – 1970. – 13 нояб.
11. Неъматов Н.Н. Асрори Истаравшан / Н. Негматов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 52 с.
12. Негматов Н. Эмблема Рима в живописи Уструшаны и древневосточная мифологическая традиция // *Изв. АН ТаджССР. Отд-ние обществ. наук*. – 1973. – №1. – С. 3-10.
13. Негматов Н. Странствия бунджикатской волчицы / Н. Негматов // *Вокруг света*. – 1973. – №10. – С. 54-56.
14. Негматов Н., Соколовский В.М. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии // *Памятники культуры: Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология: Ежегодник*. 1974. – Москва: Наука, 1975. – С. 438-458.

15. Негматов Н. Модагурги капитолӣ / Н. Негматов // Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 4. – Душанбе: Сарред. илмӣи энсик. советии тоҷик, 1983. – С. 440-441.
16. Негматов Н. Н. Материалы к библиографии ученых Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 2007. – 162 с.
17. Худжанд. Энциклопедия. – Душанбе: Глав. науч. ред. тадж. энциклопедии, 1999. – 928 с.

REFERENCES:

1. Ziyo Abdulloh. Love of "Capitol Werewolf": Conversation with Academician N. Nematov // Republic. - 2004. September 25.
2. Ziyo Abdulloh. Love of "Capitol Werewolf": Conversation with Academician N. Nematov // Humanities Studies of Central Asia. – 2008. – №7. – PP. 43-47
3. Marofiev S. The History of the Archaeological Discovery of Werewolf Image in Bunjikat // Shahrison Spring. - 2006. - 20-30 December.
4. Ne'matov N. "The Capitoline Wolf" on the Shakhristan Hills // Communist of Tajikistan. – 1967. – October 7
5. Ne'matov N. Once Again about the Roman She-Wolf // Communist of Tajikistan. – 1967. – December 3
6. Ne'matov N. "The Capitoline Wolf" in Tajikistan // Science and Life. – 1968. – No. 1. – PP. 33-34
7. Ne'matov N. The Emblem of Rome in the Painting of Ustrushana // News of the Academy of Sciences of the Tajik SSR. Department of Social Sciences. - 1968. - No. 2. - PP. 21-32.
8. Ne'matov N. Poem in Wood: (Carved Panel and Bundzhikata) // Science and Life. - 1970. - No. 4. - P. 54-55.
9. Ne'matov N. Journey of an Ancient Legend // Komsomol of Tajikistan. - 1970. - 30 Oct.
10. Ne'matov N. Ancient Findings: the Capitoline wolf on the murals of Bunjikat // Soviet Tajikistan. - 1970. - November 13.
11. Ne'matov N.N. Secrets of Istaravshan. - Dushanbe, Irfon 1972. - 52 pp.
12. Ne'matov N.N. The Emblem of Rome in the Painting of Ustrushana and the Ancient Eastern Mythological Tradition // Izv. AN Taj. SSR. Department of Societies. Sci. – 1973. – No. 1. – PP. 3-10.
13. Ne'matov N. Wanderings of the Bundzhikat She-Wolf // Around the World. – 1973. – №10. – PP. 54-56
14. Ne'matov N., Sokolovsky V.M. "The Capitoline Wolf" in Tajikistan and the Legends of Eurasia // Cultural Monuments: New Discoveries: Writing. Art. Archaeology: Yearbook. 1974. – M.: Nauka, 1975. – PP. 438-458.
15. Ne'matov N. "The Capitoline Wolf" // Tajik Soviet encyclopedia. Volume 4. – Dushanbe: Chief-in-editor of scientific Soviet Tajik encyclopedia, 1983. - PP. 440-441.
16. Ne'matov Numan Negmatovich. Materials for the Bibliography of Scientists of Tajikistan. - Dushanbe: Donish, 2007. - 162 pp.
17. Khujand. Encyclopedia. Dushanbe: Chief Scientific Editor of the Taj. Encyclopedia, 1999. – 928 pp.

5.9 (10 01 00) ФИЛОЛОГИЯ

5.9 ФИЛОЛОГИЯ

5.9 PHILOLOGY

5.9.2 (10 01 03) ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ МИРА (ТАДЖИКСКО-ПЕРСИДСКАЯ ЛИТЕРАТУРА)

5.9.2 LITERATURE OF THE PEOPLES OF THE WORLD (TAJIK-PERSIAN LITERATURE)

5.9.2 АДАБИЁТИ ХАЛҚҲОИ ҶАҲОН (АДАБИЁТИ ФОРСУ ТОҶИК)

УДК 821.0

DOI 10.24412/3005-849X-2024-3-49-55

**НАҚДИ ҚАСИДАҲОИ
ҶАВОБИЯ ДАР РИСОЛАИ
«ДОДИ СУХАН»-И СИРОҶИДДИН
АЛИХОНИ ОРЗУ**

*Абдуллоев Ромезҷон Холмуминович, н.и.ф.,
доцент, сардори раёсати илм ва инноватсияи
МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Гафуров”
(Хуҷанд, Тоҷикистон)*

**КРИТИКА ОТВЕТНЫХ
КАСЫД В ТРАКТАТЕ «ДОДИ
СУХАН» СИРОДЖИДДИНА
АЛИХОНА ОРЗУ**

*Абдуллоев Ромездҷон Холмуминович,
канд.филол.наук, доцент, руководитель отдела
науки и инноваций ГОУ «ХГУ имени академика
Б. Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)*

**CRITICISM OF RESPONSE
POEMS IN THE TREATISE
“DODI SUKHAN” (“PERFECTION
OF THE WORD”) BY SIROJIDDIN
ALIKHAN ORZU**

*Abdulloev Romezjon Kholmuminovich, candidate of
philological sciences, associate professor, head of the
department of science and innovation under the SEI
“KhSU named after academician B. Gafurov”
(Khujand, Tajikistan) e-mail: romizjona@gmail.com*

Рисолаи “Доди сухан”-и Сироҷиддин Алихони Орзу ба адабиёти форсизабони Ҳинд тааллуқ дошта, яке аз асарҳо ва сарчаишаҳои муҳимтарини нақди адабӣ ба шумор меравад. Дар рисола таҳлил ва баррасии қасидаҳои ҷавобияи шоирони Ҳамасри суханвар, аз ҷумла Мунири Лоҳурӣ, Мулло Шайдо ва Муҳаммадхони Қудсӣ ҷойгоҳи хосаро касб кардааст. Дар ин рисола Орзу ҳамчунин дидгоҳҳои адабии ҳеширо баён намуда, истилоҳҳои адабии “шеърфаҳмӣ” ва “шеършиносии” - ро шарҳ додааст. Чор намуди идрок ва фаҳмиши шеър ба риштаи таҳлил каида шудааст: 1. Фаҳмидан ба тариқи мазоқи омма; 2. Фаҳмидан ба тариқи муллоён; 3. Идроки арбоби бадеиён; 4. Фаҳми сухан мувофиқи мазоқи шуаро. Алихони Орзу зимни таҳлили қасидаҳои ҷавобӣ оид ба услуби шеърӣ, бахусус, тарзи корбурди вожаҳо ва махсусан вожасозӣ мулоҳизаҳои танқидӣ баён кардааст.

Калидвожаҳо: адабиёти форсизабони Ҳинд, нақди адабӣ, сабки ҳиндӣ, қасидаҳои ҷавобӣ, Алихон Орзу, Мунири Лоҳури, Мулло Шайдо, сабки шоирӣ

Трактат «Доди сухан» («Совершенство слова») Сироджиддина Алихона Орзу относится к персоязычной литературе Индии и считается одним из важнейших произведений в области литературной критики на Индийском субконтиненте. Особое место в трактате занимает рассмотрение ответных касыд, или так называемых касыд-ответов поэтов-современников автора: Мунира Лохури, Мулло Шайдо и Мухаммадхона Қудси, написанных в ответ на стихи друг друга. В трактате Орзу также излагает собственные литературоведческие воззрения, даёт определение терминов «шеършиносии»

(«знание/познание поэзии») и, соответственно, «шеършинос» («знаток поэзии») и «шеърфахми» («понимание поэзии»). Анализируются четыре вида понимания и восприятия стиха: 1. Восприятие стиха во вкусе простого народа. 2. Восприятие стиха во вкусе грамматиков. 3. Восприятие стиха во вкусе риториков. 4. Восприятие стиха во вкусе поэтов. Алихон Орзу в ходе анализа касыд-ответов излагает критические замечания, относящиеся к поэтическому стилю, в частности к манере употребления слов, и особенно к словообразованию.

Ключевые слова: персоязычная литература Индии, литературная критика, Индийский субконтинент, касыды-ответы, Алихон Орзу, Мунир Лохури, Мулло Шайдо, поэтический стиль

In the article Treatise “Dodi Sukhan” (“Perfection of the Word”) by Sirojiddin Alikhon Orzu refers to the Persian-language literature of India and is considered one of the most important works in the field of literary criticism in the Indian subcontinent. A special place in the treatise is occupied by the analysis and consideration of reciprocal qasidas, or the so-called qasida-answers of the author’s contemporary poets: Munir Lokhuri, Mullo Shaido and Muhammadkhon Qudsi, written in response to each other’s poems. In the treatise, Orzu also sets out his own literary views, defines the terms “shershinosi” (“knowledge/cognition of poetry”) and, accordingly, “shershinos” (“connoisseur of poetry”) and “sherfakhmi” (“understanding of poetry”). Four types of understanding and perception of verse are analyzed: 1. Perception of verse in the taste of the common people. 2. Perception of verse in the taste of grammarians. 3. Perception of verse in the taste of rhetoricians. 4. Perception of verse in the taste of poets. Alikhon Orzu, in the course of analyzing qasid answers, sets out critical remarks related to poetic style, in particular to the manner of using words, and especially to word formation.

Key-words: Persian-language literature of India, literary criticism, Indian subcontinent, response odes, Alihon Orzu, Munir Lokhuri, Mullo Shaido, poetical style

Рисолаи “Доди сухан”-и Сирочиддин Алихони Орзу яке аз сарчашмаҳои муҳимтарини нақди адабӣ дар шибхи қораи Ҳинд ба шумор меравад, ки аз ҷиҳати баррасӣ ва фарогирии аҳамияти қасидаҳои ҷавобияи шоирони адабиёти форсизабони Ҳинд, аз ҷумла Мунири Лоҳурӣ, Мулло Шайдо ва Муҳаммадхони Қудсӣ ҷойгоҳи ҳоса дорад.

Қабл аз он ки ба баррасии масъалаи мазкур пардохта шавад, боназардошти ин ки дар доираи адабии Тоҷикистон муаллифони қасидаҳои мазкур, аз ҷумла Мунири Лоҳурӣ, Мулло Шайдо ва Муҳаммадхони Қудсӣ ношинохта боқӣ мондаанд, доир ба онҳо мухтасар маълумот манзур карда мешавад.

Мунири Лоҳурӣ аз шоирон ва суҳанварони ҳамасри Сирочиддин Алихони Орзу буда, ба ашъори суҳанварони маъруфи сабки ҳиндӣ, ба монанди Урфии Шерозӣ, Толиби Омулӣ, Зулолии Хонсорӣ ва Зухурии Туршезӣ эродхӯро вазъ намуда, рисолаи “Қорнома”(1)-ро таълиф сохтааст. Баъдан Сирочиддин Алихони Орзу дар ҷавоби рисолаи “Қорнома”-и Мунири Лоҳурӣ китоби “Сирочи мунир”(5)-ро ба қалам овардааст. Чун дар рисолаи “Доди сухан” (3) номи Мунири Лоҳурӣ дида мешавад, дар марҳилаи аввал ба назар мерасад, ки дар ин китоб Сирочиддин Алихони Орзу бо Мунири Лоҳурӣ дар шаклу шеваи дигар баҳси ҳешро идомат бахшидааст, аммо умқи масоили баррасишаванда нишон медиҳад, ки масъала мутафовиттар аст. Сирочиддин Алихони Орзу дар рисолаи “Доди сухан” ба ҷуз як ишора дигар тамоман доир ба баҳси байни худ ва Мунири Лоҳурӣ ҷизе зикр накардааст. Аз ин ҷиҳат, назароти Сирочиддин Алихони Орзу дар қул ба арзёбии арзишҳои қасидаҳои ҷавобии Мунири Лоҳурӣ, Мулло Шайдо ва Муҳаммадхони Қудсӣ равона гардида, дидгоҳҳои ӯ нисбат ба мулоҳизоти қаблӣ дигаргунатар ба миён омадаанд.

Мулло Шайдо низ шоири маъруфи ҳамасри Сирочиддин Алихони Орзу буда, доир ба ӯ дар тазкираҳои ин давра ба монанди “Тазкираи Насрободӣ”-и Тоҳири Насрободӣ (6, 350) ва “Сафинаи Хушгӯ (дафтари солис)”-и Биндронад Доси Хушгӯ (5, 407) зикри номи ӯ рафтааст.

Мухаммадхони Қудсӣ низ аз шоироне ба шумор меравад, ки дар канори суханварони ёдшуда дар ин давра маъруфият доштааст.

Бояд қайд кард, ки доир ба китоби мазкур дар байни муҳаққиқони дохиливу хориҷии кишвар нахустин маротиба донишманди эронӣ Мухаммад Акрамшоҳ баҳои сазовор дода, ба нашри ҷопии ин асар ҳамчун мураттиб як муқаддимаи муфассал низ навиштааст. Ҳамчунин донишманди дигари эронӣ Маҳмуди Футӯҳӣ дар китоби “Нақди ҳаёл (Баррасии дидгоҳҳои нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ)” (7) андак муфассалтар ин асарро таҳлилу баррасӣ намудааст.

Дар Тоҷикистон бошад, айни ҳол доир ба Сирочиддин Алихони Орзу ва мероси адабии ӯ ба ҷуз ҷанд мақола тадқиқоти алоҳида сурат нагирифтааст.

Рисолаи “Доди сухан”-и Сирочиддин Алихони Орзу яке аз сарчашмаҳои муҳимтарини нақди адабӣ ба шумор меравад, ки дар он андешаҳои Сирочиддин Алихони Орзу ҳамчун мунаққид ва муҳаққиқи маъруф доир ба шеърӯ шоирӣ, санъатҳои бадеӣ, калимасозӣ, маъноӣ луғавӣ таъбиру вожаҳо дар он инъикос ёфтаанд. Аммо аз сабаби он ки асари мазкур аз лиҳози нақди қасидаҳои ҷавобӣ аҳаммияти хоса дошта, яке аз аввалин намунаҳои нақди асарҳои интиқодии тариқи назм таълифшуда дар таърихи адабиёти форсӣ ба шумор меравад, ба таври васеъ арзишҳои онро наметавон дар мақолаи мазкур нишон дод. Аз ин ҷиҳат, мавзӯи баррасишаванда дар маҳдудии як масъала, яъне нақди қасидаҳои ҷавобӣ таҳлилу баррасӣ хоҳад гардид. Аввалин байте, ки дар рисолаи “Доди сухан” оварда шудааст, байти зерини Қудсӣ мебошад:

*Олам аз нолаи ман бе ту чунон тангфазост,
Ки сипанд аз сари отаиш натавонад бархост (3,6).*

Мулло Шайдо дар ҷавоби байти боло чунин гуфтааст:

*Нола дар синаи ман ҳаст, ки меҳост зи дард,
Чун зи лаб гаиш ҳавогир, ҳам аз ҷинси ҳавост (3,6).*

Мутолеаи рисолаи “Додид сухан” нишон медиҳад, ки Сирочиддин Алихони Орзу дар бораи қасидаҳои суханварон, ҷанд байт доштани онҳо, ба кӣ бахшида шудан, доираи мавзӯот, вазну қофия, устухонбандӣ ва монанди инҳо маълумот намедихад ва чун манзури ӯ нақд ва баррасиву баҳогузорӣ аст, доманаи таҳлилро бо мақсади фаро гирифтани ҳамин ҷанбаи фаъолият маҳдуд мекунад. Тавре зикр шуд, Сирочиддин Алихони Орзу аввал байтеро аз қасидаи Қудсӣ меоварад ва онро шарҳу тафсир мекунад, баъдан эродҳои Мулло Шайдоро зикр сохта, ба ҳамон равиш онро низ тавзеҳ медиҳад. Сипас, байтҳоеро аз қасидаи Мунири Лоҳурӣ илова намуда, дар маҷмӯъ афзалияти баҳсҳои онҳоро нишон медиҳад ва дурустиву нодурустии афкори суханваронро бозгӯ месозад. Аз тарзи зикри мавод ва равиши кори Сирочиддин Адихони Орзу бар меояд, ки қасидаи Қудсӣ мучиби баҳсу эроди суханварон гардидааст. Баҳси онҳо асосан дар атрофи таркибу ифодаҳои “нолаи танг”, “ноз чашидан”, “аз дарун сӯи ҳаёлат”, “дил аз ишқ баромадан”, “роҳати ҷони нафас”, “завқ”, “рӯи шеър”, “хома аз равшани рой”, “нур ва шоҳид”, “айнак ва чашм”, “қоф ва фои фано”, “наварӯс, арақ ва ҳаё”, “аспу симу сум”, “заҳролост”, “гунбад”, “қубба”, “коми қалам”, “қалами сӯхта”, “ҷоизаи мадҳ”, “варақи сафҳа” ва ғайра ба вучуд омадааст. Масалан, Сирочиддин Адихони Орзу дар бораи ифодаи “нолаи тангфазост”, ки аввалин маротиба дар байти болои Қудсӣ корбаст гардида, мавриди баҳси суханварон қарор гирифтааст, чунин менависад: “Дар ин байт баёни ҳақиқати нола мекунад, ки нола ҳавое бошад, ки ба сабаби дарди зоҳир бо ботин дар сина печад ва чун аз он барояд, айни

ҳаво гардад. Олам аз вай нашавад танг, валекин зи малол /Аҳли олам гар аз ӯ танг нишинанд, равост. Яъне ҳар гоҳ нола ҳавое беш нест, ба сабаби қасрати он олам танг намешавад, лекин аҳли олам аз ӯ танг агар шаванд, чоиз аст. Ва бар мутааммил пӯшида нест, ки ин маънӣ... чи лафзи тангфазо бар аҳли олам, ки ба маҷоз аз олам ирода карда шавад, маҳмул мегардад ва зоҳиран баёни воқеъист, на баёни маънӣ” (3, 12). Аз иқтибоси болой ба назар мерасад, ки қисмати аввали он шарҳи байти Мулло Шайдо буда, баъдан Сирочиддин Алихони Орзу ба тафсири байти Қудсӣ пардохтааст. Яъне, мувофиқи бардошти ӯ Мулло Шайдо ноларо ҳавое беш намедонад ва асосан он ба воситаи дард пайдо мешавад ва ба Қудсӣ таъкид мекунад, ки зиёдшавии нола мучиби танг гардидани олам намешавад:

*Худ гирифтам, ки ҷаҳон танг шуд аз нолаи ту,
Ки зи тангӣ назар аз чашим наёрад бархост.
Нест тартиби ду мисроъ ба ҳам рабтпазир,
Ки сиёқи сухани ҳар ду ба андеша ҷудост (3, 12).*

Мулло Шайдо дар баробари ба калимаи “нола” ва “тангфазо” эрод гирифтани, инчунин ба рабти маъноӣ надоштани байни мисраъҳои байти Қудсӣ низ хурдагирӣ дорад. Дар маҷмӯъ, чунин бар меояд, ки қисмати эродии қасидаи Мулло Шайдо бо байти болой оғоз ёфтааст. Идомаи қасидаи Қудсӣ чунин мебошад:

*Тангии олам ар аз нола ба кайфияти ӯст,
Ки ҷаҳон танг зи андӯх шуда бар дилҳост.
Барнахезад чу сипанд аз сари отаи ба қиёс,
Сабаби ӯ ба камият ҳама аз тангии ҷост.
Тангии ҷо зи қуҷо, тангии андӯх қуҷо
Ба шумур аз тану ҷон тафриқае ҳам пайдост (3, 13).*

Дар бораи ин қисмати қасидаи Қудсӣ Сирочиддин Алихони Орзу чунин навиштааст: “Дар ин се байт баёни адами рабт аст дар мисраъаён, яъне мурод аз тангии олам агар тангии лаб аст, ки гуфтанист, пас иштироки он бо нолаи сипанд, ки адами бархостани он аз ҷиҳати камии ҷо, ки кам аст, дуруст нест. Ва фарқе, ки дар миёни ин ҳар ду тангист, мисли тафриқаи ҷону тани аз ҳам ҷудо, ки бар ҳама қас пайдост. Аммо бар суханфаҳм пӯшида нест, ки лафзи тангфазо муҳтавил ба маънии кайфият наметавонад шуд” (3, 12). Яъне, агар Мулло Шайдо ба ифодаҳои қасидаи Қудсӣ эрод дорад ва ба алоқамандии мисраъҳои он эрод гирифтааст, Сирочиддин Алихони Орзу низ ҳамин амалро анҷом додааст. Аз ин ҷиҳат, ҳамин мисолҳои овардашударо метавон имрӯз ба унвони як намунаи шеърӣ берабт ва таъбироти аз лиҳози маънӣ камранг истиқбол кард. Ин шаҳодат ба он медиҳад, ки ибораву таъбир дар шеър барои алоқамандии мисраъҳо ва пурмазмун гардидани байтҳо нақши бориз мебозанд, ки ин масъала мутаассифона дар мадди назари Қудсӣ дур мондааст.

Дигар қисмати баҳс дар рисолаи “Доди сухан” ба эродоти Мунири Лоҳурӣ оид ба ҳудагириҳои Мулло Шайдо ва инчунин калимаҳои “нолаи тангфазо”-и қасидаи Қудсӣ алоқамандӣ дорад.

Мунири Лоҳурӣ ба Мулло Шайдо дар ин маврид чунин гуфтааст:

*Эй сухансанҷ, кам аз кайфу кам ар гирӣ, беҳ,
К-ин мақулот зи арбоби сухан нозебост.
Андар ин байт наяфтод суханварро беҳ,
Суханат гарчи мувофиқ ба мазоқи ҳукамот.
Шеваи шеър дигар, пешаи ҳикмат дигар аст,
Суханат нест дар ин маъниву андеша гувост.
Ҳар кӣ доништа мизоҷи сухан аз набзи қалам,*

*Кай ба “Қонун”и суҳандонӣ муҳтоҷи “Шифо”ст?!
Лутфи ин шеър намефаҳмӣ, қаҳр аз пайи чист,
Ин на оини ҳарифони маъонипирост (3, 14).*

Чунонки мушоҳида шуд, Мунири Лоҳурӣ бо Мулло Шайдо дар ин бахш ҳамсӯ намебошад. Аммо ин андеша маънии онро надорад, ки саропо Мунири Лоҳурӣ Мулло Шайдоро мавриди танқид қарор дода, тарафдори Қудсӣ ва шеъри латифи ӯ гардидааст. Албатта, мавридҳое ҳастанд, ки мувофиқатии онҳо доир ба камбудии шеъри Қудсӣ ба мушоҳида мерасад. Ин мулоҳиза ба ҳамин қисмати эродҳои Мулло Шайдо рабт дорад ва тавре дида шуд, дар ин маврид хурдагириҳои Шайдоро қабул надорад.

Лекин дар охир Сирочиддин Алихони Орзу ин баҳсро хотима бахшида, байти Қудсиро тасҳеҳ кардааст, ки чунин мебошад: “Инсоф он аст, ки ҳосили эътироз саҳеҳ аст ва ибороти он ба сабаби назми маъонӣ кусур дорад дар далолати маънӣ бар муддао матлабаш он аст, ки аз нола олам танг нашавад, чи нола ҳавоест ва аз ҳаво олам танг нашавад ва агар мурод аз олам аҳли олам аст, дар ин сурат лафзи тангфазо бар он маҳмул намешавад, чи тангии аҳли олам ба сабаби андӯҳ аст, ки аз таъинот аст ва тангӣ, ки ба сабаби адам бархостани сипанд бувад, аз камиёт, пас ҳоби маҳоким дар ин ҷо ҳеҷ ғоида намекунад, зеро чи агар лафзи тангфазо ихом мисли хоб ... медошт, ҷавобаш саҳеҳ мебуд.

Ва низ фақир Орзу гӯяд, ки:

“Агар мисраи аввал чунин мефармуд, байт маънои саҳеҳ медошт ва ҳеҷ эътироз бар ӯ водор намегашт.

*Олам аз нолаи ман бе ту чунон аст ба танг,
Ки сипанд аз сари отаиш натавонад бархост” (3, 14).*

Яъне, ба ҷои калимаи “тангфазост”-и мисраи аввал ибораи “ба танг”-ро гузошта, масъаларо ҷамъбаст намудааст. Дар маҷмӯъ, санадҳои овардашуда нишон медиҳанд, ки қасидаҳои манзум як навъ заминаи нақду суҳансанҷиро дар шибҳи қораи Ҳинд вусъат бахшида, ба як ҷузъи муҳиммтарини нақди адабӣ мубаддал гардидаанд. Аҳамияту арзиши ин асарҳо кам аз рисолаҳои нақди адабӣ набуда, аз ҷониби суҳанварони хирфай ва шоирони соҳибмақом суруда шудаанд. Шояд яке аз сабабҳои нуфуз пайдо кардани афкори интқодӣ дар шибҳи қораи Ҳинд ба вучуд омадани чунин асарҳои интқодии манзум бошад, ки доир ба баҳсу пархошҳо байни суҳанварон баъзе сарчашмаҳо, аз қабилӣ тазкираҳо маълумотҳои муфасссал пешниҳод намудаанд. Шоирон дар суҳбатҳои алоҳида дар ин бора мубоҳисоти ҷолиб доир сохтаанд. Аз ҷумла, тазкираи “Сафинаи Хушгӯ (дафтари солис)”-и Биндронад Доси Хушгӯ ҳангоми зикри маълумот доир ба Рай Ананд Роми «Мухлис»-тахаллус дар мавриди нақди Мулло Шайдо бар байти қасидаи Қудсӣ иттилоъ дода, навиштааст: “Рӯзе фақир (манзур Хушгӯ – А.Р.) дар хидматаш ҳозир будам. Дидам, ки мутолиаи тазкираи Тоҳири Насрободӣ менамуд. Ин байти машҳури Ҳочӣ Қудсӣ ба тақрибе баромад, ки Мулло Шайдо бар он мунозира дорад:

*Олам аз нолаи ман бе ту чунон тангфазост,
Ки сипанд аз сари отаиш натавонад бархост.*

Ва Наврас ном шоире эътирози Шайдо писандида, ин пешмисраи худ расонида:

*Манъи бетоқатиӣ сӯхтагон то ҳаддест,
Ки сипанд аз сари отаиш натавонад бархост.*

Ройи суҳанрас Мухлис фармуд: Чаро инчунин нагуфт, то дар баробари матлаи Ҳочӣ ҳамматлаъ мешуд ба тағйири як лафз:

*Манъи бетоқатиӣ сӯхтагон то инҷост,
Ки сипанд аз сари отаиш натавонад бархост” (5, 407).*

Ҳамин тарик, тавре мушоҳида шуд, рисолаи “Доди сухан” аз ҳамин гуна ҷусторҳо ва меъёрҳои нақду сухансанҷӣ бархурдор буда, дар канори дигар маъхазҳо ҷиҳати фаро гирифтани афкори интиқодӣ ва ба таври дуруст ва саҳеҳ пешниҳод намудани нуктаву назарҳои мунтакидон нақши бориз дорад. Ҳарчанд тазкираҳо ин мабоҳисотро фаро гирифтаанд, аммо ҷойгоҳи рисолаи “Доди сухан” дар таҳлил, баррасӣ ва арзёбии беғалати масъалаҳои баррасишаванда хеле барҷаста мебошад. Чун ба қасидаи Қудсӣ Мулло Шайдо қасидаи алоҳидаи танқидӣ сурудааст, ба назар мерасад, ки Мунири Лоҳурӣ ба Мулло Шайдо бо сурудани як қасидаи алоҳида ҷавоб додааст. Ҳарчанд Мунири Лоҳурӣ ба Мулло Шайдо эътироз мекунад, аммо ҳолатҳое ҳастанд, ки ба Мулло Шайдо ҳамовоз шуда, баҳогузориҳои интиқодии ўро мақбул медонад. Масалан, бо овардани порчаи зерини шеърӣ Шайдо Сирочиддин Алихони Орзу дар ин бора чунин таъкид медорад:

*“Сухани ҷоида дар вақти дуо нест, бигӯ,
З-он сухан карданат ин ҷо ҳама аз ҳусни адост.
Арақолуд шуда ҷабҳаи ҳиммат аз шарм,
К-аз руҳи ҳусноталаб дастӣ сухан пардакушост.*

Ҳосили ин ду байт мусаллам доштани эътирози Шайдост бар байти Қудсӣ ... аст” (5, 48). Ҳамин тарик, баҳсҳои суханварон доир ба ин ё он ибораи таъбир хеле тӯлонӣ шуда, дар атрофи ин мубоҳисот масъалаҳои назарии адабиёт ва ҳатто забон ва забоншиносӣ матраҳ гардидаанд. Дар ин мақола ба ҳайси намуна як қисмати бисёр хурди баҳсҳои шоирон нақл гардид ва тавре нишон дода шуд муаллиф дар ҳамин қисмати баҳс 4 байт аз Қудсӣ, 3 байт аз Мулло Шайдо ва 5 байт аз Мунири Лоҳуриро оварда, дар атрофи он фикру мулоҳизоти хешро баён доштааст. Яъне, ҳамин гуна байтҳо дар қасидаҳо барои шарҳу тафсири таркибҳои дохилӣ ба таври нобаробар интиҳоб шудаанд. Сирочиддин Алихони Орзу ҳамин меъёри интиҳобро то охири рисола нигоҳ доштааст. Чун баҳс бештар дар мавриди ин ё он маънои таркибу ифода дар қасидаҳо сурат гирифтааст, бешак ҳамин омил сабаб гардидааст, ки мубоҳисоти суханварон як ҷанбаи забоншиносӣ низ ба худ гирад. Масалан, дар мавриди калимаи ҳиндӣ “гирах”, ки дар шеър ба маънии “кисса” корбаст гардидааст, чунин маълумот додааст: “тасарруфоти соҳибқудратони ҳиндӣ низ ҷоиш бувад ин қадар тафовут ҳаст, ки ихтилофи эронӣ дар туркӣ умуман бошад ва ихтилофи ҳиндӣ дар форсӣ, хусусан, ки тасарруфи соҳибқудратон аст ва ... бар ин тақдир мисли Амир Хусравӣ, агар гуфта:

*Ў меравад ба нозу гирах мезанад ба зулф,
Мурдан марост, аз гирахӣ ӯ чӣ меравад?*

Эътирозоти форсӣ ин ҷост, ки рӯзмарраи мо “аз кисаи ӯ чӣ меравад” аст, на “аз гирахӣ ӯ” ва аз ҳамин олам аст” (3, 7). Ҳамчунин дар бораи калимаи заҳроло ин гуна ҳулоса дар мисоли байтҳои шоирон ба миён омадааст: “Қудсӣ гӯяд: Он ки дӣ заҳр дар ангири ту мекард, имрӯз/ Ба азоби абадӣ коми дилаш заҳролоост. Шайдо гӯяд: Заҳроло чу тобад пашша, на заҳролуд аст,/ Бо ту гуфтан, ки чунин нест бигӯ, заҳр кирист. Ҳосили каломи Шайдо он аст, ки заҳроло сифаи исми фоил аст ба маънии касе, ки заҳр биполояд, на ба маънии заҳролуд, ки дар ин ҷо мебояд. Аблӯлбаракоти Мунир гӯяд: Заҳроло чу ба маънӣ набувад заҳролуд,/ З-эътирози ту мазоқи хирадаш талх чарост?/”. Сирочиддин Алихони Орзу ин баҳсро ин гуна ҷамъбааст намудааст: “... лафзи анбароло ба маънои анбаролуд шуда дар ин байт аст: Чу он ғунчадаҳон омад ба гулгашт,/ Анбаролой шуд буму бару дашт. Ва махсуси лафз заҳроло дар каломи яке аз ақоиб дар шумори муъҷизоти набавӣ алайҳиссалом дар боби сухан омадан бар масмум ворид аст он: Ба Паямбар, ки барраи бирён/ Гуфт аз ман махӯр, ки заҳролоост” (3, 39).

Дар маҷмӯъ, чунон ки ба мушоҳида расид Сирочиддин Алихони Орзу дар рисолаи “Доди сухан” ба тамоми масъалаҳои шинохти шеър дахл кардааст. Рисолаи “Доди сухан” ба шарҳу баҳогузори қасидаҳои суханварони маъруфи сарзамини Ҳинд Мунири Лоҳурӣ, Мулло Шайдо ва Муҳаммадхони Қудсӣ нигаронида шуда, онро дар зимн метавон аввалин рисолаи нақди осори манзум, ки дар интиқоди каломӣ яқдигар суруда шудаанд, ба шумор овард. Асосан нуктаву назарҳои Сирочиддин Алихони Орзу дар атрофи ҳамин калимаву таъбирот рӯи қор омадаанд ва баҳогузориҳои мунсифонаи ӯ ба шоирони мазкур асари ӯро барҷаста ба ҷилва овардааст. Робитаи байни алфоз, масраъҳо ва ҳатто байтҳо яке аз мавзӯоти муҳимми рисолаи мазкур мебошад, ки ба таври сарех мисолҳои он зикр шудааст. Суннати сароидани мадҳ ва талаби ҷоида қардан низ аз нигоҳи муаллиф берун намондааст, ки аз овардани мисолҳо доир ба масъалаҳои мазкур ин ҷо худдорӣ гардид. Ҳамин тариқ, баррасии рисолаи мазкур нишон медиҳад, ки Сирочиддин Алихони Орзу воқеан ҳам яке аз суханвароне ба шумор меравад, ки дар сарғаҳи мактаби нақду сухансанҷӣ қарор дорад ва ӯ ҳамчун шоир, таъкиранигор ва мунаққид дар ин сарзамин ҷойгоҳи хосро касб кардааст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Лоҳурӣ, Мунир. Корнома. Бо муқаддима ва тасҳеҳи Саид Муҳаммад Иқром. – Исломобод: Интишороти маркази таҳқиқоти форсӣ, 1397.–28 с.
2. Орзу, Сирочиддин Алихон. Сирочи Мунир. Бо муқаддима ва тасҳеҳи Саид Муҳаммад Иқром. –Исломобод: Интишороти маркази таҳқиқоти форсӣ, 1397.–86 с.
3. Орзу, Сирочиддин Алихон. Доди сухан. Бо муқаддима ва тасҳеҳи Саид Муҳаммад Иқром. –Исломобод: Интишороти маркази таҳқиқоти форсӣ, 1384.–86 с.
4. Сархуш. Каламоту-ш-шуаро. Тасҳеҳи Алиризо Қазва. –Техрон: Китобхонаи музеи маркази асноди Маҷлиси Шурои исломӣ, 1389.–310 с.
5. Хушгӯ, Биндронад Дос. Сафинаи Хушгӯ. Дафтари солис. Ба қўшиши Саид Шохмуҳаммад Атоурраҳмон, Ато Коку. –Патна: Биҳор, 1959.–400 с.
6. Тоҳири Насрободӣ, Мирзо. Таъкираи Насрободӣ. –Техрон, 1317. – 575 с.
7. Футӯҳӣ, Маҳмуд. Нақди адабӣ дар сабки ҳиндӣ. Чопи аввал. –Техрон: Сухан, 1385.– 440с.

REFERENCES:

1. Lokhuri, Munir. Work. With an introduction and corrections by Said Muhammad Ikram. - Islamabad: Publications of the Center for Persian Studies, 1397.-28 pp.
2. Orzu, Sirojiddin Alikhan. Siroj Munir. With an introduction and corrections by Said Muhammad Ikram. -Islamabad: Publications of the Center for Persian Studies, 1397.-86 pp.
3. Orzu, Sirojiddin Alikhan. He spoke. With an introduction and corrections by Said Muhammad Ikram. -Islamabad: Publications of the Center for Persian Studies, 1384.-86 pp.
4. Drunk. Kalamotu-sh-shuaro. Edited by Alirizo Qazva.-Tehran: Library of the Museum of the Center of Documents of the Islamic Council, 1389.-310 pp.
5. Khushghu, Bindronad Dos. Safina Khushghu. The Office of the Solis. By the efforts of Said Shahmohammed Atourrahman, Ato Koku.-Patna: Bihar, 1959.-400 pp.
6. Tahir Nasrabadi, Mirza. Nasrobadi Painting. - Tehran, 1317. - 575 pp.
7. Futohi, Mahmud. Literary Criticism in the Indian Style. First edition.-Tehran: Suhan, 1385.- 440 pp.

**НАЗИРӢ ВА МУҲИТИ
АДАБИИ ЗАМОНИ
ЗИНДАГИИ Ӯ**

Маҳмудзода Обидҷони Бекназар, д.и.ф., муаллими калони кафедраи назария ва таърихи адабиёти факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ (Душанбе, Тоҷикистон)

**НАЗИРИ И
ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА
ЕГО ВРЕМЕНИ**

Маҳмудзода Обидҷони Бекназар, д-р филол. наук, ст. преподаватель кафедры теории и истории литературы факультета таджикской филологии Таджикского государственного педагогического университета им. С.Айни (Душанбе, Таджикистан)

**NAZIRI AND LITERARY
ENVIRONMENT OF HIS
LIFETIME**

Mahmudzoda Obidjoni Beknazar, doctor of philological sciences, senior lecturer of the department of theory and history of literature attached to the faculty of Tajik philology under the Tajik State Pedagogical University named after S.Ainy (Dushanbe, Tajikistan) **e-mail:** mirobid-26@mail.ru

Муҳити адабии Назирӣ ва робитаҳои ӯ бо шуарои ҳамасари ҳеҷ баррасӣ шудааст. Дар ҷараёни таҳқиқ ду марҳилаи эҷодии шоир муқаррар намуда, таъкид шудааст, ки пайвандҳои адабии Назирӣ бо шоирони ҳамрӯзгори ҳеҷ нахуст дар Эрон, ҳоса Кошону Нишопур оғоз ёфта, дар марҳилаи дувуми эҷодии вай дар Ҳинд давом ёфтааст. Зикр гардидааст, ки Назирӣ дар баробари шоири соҳибназар будан, ҳамчун суҳанвари соҳибмактаби замони ҳеҷ эътироф гардида, дар тарбияи шуарои зиёде муваффақ шудааст. Ҳатто бархе аз шоирони ҳамрӯзгори вай бар асари иродати комил нисбат ба Назирӣ аз Эрон ба Ҳинд сафар намуда, ба камолоти эҷодӣ муваффақ гардидаанд. Ашъори Назириро тазмин кардани бузургтарин суҳанварони сабки ҳиндӣ, аз қабиле Соибӣ Табрэзӣ, Воқифи Лоҳурӣ, нозими Ҳиротӣ, Ҳазини Лоҳичӣ ва дигарон аз мақому эътибори шоир дар адабиёти форсизабони Ҳинд шаҳодат медиҳад.

Калидвожаҳо: Назирии Нишопурӣ, шеър, адабиёти форсизабони Ҳинд, ҳавзаи адабии Кошон, таъсиргузори, робитаҳои адабӣ, мактаби адабӣ

Рассматривается литературная среда, с которой взаимодействовал Назири Нишапури, и его творческие взаимоотношения с поэтами его времени. В ходе исследования были установлены два творческих этапа в литературной деятельности поэта и определено, что литературные связи Назири с поэтами-современниками начались задолго до его переезда в Индию, еще в Иране, особенно в литературном ареале Кашана и Нишапура, и продолжались на втором этапе его творчества в Индии. Упоминается, что Назири, будучи известным поэтом своего времени, был признанным оратором школы словесности и сумел воспитать многих поэтов и мастеров слова, творивших в исследуемый период существования таджикской классической поэзии. Отмечено, что некоторые его современники по причине сильной приверженности к творчеству Назири путешествовали из Ирана в Индию и достигли творческой зрелости в индийской литературной среде. Написание “назира» на стихи Назири величайшими поэтами: Саибом Табрэзи, Вакифом Лахури, Назимом Хироти, Хазини Лохиджи и другими, свидетельствует о высоком статусе и достойной репутации поэта в персидской литературе индийского стиля.

Ключевые слова: *Назири, персидская литература Индии, литературный ареал Кашана, поэтическое влияние, литературные связи, литературная школа*

The article dwells on the literary environment with which Naziri Nishapuri interacted and his creative relationship with the poets of his time. The study established two creative stages in the poet's literary activity and determined that Naziri's literary connections with contemporary poets began long before his move to India, back in Iran, especially in the literary area of Kashan and Nishapur, and continued in the second stage of his work in India. It is mentioned that Naziri, being a famous poet of his time, was a recognized speaker of the school of literature and managed to educate many poets and wordsmiths who worked during the period under study in the existence of Tajik classical poetry. It is noted that some of his contemporaries, due to their strong commitment to Naziri's work, traveled from Iran to India and reached creative maturity in the Indian literary environment. The writing of "nazir" on Naziri's poems by the greatest poets: Saib Tabrezi, Waqif Lakhuri, Nazim Hiroti, Khazini Lohiji and others, testifies to the high status and worthy reputation of the poet in Persian literature of the Indian style.

Key-words: *Naziri, Persian literature of India, literary area of Kashan, literary influence, literary connections, literary school*

Суханвари мумтоз ва шоири номвари сабки ҳиндӣ Назирии Нишопурӣ ҳанӯз аз овони ҷавонӣ ба сурудани ашъор шугл варзидааст. Ба ин хотир, ду марҳилаи эҷодии ӯро метавон ба таври алоҳида қайд намуд. Нахуст замоне, ки дар зодгоҳаш Нишопур буд ва муддате дар Кошон иқомат кард. Аз ҳамин даврон буд, ки иртиботи ӯ бо суханварони замони ҳеш оғоз ёфтааст. Ончунонки муаллифи «Арафот-ул-ошиқин» навиштаст: «Дар авони ҷавонӣ аз Хуросон ба Ироқ омада, бо шуарои замон муошират намуд» [1, с.4439]. Миртақиуддини Кошонӣ, ки ҳанӯз дар айёми ҷавонӣ ӯро дидаву мулоқот кардааст, аз маҳбубияташ миёни шоирони замони ҳеш сухан мекунад ва менависад: «Ҷавонест бо саломати табъ ва истикомати зеҳн мавсуф ба сафои сурат ва ҳусни сират дар миёни мустаидони диёри худ маъруф. Ва дар мабодии синни ҷавонӣ аз Хуросон берун омада, бар сабили тичорат ба ин ҷониб хиромид ва ба воситаи майл ба шоирӣ ва ихтилоти хуштабъон ашъори некӯ дар ҷавоби шуаро гуфта, манзури назар ва мақбули хотири мустаидони Ироқ ва Озарбойҷон гардид» [3, с.388-389].

Миртақиуддини Кошонӣ аз ҷумлаи тазкиранависонест, ки бевосита ба Назирии Нишопурӣ мулоқот кардааст ва ин ҳарфҳо, ки ӯ дар бораи ин шоир гуфта, дар навбати аввал бар асоси мушоҳидаҳои шахсӣ баён шудаанд. Ба гуфтаи ин тазкиранавис аллакай дар ҷавонӣ Назирий ҳамчун шоири соҳибназар дар миёни суханварони Хуросону Кошон ва Озарбойҷон маҳбубияти тамои доштааст. Дар баробари ин, Миртақиуддини Кошонӣ аз аввалин касонест, ки намунаҳои ашъори Назириро барои ба тазкираи худ ворид намудан дар ҳамин айём аз ӯ гирифта ва бар ин асос робитаҳои ҳар ду оғоз ёфтаанд. Баъдан, чанд касида ва нусхаи аввалини девони ҳешро Назирий аз Гучароти Ҳинд ба ӯ фиристодааст, ки тафсилоти ин мавзӯ дар баҳши Хуросони «Хулосат-ул-ашъор» рафтааст. Матлаби мазкур аз он дарак медиҳад, ки яке аз суханварону суханшиносоне, ки Назирии Нишопурӣ бо ӯ робитаи мустақим доштааст, ҳамин Миртақиуддини Кошонӣ мебошад. Дар баробари ин, аввалин намунаҳои ашъори Назириро ӯ дастрас намудааст. Ба таъкиди худӣ ӯ қисмати аслии матни девонеро, ки аз Гучароти Ҳинд ба вай ирсол намуд, ба тазкираи ҳеш ворид кардааст.

Ҳарчанд сабаби аслии ҳичрати Назирии Нишопуриро ба Кошон бархе тазкиранависон тичорат унвон кардаанд, аммо Абдулбоқии Наҳовандӣ, муаллифи тазкираи «Маосири Раҳимӣ» сабаби аслии ин ҳичратро маҳбубияти вай дар шеърӯ шоирӣ дар айёми ҷавонӣ унвон мекунад ва менависад: «Чун алами шоирӣ дар Хуросон барафрошт ва сити

суханварӣ ба ғуши нукташиносони Ироку Форс расонид, аз он ҷо ба Кошони Ироқ омад. Дар он балдаи чаннатнишон бо шуарои он ҷо мушоираҳо кард... [7, с.115]. Таъкиди Абдулбокии Наҳовандӣ бар мақоми бузурги суханварии Назирӣ баёнгари он аст, ки воқеан дар миёни шуарои рӯзгор ҳанӯз дар айёми ҷавонӣ машҳур будааст. Наҳовандӣ аз шоироне чун Ҳотам, Фаҳмӣ, Шучоъ, Ризой, Мақсуд, Хурда, ки бо номи Бокири Хӯрда маъруф аст ва дигарон ном мебарад, ки дар Кошон ба сурудани ашъор, хоса ғазал шуҳрат доштанд ва дар миёни онҳо дар кутохтарин фурсат Назирӣ маҳбубият ва маъруфият дарёфта, аз ҷумлаи пешсафон гардид. Абдулбокии Наҳовандӣ, аз ҷумла як байтеро аз Назирӣ зикр мекунад ва таъкид медорад, ки «ва ин байт аз он ғазалҳост, ки дар Кошон гуфта:

Зи худ ҳаргиз наёзорам дилеро,

Ки метарсам дар ӯ ҷои ту бошад [7, с.115].

Сирочиддин Алихони Орзу дар тазкираи «Маҷмаъ-ун-нафоис» баъд аз зикри ин байт навиштааст: «Ва дар «Маосири Раҳимӣ» мастур аст, ки вақте Назирӣ ин байти гузаштаре гуфт, дар тамоми Эрон паҳн шуд ва давид» [10, с.1624]. Дар «Маосири Раҳимӣ»-и мавриди истифодаи мо қарор гирифта ин ҷумла мавҷуд нест. Ба эҳтимоли зиёд шояд нусхаи дигаре аз ин тазкира мавҷуд бошад, ки дар он шоир ба ҳамин шакл роҷеъ ба ин байт суҳан гуфта, ки мақоми суханварии ӯро бозгӯӣ мекунад, вагарна Орзу аз пеши худ ин ҳарфро аз номи Наҳовандӣ зикр намекард.

Ҳатто сабаби аз Кошон ба Ҳинд сафар кардани Назирӣ низ муаллифи ин тазкира ба поя ва мартабаи баланди суханварияш пайванд медиҳад. Дар он рӯзгор аксари шоирони баландтабъ аз саросари Эрон, Хуросону Мовароуннаҳр ба Ҳинд ҳиҷрат кардаанд, ки албатта сабаби ин таваҷҷуҳи рӯзафзунӣ Темуриёни Ҳинд ба адабиёт ва шеърӯи шоирӣ буд. Абдулбокии Наҳовандӣ менависад, ки «Чун қудрати худро зоҳир сохт ва появу мартабааш баланд гардид, мамдуҳе, ки шоистаи маддоҳии ӯ бошад, меҳост. Ба раҳнамунии бахти бедор ҷазбаи хидмат ва зиндагии шоистаи мадҳу сано гиребонгири ӯ гашта, ба Ҳиндустон кашонид» [7, с.115].

Баҳси дигари ҷолиби таваҷҷуҳ, ки онро тазкиранависон баён доштаанд, ин аст, ки дар замони зиндагонии ӯ Назирӣ Машҳадӣ ном шоири дигаре мезистааст, ки бо хоҳиши Назирӣ Нишопурӣ ва бар ивази ҷанд ҳазор рупия таҳаллуси хешро иваз мекунад. Ин матлабро Сархуш дар тазкираи хеш чунин нақл кардааст: «Дар ҳамон аср як Назирӣ дигар ба ҳам расид. Ҳар ду барои таҳаллуси даровехтанд. Ин гуфт: Ту таҳаллуси дигар ихтиёр кун ва он мегуфт: Ту таҳаллуси дигар пайдо кун. Охир бар ин қарор ёфт, ки Назирӣ Нишопурӣ соҳиби мол аст, даҳ ҳазор рупия мувофиқи адади «ё» ба ин Назирӣ муфлис бидиҳад, ки ӯ «ё»-ро дур карда, Назирӣ барои худ ниғаҳ дорад. Ва ҳамчунон кард» [12, с.183].

Ҳамин тавр, аввалин сафари Назирӣ тахминан ҳудуди солҳои 1536-1541 мелодӣ ба ҷониби шаҳри Кошони Ироқ ба вуқӯъ пайваستاаст. Вале ҷолиб менамояд, ки дар ин айём шоир бо истеъдоди ғавқулода ба ин шаҳр ворид гардида, дар мушоираи шоирони ин сарзамин ширкат варзидааст. Забеҳулло Сафо бо тақя бар матолиби тазкираҳо ин нуктаро чунин тавзеҳ медиҳад, ки «қори Назирӣ дар Ироқ ва Озарбойҷон ба ҷуз бозаргонӣ, муошират ва тамрини шоирӣ ва ҷавоб гуфтан ба ғазалҳое буд, ки дар маҳфилҳои адабӣ матраҳ мешудааст» [13, с.898]. Ҳақиқати ин амрро таъкиди Миртақиуддини Кошонӣ низ ба субут мерасонад, ки аз мулоқоти хеш бо Назирӣ дар Кошон изҳори назар намуда ва он қаблан низ таъкид шуд.

Муҳаммадризо Тоҳирӣ муаллифи пешгуфтори “Девон”-и Назирӣ Нишопурӣ зимни шарҳи ин сафари шоир ба Кошон таъкид мекунад, ки «он ҷо бо шоироне чун Ҳотам, Мақсуд, Хурда, Шучоъ, Ризой ва... ба мусоҳибат ва муоширату мушоира пардохта, [8, шин] аммо аз Миртақиуддини Кошонӣ ёд намекунад, ҳол он ки чунонки таъкид шуд, маҳз робитаи Назирӣ бо ин тазкиранавис қавӣ будаву нусхае аз девонашро ба вай фиристодааст. Аз зикри номи

шуарои мазкур маълум мешавад, ки Муҳаммадризо Тохирӣ ин маълумотро аз тазкираи Наҳовандӣ гирифтааст, ки номи шоирони мазкур он ҷо омада ва зикраш қаблан рафт.

Ба назар мерасад, ки Шиблии Нуъмонӣ низ дар заминаи мутолеаи маълумоти тазкираи Наҳовандӣ ин матлабро чунин тавзеҳ додааст: «Дар ин ҷо (шаҳри Кошон - М.О.) Ҳотам, Фаҳмӣ, Мақсудӣ Хурда, Шучоъ, Ризой устод шинохта мешуданд. Дар маҷолиси мушоира тарҳхое, ки мешуда, Назирӣ ҳам дар он тарҳҳо таъбозмӣ менамудааст. Дар он замон як ғазали қадим тарҳ шуда: «ҷои ту бошад», «имои ту бошад», Назирӣ (рӯи он) ин ғазал гуфт:

Фалак мармузи имои ту бошад,

Навозад ҳар киро рои ту бошад.

Қофияи «ҷои» дар ғазали устодон аз ҷанбае баста шуда буд, ки касе натавонад онро ҷавоб гӯяд. Назирӣ қофияи помолу мубтазилро аз як паҳлӯе ба кулли тоза баста гуфт:

Наёзорам зи худ ҳаргиз дилеро,

Ки метарсам дар ӯ ҷои ту бошад» [9, с.112].

Маълум аст, ки ин ҷо низ аз маълумоти Наҳовандӣ баҳраманд шудааст, чун байти мазкур ба унвони намунае аз ғазалҳои Назирӣ, ки дар Кошон сурудааст, дар тазкираи «Маосири Раҳимӣ» зикр гардидааст.

Ҳанӯз дар айёме, ки дар Кошон зиндагӣ менамуд, аҳли тазкира миёни шоирони ҳамасри ҳеш Назирӣро аз ҷумлаи бузургтарин суҳанварон эътироф намудаанд. Ҳатто ба навиштаи Абдулбоқии Наҳовандӣ дар ғазалсарой мартабаи ўро аз Урфии Шерозӣ, аз ҷумлаи шоирони маъруфи ҳамасри Назирӣ боло гузоштаанд: «Аҳли Ироқ баъзе ғазалиёти ўро бар ғазалиёти Урфии Шерозӣ тарҷеҳ мениҳанд ва баъзе дами мусофот мезананд. Девонаш дар Ироқ ва Хуросон шуҳрате тамои дорад» [7 с.116-117].

Аз ин баррасиҳо маълум мешавад, ки то замони ба Ҳинд расидани Назирӣ ў дар муҳити хуби адабӣ қарор доштааст, ки дар он шоирони зиёде умр ба сар бурдаанд. Назирӣ дар баробари робитаҳои мустақими адабӣ бо ин суҳанварон доштан бо муаллифони тазкираҳо низ ҳамсухбативу ҳамнишинӣ доштааст, ки яке аз онҳо Миртақиуддини Кошонӣ буда, пайвандҳои онҳо минбаъд низ давом кардааст. Самараи ҳамин ҳамкориҳо буд, ки имрӯз мо дар бораи нусхаи аввалини девони Назирӣ маълумот дар ихтиёр дорем. Ҳарчанд дар бораи мавҷудияти ин нусха шояд дар китобхонае маълумоти дақиқ мавҷуд нест, аммо аз рӯи ҳамин робитаҳои муаллифи тазкира маълум мешавад, ки қисмати асосии ашъори дар ин нусхаи аввалини девони шоири суҳанвар ҷойдошта, дар тазкираи мазкур ҷой дода шудааст.

Марҳилаи дувуми эҷодиёти Назирӣ ба мусофирати ў ба Ҳинд марбут аст. Шоир дар ин сарзамин нахуст тавассути навиштани қасидаҳои мадҳӣ талош намуд, ки ба дарбори Абдурраҳими Хониҳонон роҳ ёбад ва қудрати суҳанварии ҳешро дар ин навъи шеърӣ таҷриба намояд. Абдулбоқии Наҳовандӣ навиштааст, ки «аввал касе аз мустаидони Эрон ба шарафи бандагаш иззи ихтисос ёфт, ў буд ва сари ифтихор ва мубоҳот бар осмон суд. Ва ин ду се байт, ки расмӣ шоир дар мадҳи ин сипаҳсолор гуфта, баййина ва шохиди қурбу манзалати ин фасоҳатшиор аст:

Зи резачинии хонат Назирии шоир,

Расидааст ба ҷое, ки шоирони дигар.

Кунанд баҳри мадеҳаш қасидаҳо иншо,

Ки хуни раиш ҷакад аз дили суҳанварвар.

Зи нуки хомаи ў музтариб дили Ҷайхун,

Зи раишкӣ номаи ў ташиналаб лаби Кавсар.

Либоси лафз шавад танг дар бари маънӣ,

Гаҳе, ки бикри маъониш бифканад чодар». [7, с.115-116].

Ба назар мерасад, ки дар марҳилаи аввали эҷодиёти Назирӣ шоироне чун Шикебии Исфаконӣ, Урфии Шерозӣ низ дар Эрон буданд ва баъдан онҳо низ ба Ҳиндустон муҳоҷират намуданд. Чӣ дар Хуросон ва чӣ дар Ҳинд Назирӣ бо Шикебии Исфаконӣ робитаи мустақкам доштааст. Адабиётшинос Шамсиддин Муҳаммадиев дар рисолаи хеш бо тақя бар маълумоти тазкираҳо дар ин бора навиштааст: «Сониян, дар «Ҳизонаи омира» шарҳи ҳоли Шикебӣ пурра аз «Гулзори аброр»-и Шайх Ғавсии Мандувӣ (соли таълифаш 1022 ҳ.қ./ 1613 м.) нақл шудааст, ки муаллифи «Гулзори аброр» мегӯяд: «Дар оғози соли ҳазору чаҳорум (1596 мелодӣ - М.Ш.) Шикебӣ аз мулозамати Хонихонон озими юриши Дакан буд, ба рафокати Мавлоно Назирии Нишопурӣ ва наввоб Қулибеки Анисӣ (Юлқулибек Анисии Шомлу - М.Ш.) ва Мавлоно Муҳибалии Синдӣ ва Шарифи Кошӣ ва Мулло Кофии (аслан Комии - М.Ш.) Сабзворӣ ва Мулло Бақой ва дигар ҷамоаи аҳли суҳан аз роҳи Манду, ки иқоматкадаи роқимулхуруф аст, гузашт» [6, с.136].

Ҳамзамон, ҳамин муҳаққиқ ҷои дигар роҷеъ ба нақши шоирони давр дар шуқуҳмандии маҷлисҳои Абдуллоҳии Хонихонон суҳан намуда, маълумоти «Тазкираи шуарои Қашмирро»-ро дар ин маврид чунин зикр намудааст: «Бар раъйи файзпирои он худованд нуҳуфта нахоҳад буд, саргурӯҳи нуктадонон Абдуллоҳии Хонихонон бо арбоби суҳан чӣ гуна мебардохт. Суҳанварони тозағуфтор чун Урфии Шерозӣ ва Саной ва Назирӣ ва Шикебӣ ва Анисӣ ва Ҳаётӣ ва Навъӣ ва Қуфрӣ равнақфзои маҷлиси вай буданд. Ва ба дастёрии алтофаш дар дастгоҳи маънӣ яди байзо менамуданд ва пайваста ўро ситиошгарӣ мекарданд. Чун он рутбасанҷи аҳли суҳан ба мулки бақо шитофт, на лаълу ёқут бо ў вафо кард ва на мақарру равоқ ва на аспу пил бо ў поида, на парастору висоқ. Он чӣ бо ў монда, ҷавоҳири назму гавҳари суҳанони маънӣ аст, ки лаолии суҳанро ба риштаи мадҳаш кашидаанд. Яке аз неқутабён дар баёни ҳунаршиносӣ ва қадрдонии ў китобе навишта ва зикри суҳанвароне, ки ҳошиянишини маҷлиси ў буданд ва мидҳатгароне, ки мидҳатгарии ў кардаанд, дар он китоб ба қалам оварда, онро «Осори Раҳимӣ» номида, назм:

Ба маънипарварону нуктасанҷон,

Чӣ сон мекард эҳсон Хонихонон.

Ба гетӣ дар сахову дар суҳан ҳам

Ту низ аз Хонихонон нестӣ кам [6, с.147].

Ба навиштаи муаллифи «Рӯзи рӯшан» Назирӣ дар Ҳинд назди Шайх Муҳаммад ном шахс забони арабӣ омӯхтааст ва илми тафсир ва ҳадисро пеши Мавлоно Ҳусайни Ҷавҳарӣ ном донишманди замони хеш фаро гирифтааст [11, с.837].

Абдулбоқии Наҳовандӣ аз чанд тан шоироне низ ном мебарад, ки ба қавле аз баракоти давлати Абдуллоҳии Хонихонон баҳраманд буданд ва бегумон робитае бо Назирӣ доштанд. Ў менависад, ки «қудрату ҳолати худро бар Мавлоно Урфӣ ва Мавлоно Шикебӣ ва Юлқалибеки Анисӣ ва соири мустаидон, ки дар он замон дар зилли ин волоҷох баросуда буданд, зоҳир месохт [7, с.116].

Муаллифи тазкираи «Майхона» бошад, дар бораи ин даврони зиндагонии шоир назаре дорад, ки бар асоси он Назирӣ ҳатто иморате бар худ дар Аҳмадободи Гучарот сохт ва дар он макон аксар авҷоти худ ба суҳбати суҳансанҷони матин ва нуктапардозони маънигузин мегузaronид ва ҳамеша фусаҳову шуарои мусофир ва мучовири Ҳиндро риоятҳои бузургона карда ва забони ин тоифа ба мадҳу санои суҳанварӣ ва мартабаи мавзунпарварии худ гӯё сохта [5, с.788].

Ин нукта дар тазкираи «Арафот-ул-ошиқин», ки худ бевосита шоҳиди ин ҳол дар манзили ў будааст, ба гунаи зайл нақл шудааст: «Авоҳири ҳол дар Гучарот раҳли иқомат афканда, манзиле подшоҳона сохт ва ба фароғату рафоҳият мегузaronид. Ҳамеша ҷамъе аз аизза, акобиру асоғир дар маҷмаи ў ҳозир буданд ва ҳангомаи шеър ва суҳбат дар манзили

ӯ бағоят гарм буд. Дар ҳазору шонздаҳ, ки муаллиф дар он ҳудуд воқеъ шуд, то замони даргузаштани вай ҳамеша суҳбат иттифоқ меафтод [1, с.4439].

Маҳмуди Футӯҳӣ низ роҷеъ ба мавҷудияти ҷунин маҷлису маҳфилҳои адабӣ дар хонаҳои шоирон изҳори назар намуда, таъкид медорад, ки «Манзили Сайид Салобатхони Ошно (фавт 1138-и қ.) манзили Шох Валиюллоҳи Иштиёқ, манзили Волаи Доғистонӣ, Назирии Нишопурӣ, Хушгӯ, маҷлиси мурухита (реҳтагӯӣ) дар хонаи Хони Орзу, ки понздаҳуми ҳар моҳ баргузор мешуд; таъйи Шох Маҳмуд, таъйи Дарवेश ва урси машҳури Бедил аз анҷуманҳои муҳимми адабии Ҳинд буд. Дар урси Бедил шоирони зиёде ширкат мекарданд, ба шеърхонӣ ва нақди шеър мепардохтанд; маҷолиси солгарди дигар шуаро мисли Шох Гулшан низ ҳамин ҳукмро дошт [15, с.81].

Аз ин маълумоти дақиқи муаллифи тазкираи мавриди назар равшан мешавад, ки манзили Назирии Нишопурӣ макони баргузори маҳфилҳои адабӣ будааст ва ин шоир муваффақ шудааст, ки суҳанварони зиёдеро парвариш диҳад. Қисмате аз онҳо ҳатто ҳешовандону наздикони ҳуди ӯ низ будаанд, ки аз Нишопур ҳамроҳи вай ба Ҳинд сафар кардаанд. Бар асоси маълумоти тазкираҳои замони зиндагонии шоир роҷеъ ба баъзе аз шоирони ҳамасри Назирӣ маълумот хоҳем дод, ки пайваста бо вай дар робита будаанд ва, ҳатто, дар партави инотҳои вай дар майдони адабиёт қадамҳои устувор гузоштаанд.

Дар бораи қаробати Мирфоизи Натанзӣ бо Назирӣ, ки домод ва писархонди Назирӣ будааст, муаллифи «Арафот ул-ошиқин» ҷунин менависад: «Мирфоизи Натанзӣ муддатест дар Гучарот раҳли иқомат афканда ва насхи таълиқро бағоят хуш менависад ва бо Мавлоно Назирӣ вуслате қариб карда буд. Лиҳозо Мавлоно мураббии ӯ буданд ва дар ҳама ҳоле тараққиҳои вофӣ карда ва Мавлоно Назирии мазкур дар вақти реҳлат аз се сабияи сағира якеро ба вай дод. Ва вай, аз ҷумла авсиёи салосаи ӯ шуд. Алҳол вориси ҳақиқӣ ва ҷонишини Мавлавӣ ўст ва ҷароғи хонавода ба вай рӯшан» [1, с.988-989].

Муаллифи Тазкираи «Риёз -ул-орифин» Офтоб Рои Лакҳнавӣ дар тазкираи хеш аз шоире бо номи Тақии Нишопурӣ ёдовар мешавад, ки ҳамроҳи Назирӣ ба Ҳинд рафтаву дар он ҷо ҳамроҳ будааст. Аз ҷумла менависад: «Тақии Нишопурӣ, ки бо Мавлоно Назирӣ дар Ҳинд ба сар мекарда. Минҳу:

*Намг ояндаш, ки боз нишинад ба шохӣ гул,
Мурге, ки дар ҳавои ту аз ошён гузашт [5, с.1137].*

Волаи Доғистонӣ низ ҷандин нафар аз шоиронро зикр намудааст, ки бевосита шогирдони Назирии Нишопурӣ будаанд. Аз ҷумлаи он, Мавлоно Таҷаллии Кошӣ мебошад, ки дар бораи ӯ ҷунин менависад: «Ҷавони соҳибтабъи хушзеҳни нуктасанҷе будааст. Ба Ҳиндустон омада, дар Гучарот бо Мавлоно Назирӣ суҳбатҳо дошта, то дар санаи 10212 / 1612-13 фавт шуда. Вайрост:

*Бар мазори мо – шаҳидон на ҷароге, на гуле,
Ҳар тараф парвонае дар тавфу ҳар сӯ булбуле.*

*Ҷунон макун, ки ҳамоғӯши лаб кунам гиларо,
Ба роҳи бод гузорам ҷароғи ҳавсаларо.
Чӣ шуд, ки рух нанамудию дину дил бурдӣ,
Ки рӯйбаста ҳарифон зананд қофиларо [2, с.434].*

Аз таҳаллуси вай маълум аст, ки аслан аз Кошон аст ва ҳамсуҳбатии вай бо Назирӣ бегумон дар маҳфили манзили вай иттифоқ афтодааст. Ин ҷо як нуктаи дигар ҳам равшан мешавад, ки агарчи бархе шоирон ҳамроҳ ба Назирӣ сафари Ҳинд намудаанд, вале овозаву шуҳрати баланди шоирии вай низ сабабгор гардидааст, ки суҳанварон аз марзҳои дигар, аз

чумла Эрон чун ба Ҳинд бирасанд, азми суҳбати Назирӣ менамуданд. Таҷаллии Кошӣ, ки аслан аз Кошон аст, маълум аст, ки баъди сафар ба Ҳинд ба суҳбати Назирӣ расидааст.

Дар бораи Тақии Нишопурӣ муаллифи “Риёз уш-шуаро” [2, с.347] гуфтаҳои Офтоб Рои Лахнавий [5, с.1137], ки болотар иқтибос гардид, айнан бо ҳамон байти муктабас, тақрор менамояд.

Волаи Доғистонӣ дар бораи шоири дигари ин аҳд Мавлоно Нодими Гелонӣ маълумот дода, чунин менависад: «Аз шуарои замон буда, дар замони шоҳ Аббоси мозии маъруф ба Ҳиндустон омада. Мавлоно Назирии марҳум таваққуди бисёр ба вай фармуд, худро ба шогирдии Мавлоно Назирӣ мансуб медорад. Баъд аз фавти Мавлоно Назирӣ марсияи ўро гуфта, дар замони шоҳ Сафии мағфур ба Эрон мурочиат карда, дар Исфҳон сукунат намуд. Гуянд, бисёр халиқи каримуттабъ буда» [2, с.45]. Тавфиқ Суҳбонӣ низ зимни зикри шарҳи ҳоли Нодими Гелонӣ таъкид намудааст, ки «ба василаи Назирии Нишопурӣ, ки устод ва муршидаш буд, ба дастгоҳи Хонихонон рафт» [14, с.448].

Маълум аст, ки овозаву шуҳрати Назирӣ аксари шоиронро, ки аз Эрон ба Ҳинд сафар мекарданд, ба суҳбату мулоқоти ў меовард ва, ба мактаби вай ворид шуда, худро ҳамчун шоири пайрав ва шогирдаш медонистанд. Мавлоно Нодими Гелонӣ аз чумлаи ҳамин гуна шуарост, ки худро шогирди Назирӣ донистааст ва баъд аз вафоти Назирӣ дубора ба Эрон баргаштааст.

Волаи Доғистонӣ пас аз овардани шарҳи ҳол ва намунаҳои ашъори Назирӣ чанд шоири дигарро зикр мекунад, ки аз рӯи маълумоти вай бегумон ҳамнишину ҳамсуҳбати Назирӣ будаанд, зеро аксари онҳо дар Гучарот зистаанд ва ё ҳамасри ин сухавари маъруф ба шумор мерафтаанд. Аз чумла, дар бораи ҳамон Назири Машҳадӣ, ки дар борааш сухан рафт, чунин маълумот медиҳад: Мавлоно Назири Машҳадӣ аз шуарои муқаррари замон буда.

Ўрост:

*Бахунтапидаи ўро ҷабин хок шуда,
Ҳанӯз дар арақи инфилоли беадабист [2, с.397].*

Шоири дигаре, ки зикри маълумот дар бораи вай рафта, Мир Низоми Таботабой мебошад. Волаи Доғистонӣ дар Канбойти Гучарот будани ўро таъкид намуда ва ин байтро намуна, овардааст:

*Азбаски дод акси руҳат равшанӣ ба дил,
Ҳоҷат намешавад ба ҷароғи дигар маро [2, с.398].*

Аз он ки дар Гучароти Ҳинд зиндагонӣ кардааст, маълум мешавад, ки аз чумлаи шоирони ҳамсуҳбати Назирии Нишопурӣ будааст.

Дар бораи Мавлоно Назми Балхӣ таъкид мекунад, ки «Вай низ дар замони Ҷаҳонгирподшоҳ дар ҳамон ҷо буда.

Ўрост:

*Ҳазор бор гиребони сина кардам чок,
Ки то ҳақиқати аҳволи дил шавад равшан [2, с.398].*

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки ин шоир низ дар муҳити зиндагонии Назирии Нишопурӣ қарор доштааст ва аз чумлаи ҳамсуҳбатони вай ба шумор мерафтааст.

Тавфиқ Субҳонӣ зимни зикри шарҳи ҳол ва намунаҳои ашъори шоирони дарбори Абдурахими Хонихонон аз шоире бо номи Ғанибеки Асадободӣ ёдовар мешавад, ки «аз Асадободи Исфҳон будааст» [14, с.434]. Дар мавриди пайванди ин шоир бо Назирии Нишопурӣ чунин менависад: «Ғанӣ муддате дар Хуросон пеши Назирии Нишопурӣ буд. Бар асари мусоҳиба бо вай ба шоирӣ рӯй овард. Ба ҳамроҳи Назирӣ ба Ҳинд рафт [14, с.435]. Дар ин маълумоти Тавфиқ Субҳонӣ, ки бо тақия бар сарчашмаҳо ва маълумоти

тазкираҳо сухан кардааст, равшан мегардад, ки Ғанибеки Асадободӣ аз ҷумлаи шогирдони Назирӣ ҳам ҳаст, ки бар асари ҳамсухбатӣ бо ин шоири номвар роҳи шоириро интиҳоб кардааст. Баробари ин, дар шумори ҷумла шоирони дигар ба Ҳинд ҳамроҳи устои хеш Назирӣ рафтааст. Аз тарафи дигар, иродати Назирӣ ҳам ба Ғанибеки Астарободӣ зиёд будааст, чун бар асоси нишондоди Тавфиқ Субҳонӣ «Рузи чулуси Мирзоёдгор рубоие суруд, чун Кашмир ба дасти Акбар фатҳ шуд, соён он рубоиро ба ғӯши шоҳ расониданд. Ғанибек зиндонӣ шуд ва нӯҳ сол дар Бурҳонпур зиндонӣ шуд ва чун Масъуди Саъд ба ҳабсиясарой пардохт. Назирӣ қасидае дар мадҳи Акбар гуфт ва дар он ба зиндонӣ будани вай ишорат кард ва озодии ӯро хостор шуд. Акбар, ки Ғанибекро фаромӯш карда буд, дастур ба қатли вай дод ва дар соли 1008 х. ӯро дар Бурҳонпур зери пой филон андохтанд» [14, с. 435].

Ҳамзамон, Тавфиқ Субҳонӣ аз мулоқоти Камолиддин Ҷисмӣ Исфаҳонӣ бо Назирии Нишопурӣ дар Гучарот ёдовар шудааст [14, с.438]. Шоири дигаре, ки пас аз фатҳи Аҳмаднигар аз сӯи Абдурраҳими Хонихонон бо Назирӣ мулоқот кард, Малики Кумӣ мебошад. Тавфиқ Субҳонӣ дар ин маврид навиштааст, ки дар ҳамон ҷо [Аҳмаднигар-М.О.) бо Урфӣ, Назирӣ ва Шикейӣ мусоҳибат дошт [14, с. 443].

Дар маҷмӯъ, аз баҳсу баррасиҳои анҷомёфта маълум мегардад, ки Назирии Нишопурӣ дар рӯзгоре ба сар бурдааст, ки адабиёти форсӣ чӣ дар Эрон ва чӣ дар Ҳинд рӯ ба ривож дошта, сабки ҳиндӣ марҳилаҳои аввалини таҳаввул ва ташаккули хешро тай мекардааст. Аз рӯи маълумоти тазкираҳое, ки муаллифони онҳо бевосита бо Назирӣ ҳамсухбат шудаанд, маълум мешавад, ки ҳанӯз аз айёми ҷавонӣ ба гуфтани шеър машғул гардида, дар мароҳили аввалини эҷодии хеш дар Хуросону Ироқи Аҷам шуҳрати ёфтааст. Ётирофи мақоми ӯ миёни шоирони Кошон, инчунин мушоираву мукотибаҳои вай бо суханварони ин рӯзгор аз авҷи шеърӯ шоирӣ дар муҳити зиндагонии шоир дар марҳилаи аввали эҷодияш дар қаламрави Эрон дарак медиҳанд.

Дар марҳилаи дувуми эҷодии Назирӣ, ки дар Ҳинд, ҳоса дар муҳити дарбори Абдураҳими Хонихонон сипарӣ шудааст, Назирӣ мавқеъ ва мақоми боз ҳам бузургтареро соҳиб гардида, дар тарбияи суханварони фаровоне нақши муассир гузоштааст. Ба назар мерасад, ки баробари сафар ба Ҳинд гурӯҳе аз шоирони ҳамасри вай ҳамроҳи шоир ҳамчун пайравони шеърӯ андешааш рафтанд. Назирӣ бо ҳузури хеш дар Гучароти Ҳинд на танҳо ҳамчун суханвари мумтоз маъруфият касб кард, балки муваффақ бар он шуд, ки як мактаби эҷодии хешро ба вучуд оварда, дар тарбияи шоирони зиёде саҳм бигиранд. Ётирофи мақоми вай ба унвони яке аз пешгомони сабки ҳиндӣ низ бар ин асос метавонад бошад, ки мактаби адабии хешро ба вучуд овард. Ҳатто бузургтарин суханварони сабки ҳиндӣ, чун Соибӣ Табрэзӣ, Вокифӣ Лоҳурӣ, Нозимӣ Ҳиротӣ, Ҳазини Лоҳичӣ ва дигарон аз он сабақ гирифтаанд, ки ин амр далел бар мақом ва ётибори шоир дар қаламрави сабки ҳиндӣ ва адабиёти форсиҷабони Ҳинд ба шумор меравад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Балёнӣ, Тақиуддин Муҳаммад Авҳадӣ Ҳусайнӣ Даққоқӣ. *Арафот-ул-ошиқин ва арасот-ул-ошиқин*. Ҷ.8. нун-ё. Тасҳеҳи Забехулло Соҳибкорӣ, Омина Фаҳраҳмад. Бо назорати илмӣ Муҳаммади Қаҳрамон– Техрон: Маркази пажӯҳиши мероси мактуб, 1389.- 979 с.
2. Догистонӣ, В. Риез -уш-шуаро. *Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Муҳсин Ночии Насрободӣ; Баргардонандаи матн ба хатти кириллӣ тоҷикӣ, муаллифи пешгуфтор ва шарҳи луғоту тавзеҳот профессор М. Нарзиқул, О. Бобоева.* - Душанбе: Паёми ошно. 2019. - 752 с.

3. Кошонӣ, Миртақиуддин. Хулосат-ул ашъор ва зубдат-ул-афкор. [Баҳиш Хуросон]. Ба кӯшиши Абдулалӣ Адиби Барӯманд ва Муҳаммадхусайн Насири Каҳнамӯй.-Техрон: Маркази наҷӯҳиши мероси мактуб, 1393. - 630 с.
4. Қазвинӣ, Мулло Абдуннабӣ Фаҳруззамонӣ. Тазкираи майхона. Бо эҳтимоми Аҳмад Гулчини Маонӣ. - Техрон, ширкати насабиш Ҳоҷ Муҳаммад Хусайн Иқбол. - 1340. - 1107 с.
5. Лақҳнавӣ, Офтоб Рой. Риёз-ул-орифин. Ба тасҳеҳи Ҳисомуддини Рошидӣ. - Исломобод, интишороти Маркази таҳқиқоти форсии Эрон ва Покистон, 1982. - 381 с. -2 ҷ.
6. Муҳаммадиев Шамсиддин. “Маосири Раҳимӣ»-и Абдулбоқӣ Наҳовандӣ ҳамчун сарчашмаи адабиёти форсизабони Ҳиндустон дар асрҳои XVI-XVII. Рисола барои дарёфти унвони номзади илмҳои филология аз рӯи ихтисоси 10.01.03 – Адабиёти халқҳои мамлакиҳои ҳориҷӣ [адабиёти тоҷик]. – Душанбе, 2009.- 167 с.
7. Наҳовандӣ Абдулбоқӣ. Маосири Раҳимӣ, ҷилди 1. -Калкутта, 1925.-500 с.
8. Нишопурӣ, Назирӣ. Девон./Ба тасҳеҳи таълиқоти Муҳаммадризо Тоҳирӣ. - Техрон: Нигоҳ, 1379. - 647 с.
9. Нӯмонӣ, Шиблӣ. Шеър-ул-Аҷам ё таърихи шуаро ва адабиёти Эрон. Тарҷумаи Сайид Муҳаммадтақи Гелонӣ.-Техрон, 1368.– 564 с.– Ҷ. 1-2.
10. Орзу, Сироҷиддин Алихон. Маҷмаъ-ун-нафоис. Ҷ.3.Ба кӯшиши Зебуннисо Алихон.– Исломобод: Маркази таҳқиқоти форсӣ, 2004.–628с.
11. Сабо, Муҳаммадмузаффарӣ Хусайн. Тазкираи «Рӯзи равшан». Ба тасҳеҳи таҳияи Муҳаммадхусайн Рукнзодаи Одамият. -Техрон, 1343. - 976 с.
12. Сархуш. Қаламоту-ш-шуаро. Тасҳеҳи Алиризо Қазва/ Сархуш. - Техрон: Китобхонаи музаи маркази асноди Маҷлиси Шӯрои Исломи, 1389. - 310 с.
13. Сафо, Забехулло. Таърихи адабиёт дар Эрон Ҷ.5/2.. - Техрон: Фирдавс, 1386. - С.635 -1420.
14. Субҳонӣ, Тавфиқ. Нигоҳе ба таърихи адабиёти форсӣ дар Ҳинд. - Техрон: Интишороти дабирихонаи Шӯрои гузариши забон ва адабиёти форсӣ, 1377. - 766 с.
15. Футуҳӣ, Маҳмуд. Нақди ҳаёл. Нақди адабиёт дар сабки ҳиндӣ. - Техрон: Рӯзгор, 1379. - 527 с.

REFERENCES:

1. Balyoni, Taqiuddin Muhammad Avhadi Husaini Daqqoqy. Arafot-ul-oshiqin. Volume 8. Correction of Zabehullo Sohibkori, Omina Fahrahmad. Under scientific observation of Muhammad Kahramon – Tehran: Research centre of writing heritage, 1389.- 979 pp.
2. Doghistoni, V. Riyoz-ush-shuaro. Introduction, correction and research of Muhsin Noji Nasrobodi; Text translator into Tajik, the author of introduction comment on vocabulary professor M.Narziqul, O.Boboeva. - Dushanbe: Payomi oshno. 2019. - 752 pp.
3. Koshoni, Mirtaqnuddin. Khulosot-ul-ashor wa zubdat-ul-afkor. [Khuroson series).with efforts of Abuali Adibi Barumand and Muhammadhusain Nasiri Kahnamui. -Tehran: Research centre of writing heritage, 1393. - 630 pp.
4. Qazwini, Mullo Abdunabi Fakhruzzamoni. Tazkire maikhana. Under the editorship of Ahmad Gulchin Maoni. - Tehran, - 1340. - 1107 pp.
5. Lakhnavi, Oftob Roi. Riyoz-ul-orifin. Under the editorship of Hisomuddin Roshidi. – Islamabad, publishing house of research centre of Persian of Iran and Pakistan, 1982. - 381 pp. -2 v.
6. Muhammadiev Shamsiddin. “Maosir Rahimi” by Abdulboqi Nihovandi as the foundation of Persian literature of India in XVI-XVII centuries. Thesis for the title of candidate of philological sciences according to the specialty 10.01.03 – Literature of foreign countries’ nations [Tajik literature). – Dushanbe, 2009.- 167 pp.
7. Nahovandi Abdulboqi. Maosir Rahimi. Volume 1. -Kalkutta, 1925.-500 pp.
8. Nishopuri, Naziri. Divan. Under the editorship of Muhammadizo Tohiri. - Tehran: Nigoh, 1379. - 647 pp.

9. *Numoni, Snibli. She'ru-l-ajam or shuaro history and literature of Iran/. Translation of Said Muhammadtaki Geloni. –Tehran, 1368.– 564 pp.– V. 1-2.*
10. *Orzu, Sirojiddin Alikhon. Majma-ul-nafois. V.3. under the effort of Zebunniso Alikhon. – Islamabad: Research Persian centre, 2004.–628pp.*
11. *Sabo, Muhammadmuzaffar Husain. Tezkire «Ruzi ravshan». Under the editorship of Muhammadhusain Ruknzoda Odamiyat. -Tehran, 1343. - 976 pp.*
12. *Sarkhush. Kalamotu-sh-shuaro. Edition of Alirizo Qazwa/ Sarkhush. - Tehran: Museum library of the centre of documents of the Council of Islam, 1389. - 310 pp.*
13. *Safo, Zabehullo. History of literature in Iran. V.5/2.. - Ttehran: Firdavs, 1386. – PP. 635 -1420.*
14. *Subhoni, Tavfiq. Pointview to the history of the Persian literature in India. - Tehran: Publishing house of the press office of the Council for the Development of Persian Language and Literature, 1377. - 766 pp.*
15. *Futuhi, Mahmud. Naqdi khayol. Literary criticism in Indian style. - Tehran: Ruzgor, 1379. - 527 pp.*

**МУЛОҲИЗАҲОИ
ГУЛНАЗАР ДАР БОРАИ
НАЗАРИЯИ ШЕЪР**

Мирсаидов Манишвар Мирсаидович, унвонҷӯи
кафедраи адабиёти муосири тоҷик, сармутахассиси
Маркази иттилоотӣ- ва таҳлили МДТ «ДДХ ба номи
академик Б. Гафуров» (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**РАЗМЫШЛЕНИЯ
ГУЛНАЗАР О ТЕОРИИ
ПОЭЗИИ**

Мирсаидов Манишвар Мирсаидович,
соискатель кафедры современной таджикской
литературы, главный специалист Информационного-
аналитического центра ГОУ «ХГУ имени академика
Б. Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)

**GULNAZAR'S
REFLECTIONS ON THE
THEORY OF POETRY**

Mirsaidov Manishvar Mirsaidovich, applicant of the
department of modern Tajik Literature under the SEI
«KhSU named after academician B. Gafurov» (Khujand,
Tajikistan), **e-mail:** manishvar96@mail.ru

Фаъолияти Шоири халқии Тоҷикистон Гулназар Келдӣ ҷамчун мунаққиди адабӣ баррасӣ шудааст. Қайд шудааст, ки фаъолияти адабии шоир ҷамчун ноқиди сухан якҷанд самтҳоро дар бар мегирад: тақризҳо ба китобу маҷмуаҳои шоирону нависандагон ва осори тарҷумашуда, мақолаву очеркҳо дар бораи чехраҳои адабӣ; мақолаҳо дар бораи чараёни адабии давр; дар бораи шеърӯ шоирӣ, назарияи каломӣ мавзун ва навгонҳои адабиёти ҷавзаӣ форсизабон дар охири қарни XIX, XX ва ибтидои асри XXI; ишораҳои андешаҳои ноқидона дар ёддошту хотираҳо, нешгуфторҳо ба китобҳои шоирони ҷавон ва дар мусоҳибаҳо, китобу алоҳида дар бораи шахсияту эҷодиёти устодони сухан Қутбӣ Киром ва Лоиқ Шералӣ. Назари интиқодонаи Гулназар, ки дар китоби ӯ «Растохези сухан» гирд омадааст, мавриди таҳлили муфасссал қарор гирифта, дар он ӯ назари ҳеиро оид ба эҷодиёти Муъмин Қаноат, Аминҷон Шукӯҳӣ, Гаффор Мирзо, Қутбӣ Киром, Лоиқ Шералӣ, Бозор Собир, Ҳабибулло Файзулло, Гулрухсор, инчунин шоирони эронӣ Нимо Юшич, Нодири Нодирпур, Ҳушанги Соя, Ахавони Солис, Аҳмади Шомлу, Фуруғи Фаррухзод, Сухробӣ Сипеҳрӣ ва дигарон баён намудааст. Хулоса шудааст, ки Гулназар дар осори ба нақди адабӣ бахшидушудааш ҷамчун донандаи соҳибназари макотибу равияҳои адабӣ муаррифӣ шуда, мероси ӯ дар таърихи нақди адабии 60 соли охири рушди адабиёти муосири тоҷик мақоми хосаеро соҳиб гардидааст.

Калидвожаҳо: таърихи нақди адабӣ, Гулназар, шеър, назарияи шеър, Лоиқ Шералӣ, Муъмин Қаноат, Қутбӣ Киром

Рассматривается деятельность народного поэта Таджикистана Гулназара Келди в качестве литературного критика. Отмечается, что литературная деятельность поэта в роли критика распространяется на несколько направлений. Это рецензии на книги и сборники произведений литераторов и на переводную литературу, статьи и очерки о литературных деятелях, статьи о литературных течениях современной эпохи, о поэзии, по теории стиха и о литературном новаторстве сочинителей персоязычного ареала конца XIX, XX и начала XXI вв., а также критические заметки и мнения, высказанные в воспоминаниях, в предисловиях к сборникам стихов молодых поэтов и в интервью, отдельные книги, посвященные личности и творчеству мастеров слова Кутби Киром и Лоика Шерали. Обстоятельно проанализированы критические воззрения Гулназара, изложенные им в книге «Растохези сухан» («Воскрешение слова»), где он излагает своё видение творчества Мумина Каноата, Аманджона Шукухи,

Гаффора Мирзо, Кутби Киром, Лоика Шерали, Бозора Собира, Хабибулло Файзулло, Гулрухсор, а также иранских поэтов Нимо Юшиджа, Нодира Нодирпура, Хушанга Соя, Ахавона Солиса, Ахмада Шомлу, Фуруга Фаррухзода, Сухроба Сипехри и других. Сделан вывод, что Гулназар в произведениях, относящихся к литературной критике, предстаёт как прекрасный знаток литературных школ и направлений и его критическое наследие занимает особое место в истории последних 60 лет развития современной таджикской литературы.

Ключевые слова: история литературной критики, Гулназар, поэзия, теория стиха, Лоик Шерали, Мумин Каноат, Кутби Киром

The article dwells on the people's poet of Tajikistan Gulnazar Keldi's activities as a literary critic. It is underscored that the poet's literary activity as a critic extends to several streamlines. These are reviews of books and collections of works by writers and translated literature, articles and essays concerned with literary figures, literary trends of the modern era, poetry, the theory of verse and literary innovation of writers of the Persian-speaking area referring to the late 19th, 20th and early 21st centuries as well as critical notes and opinions in memoirs, in prefaces to collections of poetry by young poets and in interviews, separate books devoted to the personality and work of word masters Qutbi Kirom and Loiқ Sherali. Gulnazar's critical views set out by himself in the book entitled as "Rastokhezi Sukhan" ("Resurrection of the Word"), where he sets out his vision of the literary productions belonging to the pen of the following men-of-letters, they are: Mumin Qanoat, Aminjon Shukuhi, Gaffor Mirzo, Qutbi Kirom, Loiқ Sherali, Bozor Sobir, Habibullo Fayzullo, Gulrukhsor, as well as Iranian ones Nimo Yushij, Nodir Nodirpur, Hushang Soy, Akhavon Solis, Ahmad Shomlu, Furugh Farrukhzod, Suhrob Sipehri and others. It is concluded that Gulnazar appears as an excellent expert on literary tenets and movements, and his critical heritage occupies a special place in the literary productions related to literary criticism appertaining to the history of the last 60-ies of the development of modern Tajik literature.

Keywords: history of literary critic, Gulnazar, poetry, theory of verse, Loiқ Sherali, Mumin Qanoat, Qutbi Kirom

Шоири халкии Тоҷикистон Гулназар Келдӣ дар ҷомеаи адабию фарҳангии кишвар на танҳо ҳамчун шоиру нависанда, тарҷумону драматург, балки ба ҳайси мунаққид шинохта шудааст. Аҳли адаб бо нахустин тақризу мақолаҳои адабии ӯ ҳанӯз аз солҳои 60-уми асри XX ошной ҳосил намуда, Гулназарро ҳамчун ноқиди сухан шинохтаанд.

Фаъолияти адабии ин суханварро чунин дастабандӣ намудан мумкин аст:

1. Тақризҳо ба китобу маҷмуаҳои шоирону нависандагон, осори аз забонҳои гуногун ба забони тоҷикӣ тарҷумашуда, мақолаҳо оид ба асарҳои сахнавӣ;

2. Мақолаву очеркҳо дар бораи ҷеҳраҳои адабӣ;

3. Мақолаҳо дар бораи ҷараёни адабии давр;

4. Мақолаҳо дар бораи шеърӯ шоирӣ, назарияи каломӣ мавзун ва навгонии адабиёти ҳавзаи форсидагон дар охири қарни XIX, садаи XX ва ибтидои асри XXI;

5. Ишораҳои андешаҳои ноқидона дар ёддошту хотираҳо, мусоҳибаҳо, пешгуфторҳо ба китобҳои шоирони ҷавон.

6. Китобу рисолаҳои алоҳида дар бораи шахсияту эҷодиёти устодони сухан Қутбӣ Киром («Қутбии қутби сухан») ва Лоик Шералӣ («Лоик чун Лоик»).

Дар мақолаи ҳозир мо асосан андешаҳои Гулназарро доир ба назарияи шеър ва каломӣ волову расои шоирона баррасӣ хоҳем кард.

Бояд ёдовар шуд, ки як бахши умдаи навиштаҳои адиб дар бораи назарияи шеър ва симоҳои равшани адабӣ дар китоби ӯ «Растохези сухан» фароҳам омадаанд. Муаллифи сарсухани ин китоб, адабиётшинос Атахон Сайфуллоев дар хусуси мундариҷаву муҳтавои он чунин таъкид доштааст: «Китоби «Растохези сухан» симои дурахшони Гулназарро ба сифати мунаққид ва адабиётшиноси бориқбин, публитсисти шуълавар ва рӯзноманигори андешапарвар низ нишон медиҳад. Ин чакидаҳои қалами Гулназар муаллифро ба ҷомеаи Тоҷикистон ҳамчун донишманди зақӣ, муҳаққиқи тавоно, нависандаи хушбаён, мусоҳиби меҳрубон ва кунҷков муаррифӣ менамоянд. Чун китобро ба даст мегирад ва нахустин мақоларо меҳонед, вайро дигар аз худ дур андохтан намехоҳед. Усули муҳокимаронии муаллиф чунон ҷаззоб аст, ки шуморо мафтун мекунад ва онро ҳамчун асари хуби бадеӣ пайваста мутолиа менамояд» [3, 3].

Нахустин навиштаи ин асар «Вожаҳоро бояд шуст...» Гулназарро ҳамчун донандаи ҳақиқии назарияи шеъру сухан муаррифӣ менамояд. Ӯ бо як нигоҳи иҷмолӣ, бо як қаламсайр аз маҳорату истеъдоди суханварони қадиму ҷадиди адабиёти паҳновари тоҷику форс ёдовар шуда, заминаҳои дар ҳар давра замон такмилу тозагӣ пазируфтани каломи шоиронаро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Ба андешаи ӯ дар ҳар марҳалаи таърихӣ шеър ба василаи суханварони бузургу соҳибиткор ғанову тозагӣ дармеёбад. Муаллиф ин мавзӯро дар мисоли таҷаддудпазирии шеъри Эрони оғози қарни XX баррасӣ намуда, таъкид медорад, ки сарчашмаи бозсозиву навігӣи шоирони Эрони ин аҳд адабиёти Аврупо набуда, балки таъсири мактаби сабки ҳиндӣи Мирзо Абдулқодири Бедил аст. Дар ин маврид ӯ даҳҳо калимаи мураккаб, ибораву таркибҳои ноби бедилонро намуна оварда, ба ҳаллоқияти Абулмаонӣ арҷ мегузорад: «Ба ашъ, ба ҳолати мавриди тасвир шоирона нигаристан, барои ҳар вожа, ҳар ибора, ҳар таркиб фазои зебои шоирона фароҳам овардан аз дастовардҳои қаламкашони эронист ва ин ҳама аз сабки ҳиндӣ ва мактаби Бедил ёд меорад. Ҳақ ба ҷониби Ҳасани Ҳусайнист, ки дар китоби «Бедил, Сипехрӣ ва сабки ҳиндӣ»-и хеш менависад: «Метавон гуфт, иёри ҳаллоқият куллан дар шеъри ҳиндӣ болотар аз дигар сабкҳои шеъри форсист» [3, 19].

Гулназар мутмаин аст, ки он ҳама тозапардозиву тозагӣи шоирони эронӣ, монанди Нимо Юшич, Маҳдӣ Ахавони Солис, Аҳмади Шомлу, Ҳушанги Ибтиҳоч, Нодири Нодирпур, Фурӯғи Фаррухзод, Сухробӣ Сипехрӣ ва дигарон реша ба адабиёти беш аз ҳазорсолаи мо дорад. Он чи ки мо ба унвони тозапардозиву ҳисомезӣ ва нақши руёву ҳаёл дар шеъри ин суханварон мешиносем, сарчашма ба шеъри шоирони номвар, амсоли Ҳофизу Бедилу дигарон ва ба муноҷоту хитобаҳои сӯфиён, чун Боязиди Бастомиву Бобо Тоҳири Урён доранд.

Ба андешаи Гулназар дар адабиёти халқҳои гуногуни олам мавқеи чехраҳои алоҳидаи адабӣ бузург аст. Ӯ дар ин маврид аз ибтикороти бунёдгзори адабиёти рус А.С.Пушкин, шоири инқилобӣ В.В.Маяковский, шоири муборизу озодихоҳи халқи Чили Пабло Неруда ёдрас шуда, таъкид менамояд, ки ин суханварон бо шеъри ҷонпарвари хеш, бо шеъре, ки руҳи башариятро дар худ метапид, шуҳрати ҷаҳонӣ ёфтанд.

Мунаққид зимни афкори адабии худ ғановати адабиёти классикиро бо харобии мазмуну муҳтавои адабиёти солҳои 20-30-юми асри XX, инчунин, пешрафтҳои хунарии суханварони Эрони нимаи дуҷуми ҳамин қарнро бо «хушкгӯӣ»-и воқеанигории шоирони тоҷик муқоиса менамояд. Гулназар барои тасдиқи андешаҳои худ аз бузургтарин шоирон мисолҳо меоварад: «дар Эрон шеърҳои худӣ Нодирпур, шеъри Ахавони Солис, Фурӯғи Фаррухзод, Аҳмади Шомлу, Сухробӣ Сипехрӣ, Манучехри Оташӣ, Ҳушанги Соя, Исмоили Ҳӯй ва даҳҳо тани дигар ба пояҳои баландтари сифатӣ расиданд, рушду камол ёфтанд ва дар назми Эрон инқилоби воқеӣ ба амал оварданд. Вақте ки дӯстони мо сарҳади

имконоти забонро густариш медоданд, аз вожаҳои гуфтугӯй ва «ғайришеърӣ» фаровон истифода мекарданд, забони имрӯзии шеърро ба вучуд меоварданд, вазну қолабҳои суннатиро эҷодкорона мешикастанд, ҳатто шеърҳои оличаноби лаҳҷавӣ мегуфтанд (ба мисли «Парӣ»-и Аҳмади Шомлу), шоирони мо бештар ба қафо менигаристанд, забони шеъри худро аз хазинаи назми гузаштагон мечустанд, ибораҳои қолабҳои корхӯрдаи муваққатан фаромӯшударо ба кор мегирифтанд. Ин ҷо, албатта, сабабе ҳаст. Назми баъдиинқилобии тоҷик аз лиҳози забон ва пиرويшу ороиш он қадар ҳакир гардида буд, ки ҳатто ба ӯшидани либоси афсурдаи пешина эҳтиёҷи дардмандона дошт» [3, 23].

Масъалаи дигаре, ки мунаққид бо таъя ба дарунмояи шеъри ба истилоҳ «тоҷикӣ»-ву «эронӣ» баррасӣ менамояд, ҷойгоҳи муҳиту ҷазои иҷтимоӣ ва фарҳанги милливу мардумӣ дар батни шеър аст. Дар ин ҷо низ, чун дар китоби «Лоикӣ чун Лоикӣ» Гулназар устод Лоикро меъёру маҳаки шеъри тоҷикии баъди солҳои 60-уми асри XX, албатта, баробар ба эҳтирому ёдкарди ашъори Аминҷон Шукӯҳӣ, Ғаффор Мирзо, Муъмин Қаноат, Қутбӣ Киром, Мастон Шералӣ, Ҳабибулло Ғайзулло, Шохмузаффар Ёдгорӣ, Ғоиб Сафарзода, Баҳром Фирӯз, Бозор Собир, Гулруҳсор ва дигарон қарор медиҳад ва бо овардани чанд намуна аз ашъори ӯ аз руҳи тоза пайдо кардани ғазалу рубоиву дубайтӣ ёдрас мешавад.

Афкори нокидонаи Гулназар ва ишораҳои зиёди ӯ собит месозанд, ки бо осори адабпажӯҳони ватанӣ, ба мисли Муҳаммадҷон Шакурии Бухорӣ, Худой Шариф, Абдулманнони Насриддин, Қурбон Восеъ ва дигар муҳаққиқони эронӣ, баҳусус, осори муҳаққиқони шеъри давраи нав, монанди Ризо Бароҳанӣ, Муҳаммадризо Шафеии Кандканӣ, Ҳасани Ҳусайнӣ, Алиризои Қазва, Муаззамаи Иқболӣ (Аъзам), Хусрави Фаршедвард ва таълифоти назарияпардозони русу аврупоӣ Виктор Шкловский, Уолтер Аллени ва дигарон амиқу ҳамаҷиҳата огоҳ аст.

Аз «Растохези сухан» бо андешаҳои муаллиф дар мавриди таърифи шеъру рукҳои он, аз қабилӣ калӣма, ибора, таркиб, тасвир, вазн ва санъат, ҳунари шоирӣ, нақди ашъори шоирони алоҳида, шеъри сафед, нақду наққодӣ, муқоисаи шеъри ду замон аз нигоҳи ин адиб ва шеваҳои ҳоси наққодии ӯ метавон ошно шуд.

Таърифу маънидодӣ шеър. Нахустин матлаб ин аст, ки Гулназар дар мақолаҳои хеш ба шеър таърифҳои ҷолибе дода, худро ба хонандагон ҳамчун донандаи назарияи шеър муаррифӣ сохтааст. Аз назари ӯ шеър танҳо баёни мавзӯ ва ё ибрази ягон мақсаду маром набуда, балки санъати волову нафиса мебошад ва бояд камолоти сухан ва ҳунар нишонди аслии он бошад. Ба андешаи Гулназар қолаби маҳками шеър, вусъати мазмуну моҳияти сухан, ҳунар ва эҳсос, ки ҷавҳари шеъри сара мебошанд, бояд дар ҳар як офаридаи бадеиву адабии суханварон ҳувайдо гардад. Соҳиби «Растохези сухан» дар мақолаҳои худ шартӣ асосии суханвариро эҷоду баёни шеъри асил ва каломӣ шоиронаи дорои тарҳу соҳтор ва мазмунӣ мушаххас дониста, ёдрас мешавад, ки чунин шеърҳоро гуяндагони онҳо умри ҷовидонӣ хоҳанд дошт.

Гулназар ба ин назар аст, ки танҳо шоири муқтадир метавонад бо маънисозиву тасвирҳои рангин ба ин ё он зухуроти одӣ зиндагӣ ҳулосаи амиқӣ фалсафӣ бахшад ва хонандаро ба андешаи водор созад [3, 195]. Ӯ дарунмояро дар шеър рукни муҳим медонад ва бо истеъдоду эҳсоси шоирона ораста гардидани каломро камолӣ ҳунар мешуморад.

Рукҳои шеър. Масъалаи дигаре, ки Гулназар дар мавриди он андешаварзӣ намудааст, шеър ва рукҳои он, ба монанди калӣма, ибора, таркиб, тасвир, вазн ва, ниҳоят, санъати шоирӣ мебошад. Ӯ доир ба нақши калӣма дар шеър мулоҳизаронӣ карда, қорбурди дурусти онро дар шеър бисёр муҳим ба қалам меорад. Аз назари ӯ бояд калӣмаҳои мавриди истифодаи суханвар аз маъноӣ луғавӣ худ берун оянд ва калӣма дорои рангу бӯю таъму сурат бошад. Нодуруст ва ё бемавҷеъ истифода намудани калӣма аз ҷониби

гӯянда хусни шеърро коста мегардонад. Ҳамчунин, Гулназар менависад, ки калимасозиву таркиббандӣ ва ибораорони шоирона ба шеър тозагӣ мебахшад [3, 67].

Ин нокиди адабиёт мегӯяд, ки бояд шахси эҷодкор оҳанги ҳичо, калима ва ибораро дарк намояд, зеро «...бофти садоиро бо бофти маъноӣ даромехтан ҳунари сода нест» [3, 208].

Дигар аз масъалаҳое, ки аз таҳлилу баррасиҳои Гулназар дур намондааст, муҳимияти вазну қофия дар шеър аст. Андешаҳои Гулназар дар мавриди ҳузури вазну қофия дар шеър бисёр ҷолиби диққат мебошад. Гулназар пеш аз он ки ба баррасии ин масъала пардозад, аввал ба адабиёти беш аз ҳазорсолаи тоҷикӣ форс ручӯӣ намуда, таъкид меварзад, ки дар мактаби беш аз ҳазорсолаи назми мо берун аз арӯз шеъре вучуд надорад.

Аз дидгоҳи Гулназар суҳанвар то замоне, аз ҳамаи нозукиҳои илми арӯз огоҳ набошад, даъвои шоирӣ қардани ӯ беасос ва нодуруст аст. Бояд зикр намуд, ки Гулназар дар шеър танҳо ҳузури вазну қофияро муҳим наметонад, балки аз назари вай дар баробари вазну қофия шеър бояд дорои фазо, муҳит, пероиш ва муҳтавои шоирона бошад [3, 28].

Масъалаи дигаре, ки борҳо Гулназар ба он рӯй меоварад, тасвир аст. Ӯ менигорад, ки ҳунари тасвиргари шоир хусни шеърро ба маротиб меафзояд ва василаҳои расидан ба эҷоди шеъри ноб тозагии бинишу мушоҳида ва воситаҳои тасвиранд. Яъне шоир бояд сарчашмаҳои тозагии тасвириро дарёбад.

Арҷгузорӣ ба ҳунари шоирӣ. Дар мақолаҳои хеш Гулназар симоҳои ҷудогонаи адабӣ ва маҳорату истеъдоди онҳоро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Ӯ чун дигар суҳаншиносон ба ҷойгоҳи баланд ва хидматҳои шоёнӣ устодони суҳан, амсоли Садриддин Айнӣ, Мирзо Турсунзода, Боқӣ Раҳимзода ва дигар адибоне, ки дар ташаккули адабиёти миллии мо саҳм гузоштаанд, арҷ мегузорад. Дар баробари ин, ӯ оид ба ибтикороти навовариҳои Муъмин Қаноат, Қутбӣ Киром, Ғаффор Мирзо, Бозор Собир, Лоик Шералӣ ва чанд суҳанвари дигар, ки дар таҳаввулоти адабиёт, шуруъ қарда аз ибтидои солҳои 60-уми асри гузашта, нақши бориз доранд, амиқ мулоҳиза меронад. Аз таҳлили ин ҷанбаи мавзӯӣ метавон чунин натиҷа бардошт, ки Гулназар адибони ёдшударо пешкисватони инқилоби адабии солҳои 60-уми қарни XX медонад.

Нақди ашъори суҳанварони алоҳида. Гулназар дар нақдҳои хеш ҳунару ибтикороти чанд тан аз суҳанваронро ҷудогона мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Зимни чунин таҳлилҳо ҷанбаҳои асосии эҷодиёти адибон Мирсаид Миршакар, Бобо Ҳочӣ, Ғаффор Мирзо, Қутбӣ Киром, Муъмин Қаноат, Убайд Раҷаб, Аминҷон Шукӯҳӣ, Мастон Шералӣ, Лоик Шералӣ, Сайидалӣ Маъмур, Ҳабибулло Файзулло, Раҳмат Назрӣ ва дигарон бисёр рӯшану фарогир ба назар мерасанд.

Масалан, шеърҳои Мирсаид Миршакарро содаву самимӣ ва боварибахш, ашъори Бобо Ҳочиро молмоли лутфу назокат хонда, нақши Ғаффор Мирзоро дар кӯчонидани намунаҳои адабиёти омӣёна ба адабиёти ҳаттӣ мунир арзёбӣ мекунад. Назми Қутбӣ Киромро саршори мазмунҳои барҷастаи фалсафии иҷтимоӣ ва ҳештаншиносиву ватанхоҳӣ мешуморад ва ҳолатро ба шеър табдил доданро маҳорати ин суҳанвар маънидод мекунад. Ӯ пайкорҳои адабии Муъмин Қаноатро дар эҳёи ифодаҳои назми классикӣ ва забони поку равон дарёфтааст, ки ҷиддан барои зебоии зоҳириву ботинии шеър талош намудааст.

Гулназар ҳамчун ҳамзамону ҳамнишин ва шогирди шоирони машҳури қарни XX гӯё хешро мувазаф донистааст, ки доир ба эҷодиёти онҳо як ё ду мақола нависад ва ба аҳли завқ аҳли суҳан муҳимтарин фазилатҳои ҳунару маҳорати суҳанварии онҳоро муаррифӣ созад. Ба ин шева ӯ ашъори Убайд Раҷабро саршори некиву нақӯкорӣ дониста, дар хусуси осори мондагори Аминҷон Шукӯҳӣ бо эҳсос менависад: «Шукӯҳӣ ба суроҳии даврагарди шеър шароби эҳсоси воқеиро рехт» [3, 22].

Шоири мунаққид Гулназар хидмати адабии Мастон Шералиро дар кӯшиши тозаву ботароват кардани анвои суннати шеър шинохта, эҷоди ашъори сюжетдор ва шарҳи муфассали воқеахоро вижагии аслии назми Сайидалӣ Маъмур донистааст. Ӯ равониву хушоҳангиرو сифати равшани ашъори Ҳабибулло Файзулло ва баёни тасвиргароёнро бо корбурди забону адабиёти халқ нишонаи асосии ашъори Раҳмат Назрӣ қаламдод кардааст.

Гулназар, ҳамчунонки дар рисолаи «Лоиқе чун Лоиқе» таъкид доштааст, дар мақолоти хеш баландтарин баҳоро ба ҳунару истеъдоди Лоиқ Шералӣ дода, мегӯяд: «Ман ба эҷодиёти Лоиқ чун ба як адабиёт муносибат дорам. Бурду бохти ӯ бурду бохти як адабиёт аст» [2, 6; 3, 22; 152; 155; 169; 186; 193; 209].

Баррасии шеъри сафед. Дар мақолоти адабиётшиносии Гулназар шарҳи мафҳуми «шеъри нав» бо маънидоди муродифҳои гуногуни он оғоз мешавад ва мунаққид бо мақсади ҳамачиҳата маънидод намудани ин мафҳуми адабӣ сарчашмаҳои зухури онро аз адабиёти халқҳои гуногуни олам ҷустуҷӯ менамояд.

Аз назари Гулназар «шеъри сафед»-и тоҷикиро аввал Лоиқ Шералӣ навишт ва баъдан дар эҷодиёти Сайидалӣ Маъмур, Фарзона, Суруш, Адиба ва чанд тани дигар раванг пайдо кард.

Ба андешаи ӯ, дар баробари муваффақиятҳои эҷодӣ нуқси асосии «шеъри сафед»-и тоҷикӣ наsrзадагии он аст, вале ин нишона дар шеъри сафеди Доро Начот ба мушоҳида намерасад. Доро Начот беш аз дигар ҳамқаламони худ дар эҷоди шеъри сафед муваффақ аст.

Мо тасдиқи гуфтаҳои Гулназарро дар мавриди тасаллут доштани Доро Начот ба қонунҳои эҷоди ин навъи нави адабӣ аз мақолаи «Нимо ва намои шеъри форсӣ» дармеёбем, зеро ин навишта ҳукми як таърихчаи ташаккули тоҷикӣ ба сафедрӯ дар хавзаи умумифорсӣ дорад [4, 394-411].

Ба ҳамин шева, Гулназар бо овардани мисолҳо аз шеъри сафеди шоирони Эронӣ Тоҷикистон сохтору мазмун, ифодаву баён ва сабку услуби онҳоро муқоиса менамояд. Масалан, дар мақолаи «Шеърро наву асри нав» меоварад: «Шеъри сафеде, ки тавассути шеъри Эрон ба мо омад, ба қуллӣ фарқ мекунад. Яъне, мисли шеъри асил ҳолату руҳияи мушаххасро ба тасвир мегирад, хонандаро ба ҳаяҷон меорад, ба андеша водор месозад ва бевазну қофия буданаш эҳсос намешавад [3, 69].

Нуқтаи муҳимме, ки Гулназар дар хусуси шеъри сафед ё нав ибтидорӣ меорад, ин аст, ки барои шоири имрӯзу оянда донишмандони ҳамаҷониби ин навъи адабӣ, яъне аслан эронӣ ё аврупоӣ будани он шарт нест, муҳим он аст, ки бояд шеър сафедро тоҷикӣ руҳи тоҷикӣ дошта, наҷобату асолати тоҷиконаро ифода кунад.

Гулназар – нокиди нақд. Мо Гулназарро ҳамчун шоир, нависанда тарҷумон ва драматург мешиносем. Вале нигоҳе ба мақолаи «...Бо муросо гуфтаро...»-и «Растохези сухан» моро ба ин андеша мебарад, ки Гулназар дар баробари ин ҳама нокиди нақд низ ҳаст. Гулназар дар ин мақола андешаҳои хешро доир ба мушкилиҳои нақди шеър, вазъи танкиди адабӣ, рисолати нақди адабӣ ва нокидони он, тарзу усули таҳлилу баррасӣ ва чанд мулоҳизаҳо доир ба беҳбудии нақд бо қамолӣ дилсӯзӣ овардааст.

Гулназар андешаи мунаққидонро, ки вазъи адабиёт вазъи танкидро муайян мекунад, рад карда, менависад, ки танкиди огоҳона боиси зухури адабиёти асил хоҳад буд, яъне бидуни танкиди ҳирфӣ адабиёт рушд намекунад.

Дар ин мақола муаллиф аз тарзу шеваи баррасии асар аз ҷониби мунаққидон изҳори нигаронӣ карда, менависад, ки нокидони шеърро сухан бояд дар таълифоти интиқодии хеш «чӣ гуфтанро нею чӣ хел гуфтани шоирро огоҳона таҳлил кунанд, ба шеър чун ба осори санъат назар афкананд» [3, 43]. Шояд бо мақсади ҷуръат бахшидан ба суханшиносон Гулназар ба тариқи намуна аз ҳалал пазируфтани як-ду шеъри Лоиқ Шералӣ ва Бозор Собир ёд мекунад, ки интиқоди нодурусти қофия сабаби ҳароби вазну таносуби сухан шудааст.

Дар охири мақола мулоҳизаҳои мунаққид роҷеъ ба беҳбудӣ бахшидани вазъи нақди адабӣ бисёр омӯзанда садо додаанд:

«Якум, нақди адабиёро лозим аст, ки аз дурӯягиву ошнобозӣ, хотирбиниву маҳалгарой озод бошад, дар замони ошкорбаёнӣ ҳақи гапро бигӯяд. Ҳамчунон ки Достоевский гуфта буд; ҳақиқат аз Пушкину Русия болотар аст. Барои ноқидони мо низ ҳақиқат бояд аз Рӯдакиву Тоҷикистон болотар истад.

Дуввум, нақди адабиёро бояст ба илм табдил дод, вагарна бо баёни мавзӯи шеърӯ тавсифҳои бепоя махсусиятҳои назмамонро кушода наметавонем.

Хуб аст, агар мо аз нақди адабии Эронӣ Афғонистон пайваста намунаҳо ҷоп кунем ва аз ҳамабадонамон биёмӯзем. Омӯхтан ва ҷиҳатҳои хубро пайравӣ қардан айб нест.

Саввум, лозим аст, ки моҳномаву рӯзномаҳои адабии мо, ҳамчунин раёсати Иттифоқи нависандагони Тоҷикистон барои беҳтарин мақолаву тақризи сол мукофот таъсис диҳанд» [3, 44-45].

Муқоисаи шеърӣ ду замон. Дар зимни афкори адабии Гулназар аён мешавад, ки ӯ нишонаҳои асосиву меҳварии адабиёти давраи классикӣ ва оғози замони шуравиро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Ҳарчанд адиб ба даврабандии адабиёти муосири тоҷик дахл накарда бошад ҳам, вале аз рӯи моҳияту мавзӯ ва сиёсату ҳолати муҳиту фазои адабӣ руҳи замонҳоро дар мисоли вазъи адабиёт шарҳ додааст.

Агар мо ба таснифоту марҳалабандии адабиётшинос Худойназар Асоҷода, ки дар китоби «Таърихи адабиёти тоҷик»-и худ адабиёти беш аз 150-соли охиристо ба чор марҳала адабиёти поёни қарни XIX ва ибтидои қарни XX (солҳои 1870-1920), марҳалаҳои рушди адабиёти шуравии тоҷик (1920-1960), адабиёти солҳои 60-90 ва адабиёти тоҷики давраи истиқлол (1991-2012) ҷудо кардааст [1], таъя намоем, пас андешаҳои Гулназар ба марҳилаҳои якуму дуҷуми адабиёти давраи нав тааллуқ мегиранд.

Дар мақолаи «Дилам месӯзад» Гулназар назми ду марҳилаи адабиёти тоҷикро таҳлилу баррасӣ намуда, бо таассуф зикр намудааст, ки назми баъдиинқилобии тоҷик аз лиҳози забон ва пироишу ороиш хеле хор гардида буд. Ҳамирмои ин мақола дидору суҳбати тасодуфии ӯ бо Меҳрӣ ном шоири истаравшанӣ буда, суҳанвари мазкур дар як нишаст барои шоири маъруфи замон – Гулназар заъфи замони шеър ва шоиркушро мефаҳмонад, ки шуруи низоми коммунистӣ боиси марғи истеъдодҳо гардид.

Ҳамин ангезаи дидор Гулназарро водор менамояд, ки дар хусуси дарунмои марҳалаи дуҷуми адабиёт амиқ андешад ва ёдрас шавад, ки дар ҳақиқат, адабиёти он замонро шеърҳои шиору шиоргуна фаро гирифта буданд ва гӯё рисолаи адибон асосан фош намудани нуқсонҳои даврони салтанати шоҳу амирон ба шумор меомад.

Дар ин маврид Гулназар ашъори дар ду замон эҷодкардаи Абулқосим Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ ва Зуфархон Ҷавҳариро таҳлилу баррасӣ менамояд. Аз нигоҳи Гулназар шеър бояд «аз бори таассубу идеологӣ озод бошад ва баъди даҳсолаҳо ҳам ҳунари гӯянда хонандаро ба вачд орад ва чунин шеър дар радифи беҳтарин шеърӣ форсизабонон қарор бигирад [3, 58].

Манзури мунаққид аз ин таҳлилу баррасиҳо он аст, ки сиёсати иҷтимоӣ нагузошт, ки шоирон шеърӣ орифонаву ҳақимонаву ҷовидона, асилу мондагори хешро эҷод созанд. Гулназар бар ин андеша аст, ки сиёсат метавонад, дарунмоя ва ҷавҳари шеърро тағйир бидиҳад.

Шеваи хоси наққодии Гулназар. Аз нақди Гулназар равшан аст, ки бо чанд мисоле аз шоирони тавонои тоҷик, ба мисли Муъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Гулрухсор ва Фарзона меҳоҳад тамоми мағзу моҳияти шеърӣ тоҷикиро бо тамоми ҷаззобияташ нишон диҳад. Ҳангоми баррасии шеър дар ҳавзаи форсизабонон Гулназар бо овардани намунаҳо аз ашъори нисбатан шоирони соҳибистеъдодӣ назми Эрон, аз қабилӣ Нимо

Юшич, Ахмади Шомлу, Хушанги Ибтиҳоч, Сухробӣ Сепехрӣ, Ахавони Солис, Нодири Нодирпур, Фурӯғи Фаррухзод ва дигар суҳанварон, инчунин намунахоеро аз шоирони тавоно ва соҳибмактаби тоҷик Муъмин Қаноат, Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Гулрухсор, Фарзона ва дигарон оварда, шеърӣ тоҷикиро ҳамқадами шеърӣ муосири Эрон таҳлилу баррасӣ менамояд. Гулназар вақте бурду боҳти шеърро дар доираи ҳавзаи Тоҷикистон таҳлилу баррасӣ менамояд, ба ашъори суҳанварони нисбатан шинохтаву маъруфи адабиёти муосири тоҷик тақя намуда, онро ба риштаи таҳқиқ мекашад.

Ҳамон тавре ки дар боло зикраш рафт, бо назардошти он ки Гулназар шоири сермутаҷалла, баркамол, огоҳу донишманд мебошад ва дар рисолаи «Растохези суҳан» ба андешаву афкори адабиётшиносон ва мунаққидони ватаниву хориҷӣ ишораҳои зиёде дорад, нақди ӯро наметавон нақди завқӣ ва ё нақди нависандагӣ гуфт. Нақди Гулназар бештар ба нақди касбӣ моил буда, аз донишу биниши тозаӣ вай гувоҳӣ медиҳад ва Гулназарро ҳамчун мунаққиди хирфай ва борикбину тавоно муаррифӣ менамояд.

Мо аз равиши нақди Гулназар ҳадафу мароми ӯро мефаҳмем ва аз ҳама муҳим дарк менамоем, ки муносибати ӯ ба шеърӯ шоирӣ чӣ гуна аст. Аз нигоҳи Гулназар шеърӣ тоҷикӣ набзи зиндагии тоҷиконаро ифода карда, дорои руҳи тоҷикона буда, бастагӣ ба фарҳанги мардумӣ дорад ва шеърӣ Эрон асосан ба шеърӣ тасвирӣ, минӣғурий (хурднигора) монанд аст.

Гулназар дар якҷанд мақолаи худ зимни муайян кардани шеърӣ асил, расо ва дархӯрди ниёзҳои маънавию эстетикӣ дӯстдорони каломӣ манзум ба ашъори шоирони навгарои Эрон дар ҳисомезӣ, тасвирҳои баланд, образфаринӣ, ашъори фалсафӣ, тасвирҳои сюрреалистӣ ба мисли Нимо Юшич, Ахмади Шомлу, Хушанги Ибтиҳоч, Сухробӣ Сепехрӣ, Ахавони Солис, Нодири Нодирпур, Фурӯғи Фаррухзод афзалият медиҳад.

Ҳамин гуна баҳодиҳӣ ва тарзи муносибат дар афкори адабии Бозор Собир ҳам дида мешавад. Ӯ дар мақолаи «Падарсолори шеърӣ форсӣ» таъсирпазири амиқӣ шоирони солҳои 60-уми асри гузашта ба майдони адабиёт омадаро аз Нодири Нодирпур бисёр равшану «бепарда» иброз медорад: «Мо навқаламони побараҳнаи ҳаёту адабиёти солҳои шаст дуздикони ашъори Нодири Нодирпур будем, ки ба унвони шеърӣ нави форсӣ мунташир шуда моро ҳавою васваса медод. Яке сатре меканду яке лаҳте, яке мазмуне мерабуду яке ташбеҳе, яке вожае мебардошту яке ҷумлае. Аз вожааш вожаю аз суҳанаш суҳану аз ҷумлааш ҷумлаю аз сатраш сатру аз байташ байту аз ташбеҳаш ташбеҳу аз тасвираш тасвиру аз ташхисаш ташхис ва аз шеъраш шеър мебофтем» [5, 306].

Дар баробари арҷ гузоштан ба ҷойгоҳи адабии Нодири Нодирпур Бозор Собир дар мақолаи «Аз «Гули хор» то «Симхор» ибтикороти Нимо Юшичро ҳамчун яке аз саромадони шеърӣ нав нодида мегирад: «Баъзан касоне ҳам ба ҳукми тасодуф эътироф мешудаанд, сарфи назар аз эҷодиёташон. Масалан, ҳамин Нимо Юшич, ки ба эътирофи умум асосгузори шеърӣ нави форсист, хусусан ҳудаш, осори ҷолибе надорад. Ба назари ман, ҳар шоире аз ӯ шоиртар аст» [5, 236].

Гулназар зимни баррасии шеваи суҳанварии Нодири Нодирпур таъкид менамояд, ки дар қиёс бо дигар шоирони машҳури замонаш ӯ бештар суннатгарост. Яъне мавҳумбаёнӣ, фалсафепардозӣ, мучарраднависӣ ҳоси шеърӣ Нодири Нодирпур нест. Шояд ҳамин равиши эҷодии Нодири Нодирпур боис шудааст, ки Бозор Собир ва Гулназар шеърӣ ӯро ба табиати шеърӣ тоҷикона наздик медонанд.

Албатта, ба ҳамагон маълум аст, ки дар оғози шоирӣ Нимо Юшич, Фурӯғи Фаррухзод ва ҷанд суҳанвари навгаро суннатгаро буданд. Аз баррасии ин масъала равшан мешавад, ки Гулназар сарчашмаи шодоби ашъори шоирони навпардозро асосан назми оламшумули беш аз ҳазорсолаи тоҷику форс медонад.

Гулназар мақсади худро дар чанд баҳси марбут ба адабиёт бо ин нукта хулоса менамояд: «Назми форсӣ, албатта, дорои шоҳаҳои гуногун аст. Мо таърихномаву зафарномаҳо, рисолаву тазкираҳо, тафсиру луғатҳое дорем, ки саросар дар вазну қофия, ҷанне бо шеър гуфта шудаанд. Аммо манзури мо мафҳуми дар авзон гуфташуда нест, балки шеърест, ки молмоли зебоии суварӣ ва зебоии маънаivist. Ва вазифаи асосии нақди адабӣ ҷустуҷӯ ва дарёфти ҳамин зебоиҳо дар адабиёт аст» [3, 20].

Ҳамин тавр, шоири мунаққид дар «Растохези сухан» масоили меҳварии адабиётро ҳамаҷиҳата таҳлилу маънидод намуда, оид ба иқтидору ҳунари шоирӣ, тасвирпардозӣ, маъниофаринӣ, сохтани образҳои нав, навгӯӣ, ифодаҳои тоза, қорбурди тоза аз ашӯву ҳосияти онҳо, ҷойгоҳи заковату ҳушмандӣ дар созмони матлабҳои ғайримунтазира, назокату ҳисомезӣ дар баён, вусъати андешаву ҳаёли шоирона андеша рондааст. Таълифоти адабиётшиносии Гулназар ин шоири машҳурро дар назди мо ба унвони нокиди тавоноии сухан, адиби пурмутолиа ва аз ҷараёнҳову мактабҳои адабӣ огоҳ муаррифӣ менамоянд, зеро ӯ муҳимтарин масоилу нуқоти марбут ба адабиёти асилро бо қамоли устодӣ тадқиқ намудааст. Ҳамин сифати қори наққодии Гулназар моро ба ҷунин хулоса меорад, ки бидуни осори адабпажӯхӣ ӯ нақду таҳлили адабиёти зиёе да аз 60 соли охир қори нотамому ноқомил хоҳад буд. Аз ин рӯ, омӯзиши афкори адабии Гулназар барои маърифати адабиёти имрӯз ва шеваҳои нақду сухансанҷӣ ҳамеша судманду қорсоz аст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Асоzода, Х. Таърихи адабиёти тоҷик [Матн] Давраи нав / Х.Асоzода. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2014. –672 с.
2. Гулназар. Лоиқе ҷун лоиқе [Матн] / Гулназар. – Душанбе: Сурушан, 2000. –82 с.
3. Гулназар. Растохези сухан [Матн]: Мақолаҳо, хотираҳо, ёддоштҳо, тақризҳо, мусоҳибаҳо ва андешаҳо / Гулназар. – Ҳуҷанд: Нури маърифат, 2015. – 300 с.
4. Наҷот, Д. Гулҷӯшаҳо [Матн] / Д.Наҷот. – Душанбе: Сифат-офсет. 2016. –560 с.
5. Собир, Б. Замини модарӣ [Матн] / Б.Собир. – Ҳуҷанд: Ношир. 2018. –410 с.

REFERENCES:

1. Asozoda, Kh. The History of Tajik Literature [text] New period / Kh.Asozoda. - Dushanbe: Maorif and farhang, 2014. - 672 pp.
2. Gulnazar. Loiq – worthy one [text] / Gulnazar. - Dushanbe: Surushan, 2000. - 82 pp.
3. Gulnazar. The Revival of Speech [text]: articles, memoirs, reviews, interviews and opinions / Gulnazar. – Khujand: Nuri ma'rifat, 2015. - 300 pp.
4. Najot, D. Guljushaho [text] / D.Najot. - Dushanbe: Siphath-offset. 2016. - 560 pp.
5. Sobir, B. Motherland [text] / B.Sobir. - Khujand: Noshir, 2018. - 410 pp.

**САРЧАШМАШИНОСИИ
“ТАФСИРИ ХУСАЙНӢ”-И
ХУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ**

**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
“КОММЕНТАРИЕВ К КОРАНУ”
ХУСАЙНА ВОИЗИ
КОШИФИ**

**SOURCE STUDY OF
“COMMENTARY ON THE
QUR'AN” BY HUSAYN
VOIZI KOSHIFI**

Мисбоҳиддини Нарзиқул, д.и.ф., профессори кафедраи таърихи адабиёти тоҷики факултети филологияи ДМТ (Душанбе, Тоҷикистон)

Мисбоҳиддини Нарзиқул, д-р филол. наук, профессор кафедры истории таджикской литературы филологического факультета ТНУ (Душанбе, Таджикистан)

Misbohiddini Narzikul, Ph.D. professor of the department of History of Tajik Literature, faculty of Philology, TSU (Dushanbe, Tajikistan)
e-mail: hasti70@mail.ru

Тафсирнигорӣ ба Қуръони карим дар таърихи фарҳанг ва тамаддуни тоҷикон собиқаи хеле куҳан дошта, дар дарозии таърих ҳамчун равиши махсуси таърифи таътироф шуда ва дар ин замина китобҳои зиёде ба вуҷуд омадаанд, ки “Тафсири Хусайнӣ”-и Хусайн Воизи Кошифӣ (тав. тақрибан 1420-ваф. 1505) аз ҷумлаи онҳост. Унвони аслии ин тафсир “Мавоҳиби Алийя” буда, беиштар бо номи “Тафсири Хусайнӣ” машҳур аст ва бо ҳамин ном дар панҷсад соли охир борҳо дастнавис ва баъд аз роиҷ шудани санъати чопи китоб чопи сангӣ шудааст. Хусайн Воизи Кошифӣ дар навиштани “Тафсири Хусайнӣ” аз сарчашмаҳои зиёде истифода кардааст, ки дар ин мақола ба баррасии онҳо пардохта шудааст. Сарчашмаҳо ба нӯҳ гурӯҳи зерин ҷудо карда, ҳар кадом бо зикри мушаххасоту унвони онҳо номбар шудааст: Қуръон, аҳодис ва китобҳои осмонии дигар, қавл ва дидгоҳҳои ҷаҳорёрон, рағъи ҷаҳор имоми аҳли суннат ва ҷамоат, қавлҳо ва дидгоҳҳои имомон, шайхон ва дигар шахсиятҳои бузург, назари аҳли тасаввуфу ирфон, китобҳои тафсир, манобеи тасаввуфу ирфон, китобҳои адабии таълимӣ ва ахлоқӣ, манобеъ оид ба таълимоти қуръонӣ, донишҳои гуногун ва дигар мавзӯҳо. Гузашта аз манобеи мазкур, муҳимтарин сарчашма китоби “Ҷавоҳир-ут-тафсир”-и ҳудӣ муаллиф аст, ки ба сураҳои муфасссал таълиф шудааст. Дар маҷмӯъ, Хусайн Воизи Кошифӣ дар таълифи “Тафсири Хусайнӣ” ба беш аз 109 китоб ва 53 қавлу дидгоҳи соҳибназарон иноят доштааст. Ба ин рақам теъдоди умумии соҳибони ашъори истишҳодӣ ва ривоёту ахборро ҳам, ки хеле зиёд ҳастанд, мебоҷад зам кард. Пираҳони шеърӣ дар матни асар аксар бидуни зикри исми гӯянда, бо калимаҳои мушаххаскунандаи “назм”, “байт”, “мисраъ”, “қитъа” ва ғоҳе таъкиди “дар ин боб гуфтаанд” оварда шудаанд. Гӯяндагони ашъори истишҳодӣ, ки бо ном ва ё тахаллуси онҳо зикр шудаанд, Фаҳриддин Али Сафӣ, Ҳаким Саной, Саъдӣ, Шайх Фаридуддини Аттор, Рашидаддини Ватвот, Ҳаким Фирдавӣ, Шоҳ Қосими Анвор, Ибни Ямин мебошанд. Аз Саной, қабл аз нақли абёти ӯ, баъзан ба унвони Ҳакими Илоҳӣ ёд мешавад. Пеш аз нақли рубоӣҳои Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ аз гӯянда бо лақаби ифтихории ҳазрати Шайхулисом ва қабл аз ашъори Ҷалолуддини Балхӣ ба унвони ҳазрати Пири Румӣ ёд мешавад. Ашъори ҳудӣ муфасссир ғоҳе бо зикри ибораи “қавли қоил” мушаххас шудааст.

Калидвожаҳо: тафсирнигорӣ, Хусайн Воизи Кошифӣ, “Тафсири Хусайнӣ”, сарчашмашиносӣ, ашъори истишҳодӣ, ривоёт, ахбор

Комментирование святого Корана имеет давний прецедент в истории культуры и цивилизации таджиков и на протяженности истории признано особым направлением познания. На этой основе написано множество книг, к числу которых относится и “Тафсири Хусайни” (“Комментарии к Корану”) Хусайна Воиза Кошифи (родился

примерно в 1420, умер в 1505 году). Подлинным названием этих комментариев является “Мавохиб Алийя”, но они более известны как “Тафсир Хусайни”. Под этим названием книга была не раз переписана, а после появления книгопечатания многократно издана литографически. При написании “Тафсира Хусайни” Хусайн Воиз Кошифи использовал большое количество источников, рассмотрению которых посвящена предлагаемая статья. Источники поделены на девять групп, и каждая группа названа с упоминанием её особенностей и названий: Коран, хадисы и другие небесные (святые) книги, мнения и высказывания четырех праведных халифов, мнения четырех имамов суннитского толка, мнения и представления предводителей (имамов), шейхов и других известных личностей, взгляды суфиев и мистиков, книги по комментированию, источники суфизма и мистики, литературные учебные и дидактические книги, источники по кораническому учению, другие материалы и темы. В дополнение к упомянутым источникам, наиболее важным источником является книга “Джавохир-ут-тафсир” самого автора, в которой содержится более подробное изложение предмета. В целом Хусайн Воиз Кошифи при написании “Тафсири Хусайни” использовал более 109 книг и 53 высказывания, а также точки зрения сведущих личностей. К этим источникам следовало бы прибавить общее число авторов подтверждающих стихов и преданий, которое составляет внушительное количество. Стихотворные отрывки в тексте произведения в большинстве случаев приведены без упоминания имени автора с конкретизирующими словами: “стих” (“назм”), “двустиишие” (“байт”), “строка” (“мисраъ”), “отрывок” (“қитъа”), или они приведены с присловием “сказано по этому поводу”. Авторами подтверждающих стихов, которые упомянуты по имени или под псевдонимом, являются Фахриддин Али Сафи, Хаким Санои, Саади Ширази, шейх Фаридуддин Аттор, Рашидаддин Ватвот, Хаким Фирдоуси, Шох Косим Анвар и ибн Ямин. Иногда упоминается Санаи до или после приведения его бейтов со словами “Хаким Илохи”. Перед цитированием рубаи Ходжи Абдуллоха Ансори автор употребляет почетный эпитет “господин Шайхулислом”, а перед цитированием стихов Джалолиддина Балхи применяет выражение “господин румийский старец”. Стихи самого комментатора иногда конкретизированы выражением “слово сказавшего”.

Ключевые слова: комментирование Корана, Хусайн Воиз Кошифи, “Тафсири Хусайни”, источниковедение, подтверждающие стихи, предания, сведения

Commenting on the Holy Qur'an has a long precedent in the history of Tajik culture and civilization and has been recognized throughout history as a special direction of knowledge. Many books have been written on this basis, including “Tafsiri Husaini” (“Commentary of Husaini”) by Husayn Voiz Koshifi (born around 1420, died in 1505). The true name of this commentary is “Mawohib Aliya”, but it is better known as “Tafsir Husaini”. Under this name it was rewritten several times, and after the appearance of printing it was published many times in lithography. Husain Voiz Koshifi, when writing “Tafsir Husaini,” used a large number of sources, which are discussed in this article. The author of the article divided the sources into the following nine groups and listed each group with a mention of features and names: the Koran, sayings (hadith) and other heavenly (holy) books, the opinion and words of the four righteous caliphs, the opinion of the four Sunni imams, the opinions and views of the leaders (imams), sheikhs and other famous personalities, the views of Sufis and mystics, books on commentary, sources of Sufism and mysticism, literary educational and moral books, sources on Koranic teachings, other materials and topics. In addition to the mentioned sources, the most important source is the book “Jawohir-ut-tafsir” by the author himself, which is written in detail. In general, Husayn Voiz Koshifi used more than 109 books and 53 opinions and ideas of the pious

when writing “Tafsiri Husayni”. From this number we get a total of 162 figures, to which we should add the total number of authors of confirming poems and legends, which is an impressive number. Poetic passages in the text of the work are in most cases given without mentioning the name of the author with the specifying words “verse” (“nazm”), “couple” (“bayt”), “line” (“misra”), “passage” (“qit’a”), or given with the phrase “said on this matter.” The authors of the supporting verses, which are mentioned by name or pseudonym, are Fakhriddin Ali Safi, Hakim Sanoi, Saadi, Sheikh Fariduddin Attor, Rashiduddin Watvot, Hakim Ferdowsi, Shokh Qosim Anwor and Ibni Yamin. Sometimes he mentions Sanai before or after bringing his beits in the words of Hakim Ilohi. Before quoting the rubaiyat of Khoja Abdullokh Ansori, the author uses the honorific epithet Mr. Shaikhurrais, and before quoting the verses of Jaloliddin Balkhi, he uses the expression Mr. Piri Rumi. The commentator’s own poems are sometimes specified by the expression “the word of the one who spoke”.

Key-words: commentary on the Qur'an, Husayn Voiz Koshifi, “Tafsiri Husayni”, source studies, confirming the verse, legends, information

Муқаддима. Тафсирнигорӣ ба Қуръони карим дар таърихи фарҳанг ва тамаддуни тоҷикон собиқаи хеле куҳан дошта, дар дарозии таърих ҳамчун равиши махсуси маърифатӣ эътироф шуда ва дар ин замина китобҳои зиёде ба вуҷуд омадаанд. Муаллифони ҳар як китоби тафсир дар натиҷаи ангеҷае, илҳоме ғайбӣ, ташвиқи афрод ва ё сабабҳои гуногуни дигар ба қори тафсир пардохтаанд, ки дар ин миён Ҳусайн Воизи Кошифӣ (тав. тақрибан 1420-ваф. 1505) ҳам истисно нест. Вай дар ин хусус чунин овардааст, ки ба тавзеҳи зиёдатӣ ниёз надорад: “...инони таваҷҷуҳ ба таълифи китоби “Қавоҳир-ут-тафсир ли туҳфати-л-Амир”, ки муҳтавӣ бар чаҳор муҷаллад аст, инъитоф пазируфт ва итмоми муҷаллади аввал ба тартибе комили тарсеъе шомил даст дод ва ба назари олии Амوراتпаноҳӣ расида, иззи қабул ёфт. Аммо ба воситаи вуфури алоиқу ҳуҷуми авонқ таҳрири бавоқии муҷалладот дар ҳайъизи таъвику уқдаи таъхир меафтод, то дар ғураи муҳаррам-ул-муқаррами санай сабъа ва тисъин ва самона миъаи ҳичрият имои мулҳими ғайбӣ аз олами лорайбӣ ба хоҳири фотири бандаи чофӣ Ҳусайн Воизи Кошифӣ расид, ки иҷолатулвақтро тарҷумаи мубарро аз тақаллуфи суҳанорой ва муарро аз изҳори фазилатнамоӣ рақамзадаи килки баён гардад, то ҳазрати мушорун илайҳ ба мутолиаи он авроқ эҳтимоми тамом намоянд ва маонии калимоти қуръониро ба назари истехзор малҳуз фармоянд ва хоҳири отирро пеш аз расидани он самароти риёзи қуръонӣ бар ин навбоваи ҳадоиқи маонӣ, ки нисбат ба исми сомии он ҳазрат ба “Мавоҳиби Алийя” иттисом ёфта, маҳзуз гардонанд” [Кошифӣ 726, вар. 1].

Дар ҳақиқат, дар таълифи ин тафсир дар қиёс ба “Қавоҳир-ут-тафсир ли туҳфати-л-Амир” тариқи эҷоз пайгирӣ шудааст. Соҳиби “Мавоҳиби Алийя” ба равиши баёни муҳтасар дар зикри матолиб, махсусан, дар мавридҳое ки каломии тафсирию тавзеҳии муфассир ба услуби муҳаққиқон гиреҳ меҳурад, ҳамеша таваҷҷуҳ дошта ва баъзан дар ҳилоли тавзеҳоти худ ба ин ҷиҳат ишораи возеҳ ҳам мекунад. Чунонки дар ояти 108 сураи Ҳуд чунин таъкид ҷой дорад: “Ва агар ақволи ҳама оварда шавад, шартӣ эҷоз, ки дар аввал муқарар шуда, бокӣ намоишад” [Кошифӣ 726, вар. 2486].

“Мавоҳиби Алийя”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ бештар бо номи “Тафсири Ҳусайнӣ” машҳур буда, бо ҳамин ном дар панҷсад соли охир борҳо дастнавис ва баъд аз роиҷ шудани санъати чопи китоб чопи сангӣ шудааст. Яке аз чопҳои машҳури сангии ин асар чопи Лоҳур ва Карочӣ аст, ки бо номи “Қуръони карим, мутарҷим маъна Тафсири Ҳусайнӣ” сурат пазируфтаву дастрас аст [Қуръон, бидуни таърихи таъб]. Нусхаи дигари ба мо маълум дастнависи мунҳасир ба фарде мебошад, ки таҳти шумораи 726 дар ҳазинаи

нусахи хаттии китобхонаи Ганчинаи профессор Шарифчон Ҳусейнзодаи факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон маҳфуз аст [Кошифӣ 726]².

“Қавохир-ут-тафсир ли тухфати-л-Амир” ду маротиба дар Техрон чоп шудааст: а) бори аввал бо тасҳеҳу муқаддима ва ҳошиянигории Саййид Муҳаммадризо Ҷалоли Нойинӣ дар ҷаҳор чилд ба соли 1317 ҳ. / 1938 м. [Кошифӣ 1317] ва б) дафъаи дуюм бо тасҳеҳи Қавод Аббосӣ дар соли 1379 ҳ. / 2000 м. [Кошифӣ 1379]. Ин асар ба хатти кириллии тоҷикӣ чоп нашудааст.

Қустор. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар навиштани китоби “Тафсири Ҳусайнӣ” аз китобҳои манбаъ, маъхаз ва марҷаҳои зиёде истифода кардааст, ки қулли онҳоро таҳти унвони уммии сарчашмаҳои таълифи асар ёд мекунем. Сарчашмашиносии “Тафсири Ҳусайнӣ” шаҳодат медиҳад, ки Ҳусайн Воиз дар навиштани тафсири худ аз манобеъ ва маохизи зиёде суд ҷустааст. Ба гунае ки метавон тафсири ӯро барчидашуда аз тафсирҳои муътабари пеш аз ӯ таълиф шуда ва сарчашмаҳои асосию ёвари дигар, ки дар замони муаллиф роиҷ будаанд ва назару андешаи соҳибназарону раъйи актоби давр донист. Мувофиқи дастабандие, ки бо кӯшиши мо сурат гирифтаву дар зер меояд, дар миёни нух гурӯҳи ҷудошуда – ба иловаи “Қавохир-ут-тафсир”, ки худ ба танҳои сарчашмаи муътабарест – соҳиби “Мавоҳиби Алийя” ба беш аз 109 китоб ва 53 қавлу дидгоҳи соҳибназарон иноят доштааст. Аз ин шумор, дар маҷмӯъ, 162 рақам ба даст меояд, ки ба он теъдоди умумии соҳибони ашъори истишҳодӣ ва ривоятҳои ахборро ҳам, ки хеле зиёд ҳастанд, мебошад зам кард. То ҷое, ки мо огоҳӣ дорем, дар миёни муфасссирон Шайхулислом Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дар тафсири худ аз 170 тафсири дигар суд ҷуста буд. Дар ин бора аллома Суютӣ чунин хабар медиҳад: “Шайхулислом (мурод Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ – М.Н.) умреро ба тафсири каломии Илоҳӣ гузаронида ва гуфтӣ, ки ин тафсири ман мулқат аз яқсаду ҳафтод тафсири дигар аст” [Суютӣ 1396, с.58].

Муаллифи “Тафсири Ҳусайнӣ” дар миёни мабоҳисӣ ба миён гузоштааш ва ё зимни тафсиру тавзеҳи матолиби мушаххаси тафсиршаванда ба таври равшан ба сарчашмаҳои қори худ ишора мекунад ва аз онҳо гоҳе ба сурати мухтасару гоҳе бо зикри шакли пурраи номи асар ёд мекунад. Он ҳамаро мувофиқи зикр ва дарёфташон дар каломии тавзеҳию ташреҳии муфасссир чунин дастабандӣ кардан мумкин аст:

а) Қуръон, аҳодис ва китобҳои осмонии дигар. Муфасссир аз ду сарчашмаи файёзи Қуръон ва ҳадис ба таври мустақиму ғайри мустақим хеле зиёд истинод меҷӯяд. Аз баъзе китобҳо, аз ҷумла “Қомий-ул-усул фӣ аҳодиси-р-русул”-и Ибни Асир (дар матн: “Қомий-ул-усул”), “Саҳеҳайн”-и Бухорию Муслим, “Саҳеҳ”-и Ҳоким Абуабдуллоҳ нақли қавли мустақим сурат гирифта ва аз бархе дигар, ба мисли “ал-Мусаннаф фӣ-л-аҳодис ва-л-осор”-и Абуабкар Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Иброҳим ибни Усмон Исии Кӯфӣ мулаққаб ба Ибни Абишайба (159-235 ҳ.қ.), “Саҳеҳ”-и Тирмизӣ сухани таъйидкунандаи андешаи муфасссир нақл шудааст. Китоби Ибни Абишайба дар матни “Тафсири Ҳусайнӣ” ихтисоран “Мусаннаф” зикр шудааст (вар. 1156/2).

Аз китобҳои осмонии дигар, зимни тафсири ояти 42 сураи аз-Зумар аз китоби Таврот ин иқтибос нақл шудааст: “Ва дар Таврот мазкур аст, ки: Эй фарзандони Одам, чунончи дар ҳоб меравӣ, бимирӣ ва чунончи бедор мешавӣ, барангехта шавӣ” (вар. 185а/2). Аз китоби Забур, зимни тафсири ояти 71 сураи аз-Зухруф, ин қавл иқтибос шудааст: “Эй Довуд, Биҳишти ман аз барои мутиён асту кифояти ман ҷиҳати мутаваккилон ва зиёдати ман насиби шокирону унси ман баҳри толибон ва раҳмати ман аз онӣ муҳсину муғфирати ман барои тоибон ва ман хоссаи муштоқонам” (вар. 217а/2).

² Минбаъд дар қавсайн танҳо ба шумораи ҷараҳҳои “а” ва “ба” ба рӯя, ё худ саҳфа ишорат мешавад. Ба ин шева: (вар. 282б).

б) Қавл ва дидгоҳҳои чаҳорёрон: Абубакру Умар, Усмону Ҳайдар (ҳазрати Алӣ). Назари ин чаҳор ёри босафо аз ду ҷиҳат дорои аҳаммият аст. Аввал, он ки аз қавли онҳо ба назару андеша ва тафсириҳои Пайғамбар (с) ишора ва таъкид мешавад. Сонӣ, бевосита аз каломи ҳар кадоми онҳо, аксар ба таври ҷудогона ва гоҳе ба сурати ҷомеъ, суҳанон нақл мешаванд. Барои ҳолати дуҷум як намуна чунин аст, ки зимни тафсири ояти 30 сураи Фуссилат меҳонем: “إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا – Ба дурустӣ, онон ки гуфтанд رَبُّنَا اللَّهُ – Парвардгори мо Аллоҳ аст, ثُمَّ اسْتَقَامُوا – пас бар он истоданд; Сиддиқи акбар гуфт, ширк наёварданд; Форук фармуд, бар амру наҳй истоданду рӯбоҳбозӣ накарданд; Зуннурайн тафсир кард, ки амалҳои худро холису покиза сохтанд ва Муртазо Алӣ тавҷеҳ фармуд, ки фароиз адо намуданд...” (вар. 2006/2).

в) Раъйи соҳибони мазҳаб – чаҳор имоми аҳли суннат ва ҷамоат. Бештар аз гуфтаҳои Имоми Аъзам, Имом Молик, Имом Шофиъӣ (рах) нақли қавл сурат мегирад. Масалан, зимни тафсири ояти ҳаштуми сураи Раъд аз қавли имомони мазкур чунин ёд шудааст: “وَمَا تَزِدُ – ва он чи зиёда созад, яъне Худой афзун гардонад дар ҷуссаи валад аз аъзои зоида; ва гуфтаанд, мурод аз зиёдаву кам адади валад аст, чи раҳм муштамил мебошад бар як фарзанд то чаҳор ва ниҳоятӣ авлод дар раҳм чаҳор аст, назди Имоми Аъзам (рах). Ва дар “Анвор” аз Имом Шофиъӣ (рах) нақл мекунад, ки дар Яман зане панҷ батн бизод, дар ҳар батне панҷ фарзанд: Ва-л-Лоҳу қодирун ғало мо яшо(ъ)у. Ё мурод муддати ҳамл аст ва ақалли он, ба иттифок, шаш моҳ аст ва аксар, наздики Имоми Аъзам (рах), ду сол ва назди Имом Шофиъӣ чаҳор сол ва пешӣ Имом Молик (рах) панҷ сол” (вар. 2676).

Ба қавли Имом Аҳмади Ҳанбал зимни тавзеҳи ояти 25 сураи ал-Ҳач(ҷ) чунин ишора ҷой дорад: “...ва бар ин қавл мурод аз масҷид нафси ӯ бошад ва ин мазҳаби Имом Шофиъӣ аст (рах) ва ба қавли Имоми Аъзаму Имом Аҳмади Ҳанбал (рах) мурод аз масҷид ҳамаи ҳарам аст ва дар сукнои Маккаву нузул дар манозили он мусофиру муҷовир яксонанд” (вар. 37а/2).

г) Қавлҳо ва дидгоҳҳои имомон, шайхон ва дигар шахсиятҳо бузург, ба монади Имом Қушайрӣ, Имом Саълабӣ, Имом Абумансури Мотуридӣ, Имом Ҳасани Басрӣ, Имом Воҳидӣ, Имом Ҷафари Содиқ, Имом Муҳйи ас-Санат, Имом Ёламулҳудо, Имом Фаҳриддини Розӣ, Имом Роғиб, Имом Ёфиъӣ, Имом Фарро, Имом Таҳовӣ, Имом Абуллайс, Имом Муҳаммад Ҳакими Тирмизӣ, Имом Нақшош, Имом Аллома; Шайх Садриддини Қунайвӣ, Шайх Абулқосими Насрободӣ, Шайх Назрободӣ, Шайх Абусаъиди Хароз, Шайх Ҷамалиддини Соҷӣ, Шайх Абубакри Варроқ, Шайх Абуалии Даққоқ, Шайхулислом Ҳусайни Марвазӣ ва устоди ӯ Аҳмад ибни Алии Сарахсӣ, Шайх Абулҳасани Нурий; Ибни Масъуд, Ҷурҷонӣ, Мавлоно Яъқуби Чархӣ, Шақиқи Балхӣ, Воситӣ, Каъбалаҳбор, Ибни Райҳонӣ, Димётӣ, Қатода, Ҷунайд, Мовардӣ, Саҳли Тустарӣ ва дигарон.

Аз қавли Абдулҳолиқи Ғичдувонӣ (1103-1179), ки аз бузургтарин пирони тариқати нақшбандӣ ва аз ҷумлаи машоихи маъруфи қаламрави Мовароуннаҳр буда, силсилаи Хоҷагон ба ӯ мансуб аст, бо эҳтироми маҳсус ва алқоби ифтихории “хоҷаи бузургвор ва қутбулаҳёр” ёд мешавад. Чунин тарзи муносабату мурочиат иродати маҳсули муфасирро ба шахсият ва андешаи хоҷаи хоҷагон Абдулҳолиқи Ғичдувонӣ ба намоиш мегузорад. Зимнан, Баҳоуддини Нақшбанд аз рӯҳонияти Абдулҳолиқи Ғичдувонӣ таъсир пазируфта, ҷунонки тариқати Нақшбандия бар асоси таълимоти хоҷаи мазкур бунёд шудааст.

ғ) Назари аҳли тасаввуфу ирфон, ки онҳоро Ҳусайн Воиз аксар бо лафзи умумии “маҳаққиқон” ва гоҳе бо ибораи “аҳли ишорат” зикр мекунад, масалан: “муҳаққиқонро дар ин оят ишорат аст, ки...”; аз номҳо исми Ҳусайни Мансур (манзур Мансури Ҳаллоҷ), Шайх Абусаъиди Абулхайр, Ҳазрати Шайхулислом (мурод Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ), Шайх Фаридуддун Аттори Нишопурӣ, Ҳазрати вилоятрутбат (яъне, Абдулрахмони Ҷомӣ) зикр шуда ва аз эҷодиёти онҳо нақли қавл сурат гирифтааст.

Фарқи назари “аҳли илм” ва “аҳли ишорат” дар тавзеҳи ояти 26 сураи ал-Ҳаҷ(ч) чунин ифода шудааст: “...хонаи Каъбаро аз икзори инҷос пок соз, то вайро тавоф кунанду дар ӯ намоз гузоранд. Ин қавл ба лисони аҳли илм аст, аммо ба забони аҳли ишорат мефармояд, ки дили худро, ки дорулмилки кибриёи ман аст, аз ҳамаи чиз пок кун ва ғайреро бад-ӯ роҳ мадеҳ, ки ӯ паймонаи шароби муҳаббати мост: Алқулубу адонӣ-л-Лоҳи фӣ-л-арзи фааҳаббу-л-адонӣ ила-л-Лоҳи асфоҳо (вар. 37а-37б/2).

д) Тафсирҳо, аз ҷумла, чунин китобҳо: “Ал-Кашф ва-л-баён ӯан тафсиру-л-Қуръон” машҳур ба “Тафсири Саълабӣ” аз Имом Саълабӣ, “ат-Тафсир ал-Мунир фӣ-л-бақидати ва-ш-шариъати ва-л-манҳаҷ”-и Ваҳбат ибни Мустафо аз-Зухайлӣ (дар матн “Тафсири мунир” омадааст), “Асрор-ут-танзил ва анвор-ут-таъвил”-и Имом Фаҳриддин Музоид ибни Умари Розӣ (дар матн: “Асрор-ут-танзил”, “Тафсири анвор”), “Тафсир”-и Имом Зоҳид, “Ҳақоик-ут-тафсир”-и Суламӣ (дар матн: “Ҳақоик” ва “Ҳақоик”-и Суламӣ), “ат-Тибён ал-ҷомий лиъулуми-л-Қуръон” ё “ат-Тибён фӣ тафсири-л-Қуръон” (дар матн: “Тибён”)–и Шайхи Тӯсӣ, “Мадорик-ут-танзил”-и Абулбаракот Абдулоҳ ибни Аҳмади Насафӣ (дар матн: “Мадорик”, “Тафсир”-и Димётӣ (Бакр ибни Саҳл ибни Исмоил ибни нофиъи Димётӣ), “Зод-ул-масир фӣ ӯилми-т-тафсир”-и Ибни Чавзо Абулфатҳ Абдулрахмон ибни Алӣ (дар матн: “Зод-ул-масир” ва ғоҳе “Зод”), “Айн-ул-маъонӣ фӣ тафсир китобу-л-Лоҳа-л-ъазиз ва-с-сабъу-л-масонӣ”-и Абиабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абиязид Тайфур ас-Сичовандӣ ал-Ғазнавӣ (дар матн: “Байн-ул-маъонӣ” ва баъзан “Байн”), “Кашшоф”-и Ҷоруллоҳи Замахшарӣ, “Кашф-ул-асрор ва ӯиддат-ул-аброр”-и Рашидаддин Абулфазли Майбудӣ (дар матн: “Кашф-ул-асрор”), “Эъҷоз-ул-баён”-и Шайх Садриддини Қунявӣ, “Баҳр-ул-ҳақоик ва-л-маъонӣ фӣ тафсири-с-сабъ-ул-масонӣ”-и Начмиддини Кубро (дар матн: “Баҳр-ул-ҳақоик”, “Баҳри ҳақоик”, “Баҳр”), “Маъолим-ут-танзил фӣ тафсири-л-Қуръон”-и Ҳасан ибни Масъуди Бағавӣ машҳур ба Муҳӣй ас-Санат (дар матн: “Маъолим-ут-танзил” ва “Маъолим”), “Таъвилот-ул-Қуръон”-и Абдурразоқи Кошонӣ (дар матн: “Таъвилот”-и Кошӣ), “Ат-Тафсир-ал-кабир” ё “Мафотих-ул-ғайб”-и Шайхулислом Фаҳриддини Розӣ (дар матн: “Мафотих-ул-ғайб”), “Латоиф-ул-ишорот”-и Абдулкарим ибни Ҳавозини Қушайрӣ (дар матн: “Латоиф”-и Имом Қушайрӣ, “Латоиф”-и Қушайрӣ ва “Латоиф”), “Тафсири васит”, “Тафсири Зоҳид”-и Сайфиддин Абунаср Аҳмад ибни Ҳасан ибни Аҳмад Сулаймонӣ Дарвозачакӣ, “Тоҷ-ут-тафосир” (дар матн: “Таъвилот”), “Таъвилот-ул-Қуръон”-и Абумансур Мотуридӣ Самарқандӣ Ҳанафӣ, “Тафсири тайсир” (дар матн: ба ҳамин сурат ва “Тайсир”), “Баҳр-ул-буҳур фӣ тафсири-л-китоби-л-мастур” (ба ҳамин сурат дар матн), “Латоифи Ҳӣйсамӣ”-и Имом Муҳаммади Ҳӣйсам, “Тафсири басоирӣ Яминӣ”-и Қозӣ Муиниддин Муҳаммад ибни Маҳмуди Нишопурӣ (дар матн: “Тафсири басоир”), тафсири Ҳоҷаи Порсо, тафсири Имом Қуртабӣ, тафсири Мовардӣ (“ан-Нукат ва-л-ъуюн”-и Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳабиб ал-Мовардӣ), тафсири Кавошӣ (“ат-Талхис фӣ тафсири-л-Қуръони-л-ъазим”-и Муваффақуддин Абулаббос Аҳмад ибни Юсуф Мавсили Шифиъӣ маъруф ба Қувошӣ), тафсири Имом Роғиб, “Ғароиб-ут-тафсир ва ӯаҷоиб-ут-таъвил”-и Муҳаммад ибни Ҳамзаи Кирмонӣ (дар матн: “Ғароиб-ут-тафсир”), “Фатху-р-рахмон фӣ тафсири-л-Қуръон”-и Қозӣ Мучириддин ибни Муҳаммад Алимии Мақдисӣ Ҳанбалӣ (дар матн: “Тафсир”-и Мақдисӣ), “Тафсир”-и Имом Абуллайс, “Дарҷ-уд-дурар фӣ тафсир-ул-ойи ва-с-сувар”-и Абдулқоҳир ибни Абдулрахмони Ҷурҷонӣ (дар матн: “Дарҷ-уд-дурар”), “Тафсир”-и Имом Абубакри Нақшош, “Тафсири матлаъ-ул-анвор” (дар матн: “Тафсири матлаъ”). Инчунин, аз раъйи муфасссирон оид ба ин ё он масъалаи мушаххас ба таври ҷомеъ низ истифода мешавад ва чунин мавридҳо бо зикри таркиби “қавли бештари аймаи тафсир роҷиъ аст ба он ки...” мушаххас мешавад.

е) Манобеи тасаввуф ва ирфон: “Ал-Футухот-ул-Маккият”-и Ибни Арабӣ, “Накду-н-нусус фӣ шарҳи Накш-ул-фусус”-и Абдуррахмони Ҷомӣ; “Муноҷот”-и Шайхулислам (Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ); “Манозил-ус-соирин”-и Абдуллоҳ Аснорӣ (дар матн: “Манозили соирин”), “Шарҳ-ут-таъарруф лимазҳаби-т-тасаввуф”-и Ҳоча Имом Абуиброҳим Исмоил ибни Муҳаммад Мустамлии Бухорӣ (дар матн: “Шарҳи Таъарруф”), “Қут-ал-қулуб фӣ муъомилат-ал-маҳбуб ва васф тариқ-ал-мурид ило макоми-т-тавҳид”-и Абутолиби Маккӣ (дар матн: “Қут-ал-қулуб”), шарҳи “Гулшани роз” (дар матн: яке аз аъйза дар шарҳи “Гулшани роз” навишта, ки...), шарҳи “Авориғ”-и Мавлоно Изуддин Маҳмуди Кошонӣ. Дар батни тафсир аз китобе бо номи тарҷумаи “Рашф” ёд мешавад, ки ё “Рашф-ун-насоиҳи-л-имония ва кашф-ул-фазоиҳи-л-юнония”-и Шаҳобиддини Сухравардӣ аст ва ё “Рашф-ул-алҳоз фӣ кашф-ул-алфоз” ё “Фарҳанги намодҳои ирфонӣ дар забони форсӣ”-и Шарифуддини Табрезӣ.

ё) Китобҳои адабии таълимӣ ва ахлоқӣ: “Мифтоҳ-ул-улум”-и Саккокии Хоразмӣ, “Далоил-ул-эъҷоз” ва “Асрор-ул-балоғат”-и Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ, “Маснавӣ” ва “Фйҳи мо фйҳи”-и Мавлавӣ Ҷалолиддини Балҳии Румӣ, осори Абдуррахмони Ҷомӣ: “Силсилат-уз-заҳаб”, “Шарҳи рубоиёт” ва “Нафаҳот-ул-унс-мин ҳазароти-л-қудс” (дар матн “Нафаҳот” ва “Нафаҳот-ул-унс”), рисолаи “Ҳаққ-ул-яқин фӣ маърифати Раббуллоламин”-и Шайх Маҳмуди Шабистарӣ (дар матн “Ҳаққ-ул-яқин”), “Асрор-ут-танзил”-и Имом Фаҳриддини Розӣ, “Нигористон”, “Арафот-ул-орифин”, “Ламаъот”, “Тараб-ул-мачолис”-и Саййид Ҳусайнӣ, “Мухторнома”.

ж) Манобеъ оид ба таълимоти қуръонӣ, донишҳои гуногун ва дигар мавзӯҳо: “Фасл-ул-хитоб”, “Анвор”, “Янобиъ”, “Оёти боҳирот” (китобе фарогири зикри муъҷизоти анбиё), “Лавомеъ”, “Лубоб”, “Бустон”-и Ҷаҳеҳ Абуллайс, “Асбоби нузул” ва тарҷумаи он, “Амолӣ”-и Имом Заҳириддини Валволичӣ (дар фикҳ), “Ташвиқ-ул-ҳарамайн”, “Басарот”-и Ҳамидӣ, “Фусул”-и Абдулваҳҳоб, “Аҳқоф”, “Эҷоз”, “Анис-ул-муридайн ва шамс-ул-мачолис” – китобест дар таълимоти қуръонӣ, ки фарогири тафсири сураи Юсуф буда, аз ҷониби яке аз орифони асри XIV навишта шудааст (дар матн: “Анис-ул-муридайн”), “Латоифи сунан”, “Ҷавоид-ус-сулук”, “Ниёбиъ”, тарҷумаи “Рашф”, “Зуллол-уш-шифо”, “Латоиф-ут-тақрир”, “Ҷомӣ-ал-усул” (бо ин ном китобҳои зиёде мавҷуданд, ки дар ҳадис, таъзира... мебошанд), “Талхис”, “Мухтор-ул-қасас”, “Муътамад фӣ-л-муътақид”, “Муваззаҳ”, “Маноҳиҷ”, “Равзат-ул-анвор”, “Шарҳ”-и Таҳовӣ, “Заҳират-ул-мулк”, “Равҳ-ул-арвоҳ”, “Аломат-ус-соъат”, “Буюн-ул-ачубат”, “Ҳусни ҳасин”, “Мағозӣ”-и Муҳаммади Исҳоқ ва ғ. Ин китобҳо дар батни тафсир бо ҳамин ановин зикр гардида, номи комили баъзе аз онҳо ва ё муаллифонашон зикр нашудааст.

Басомади зиёди таркибҳои “овардаанд, ки”, “дар хабар аст, ки”, “ва дар аксари тафосир овардаанд, ки”, “дар асбоби нузул оварда, ки”, “дар ахбор омада, ки”, “дар ривоят омадааст, ки”, “дар баъзе тафосир овардаанд, ки”, “аз баъзе салаф нақл мефармоянд, ки” ба он далолат мекунад, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар навиштани тафсир ба сарчашмаҳои зиёди дигар ҳам назар дошта, ки аз онҳо ба сурати ҷомеъ ёд мекунад. Аз қавли баъзе муфасссирон бидуни зикри номи китоби онҳо ва шахсони номалум ҳам суд меҷӯяд. Масалан, “аз муфасссирон Абуубайда (рах) фармуда, ки...”, “бузургеро аз шинохтани Илоҳӣ суол карданд”, “азизе фармудааст, ки...” ва ғ.

Гузашта аз манобеи мазкур, муҳимтарин сарчашма дар таълифи “Тафсири Ҳусайнӣ” китоби “Ҷавоҳир-ут-тафсир”-и ҳуди муаллиф аст. Маълум аст, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ ғайр аз “Тафсири Ҳусайнӣ” тафсири дигаре ҳам дорад, ки номи он “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ва дар қиёс ба ин тафсир муфасссалтар аст. Дар ин бора ҳуди муфасссир, илова бар он ки дар дебочаи асар тавзеҳи лозимро баён карда, дар дохили матни ин тафсир низ борҳо ба он

ишорат кардааст. Аз ҷумла, бори аввал зимни тавзеҳе дар ояти 152 сураи Бақара ҷунин ишорат ҷой дорад: “Дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” қариб ба сад вачҳ дар ин оят мазкур шуда ва ҷун дар ин тарҷума басоти итноб матвист, ба як-ду нукта аз сухани муҳаққиқон ихтисор мекунад” (вар. 226). Инҷунин, аз ин тафсир дар мавридҳои дигар ҳам ёд шудааст: “...тахсиси ҳар як аз ин намозҳо ва никоте, ки бар он мутафарриъ бошад, дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ба шарҳе муставфӣ мазкур аст” (Бақара, вар. 39); “вучуҳи афзалияти Пайғамбари мо (с) нақлану ақлан ба баёне мабсут дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” рақами таҳрир ёфт” (Бақара, вар. 43); “шароити салому ҷавобу одоби он дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” аз рӯи тафсил мазкур аст” (Нисо, вар. 100); “Ва вучуҳи тафзили ҳок бар оташ дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ба тариқи тафсил мазкур аст” (вар.159); “...ҳақиқати ва мо рамайти аз рамайти дар мақоми қурб ғайзе буда ва ин суханон дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ба басте лоиқ симати таҳрир ёфта” (вар. 1896); “Имом Саълабӣ дар тафсири худ аз Абусаъиди Хузрӣ (раз) нақл мекунад, ки ман дар Наҳрвон ҳозир будам, ки Муртазо Алӣ (к) бо эшон (сарвари қавми мориқин, яъне гурӯҳи берунрафтаву хуруҷёфта – М.Н.) китол кард. Ва тафсили ин ҳикоят дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” тавон ёфт” (вар. 2076); “Ва дар ҳақиқати ин байъу широву баёни он ки худ муштарӣ гуфту моро бойиъ ва нафсу моли моро ба зикр ихтисос доду дилро дар ин мубойиғат дохил накард, музаққирону муҳаққиқонро ибороти аҷибу ишороти ғариб ҳаст ва баъзе аз он дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” симати таҳрир ёфта (вар. 2166); “Мутолиаи латоифу ишороти ин ду оят ҳавола аст ба авроқи “Ҷавоҳир-ут-тафсир” (Манзур ду ояти охири сураи Тавба аст – М.Н.)” (вар. 220); “татиммаи суханон дар ин боб (сухан дар хусуси гуфтани зикр ба забони қол ва лисони ҳол меравад, ки аввалӣ хосси зиндагон аст, аз аҳли замину осмон, аз малоика ва ҷинну инс ва дувумӣ боқӣ аз эшон – М.Н.) аз тафсири “Ҷавоҳир” мутолиа тавон намуд” (вар. 308а); “шамае аз ҳақоқи ахлоқи он Ҳазрат (с) дар рисолаи “Мирот-ус-сафо фӣ сифот-ил-Мустафо” мазкур шуда ва дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” низ мастур аст” (вар. 298/2); “Ва баёни он мавкиф дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” бояд ҷуст” (вар. 303/2) – сухан аз панҷоҳ мавтину мавкифест, ки дар арсагоҳи киёмат хоҳад буд ва ҳалоикро дар ҳар мавкифе ҳазор сол боздоранд; “Бавоқии вучуҳ дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” мазкур аст (вар. 312/2) – манзур тахсиси адади ҳазанаи дӯзах аст”; “ва ҷун дақоқи ҳақоқи ин оят (манзур ояти 4-уми сураи Тин аст) дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ба басте дилпазир симати таҳрир ёфта...” (вар. 337/2); “Асрори уламову урафо дар ин сура бисёр аст ва дар “Ҷавоҳир” шамае аз он мазкур” (вар. 339/2) – манзур сураи Қадр аст, ки дар он сухан дар бораи ғазилати шаби қадр меравад; “ва шамае аз ҳақоқи ин сура дар тафсири “Ҷавоҳир” бозтавон ёфт” – ғараз сураи ихлос аст, ки ин ҷумла дар охири он омадааст; “ва дар ин адад асрори бениҳоят мундариҷ аст ва баёни шатре аз он дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” симати таҳрир пазируфта” – сухан дар бораи панҷ бор тақрор ёфтани лафзи “ан-нос” дар сураи Нос аст; “Дақоқи ҳақоқи ин асмо ва ҳаззи банда аз ҳар исме бар сабили тафсил дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” бояд талабид” (вар. 3806/2) – манзур асмоу-л-хусно аст.

Инҷунин, барои огоҳӣ ба тафсили матолиби дигар низ ба ин тафсир ишора шудааст, ба ин тартиб: тавзеҳи фасоҳату балоғати ояти 44 сураи Ҳуд (вар. 241), зикри маҷмуи ахбору ривоёти қиссаи ҳазрати Юсуф (а) ва “таъвилоти ӯ бо нукоту дақоқ, ки дар ҳар ояте гуфтаанд” (вар. 251), ба илтимоси тамом Зулайхоро ба иқди Юсуф даровардани малик Райён ва Юсуфро аз ӯ ду писар додани Ҳаққ субҳонаҳу ба номҳои Манишо ва Афроим (вар. 259), иттилоъ бар баъзе аз ҳақоқи дақоқи ояти 17-уми сураи Раъд (вар. 2696), боқии вучуҳу ҳақоқи нукоту дақоқи ояти 90-уми сураи Наҳл (вар. 2966), мабоҳиси истиёза (вар. 298а), қиссаи миъроч (вар. 3026), тавзеҳи суханон аҳли таъвилот дар боби асҳоби қаҳф (вар. 322а), таъвили тамсили раҷулайн, ки яке муъмину дигар кофир буд (вар. 3246), баъзе нукоту асрори қиссаи Мӯсову Хизр ва “баёни дақоқи одоби муриди содику ишфоқи

пири муҳаққак”, ки “ба иборати хушу тақрири дилкаш” соҳиби “Баҳр-ул-хақоик” овардааст (вар. 329б), “бавокии нукоти мутааллика ба ояти ан-Нур” (вар. 61б/2), баъзе аз дақоиқи ҳақоики ояти 46 сураи ал-Фурқон (вар. 73а/2), тазвичи Сулаймон Билқисро ва оқибати кори ӯ (вар. 92б/2), зикри “бархе аз ҳикмати Лукмону калимоти томоти эшон” (вар. 126а/2), назари уламову урафо дар тафсири ниъматӣ зоҳиру ботин (вар. 127а/2), қиссаи қурбонӣ қардани Иброҳим (а) Исмоилро (а) “бо тавобиъу замоими он ба шарҳи лоиқу басте мувофиқ” (вар. 169а/2), ҳақоики ояти 53 сураи аз-Зумар, ки умедвортарин оятест аз Қуръон (вар. 186а/2), “никоти бисёру ғавоиди бешумор”, ки дар ояти 19 сураи Шӯро мундариҷ аст (вар. 206б/2), “нуктаҳои нозуку суҳанони дақиқи латиф”-и муҳаққиқон дар хусуси ҳалқи ҳадид, ки пас аз марғ сурат мегирад (вар. 243б/2), дақоиқи ояти 56 сураи Ваззориёт ва ҳақоики ишороти он (вар. 249б/2), басте аз моҳияти адои ваҳй аз ҷониби Ҷабраил (а) ба ҳазрати Муҳаммад (с) (вар. 253б/2), “тахсиси хурмо аз ғавоқиҳ ба зикр”, ки “ҷиҳати тафсили ӯст ва мушобихате ки ба инсон дорад” (вар. 259б-260а/2), “ақволи муфасссирону музаққирону муҳаққиқон” дар хусуси ояти 3-юми сураи Ҳадид, ки “аз ҳудуди ҳафтад таҷовуз қарда ва ба шарҳе тамому басте локалом” оварда шудааст (вар. 267б/2).

Ба қавли Ҳусайн Воизи Кошифӣ, “агар қасеро добияе бошад, юмкин, ки дар мутолиаи ҳамин маҳал аз “Ҷавоҳир-ут-тафсир” бад-он маънӣ ғоиз тавонад шуд”. Тафсилоти мазкур, ғайр аз тасдиқи мавҷудияти “Ҷавоҳир-ут-тафсир”, чунин маънӣ ҳам дорад, ки муфасссали тафсиру тавзеҳи матолиби зикршуда ва мубайян шудани баъзе масъалаҳоро дар он китоби муфасссал пайдо қардан мумкин аст.

Як маврид, дар зимни тафсири ояти пеш аз охирини сураи Фуссилат, вақте ки суҳан дар хусуси “татбиқи оёти офоқию анфусӣ” меравад, гузориши муфасссали масъала дар тафсири “Ҷавоҳир” ба оянда воғузур мешавад: “Ва татбиқи оёти офоқию анфусӣ муносиби ин муҳтасар нест. Шаммае аз ҳақоики ин оят, ба ғавни Малики қодир, дар тафсири “Ҷавоҳир” гузориш хоҳад ёфт” (вар. 204а). Ин ҷо пурсише ба миён меояд, ки оё таълифи “Ҷавоҳир-ут-тафсир” пас аз “Тафсири Ҳусайнӣ” ҳам идома ёфтааст? Барои посух ба ин пурсиш дастрасӣ ба матни комили “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ва ҷусторе дигар зарур аст.

Ба рисолаи “Миръот-ус-сафо фӣ сифот-ил-Мустафо” ҳам дар яке аз суҳанони дар боло нақлшуда ва ҳам дар мавзеъҳои дигар, аз ҷумла, зимни баёни қиссаи меъроҷ (вар. 302б) ва зикри ғазоилу ҳасоиси Оишаи Сиддиқа (раз) (вар. 57б/2) ишора шудааст, ки ба қалами ҳудӣ муаллиф навишта шуданаш яқин аст ва ин маънӣ аз равиши суҳан бармалост. Ҷунонки дар мавриди сонӣ омадааст: “Зикри ғазоилу ҳасоиси Сиддиқа, разия-л-Лоҳу ғанҳо ва ған абӣҳо, дар рисолаи “Миръот-ус-сафо” бар сабили истиксо симати зикр ёфта, лочарам, ин ҷо бар тарҷумаи оёт иқтисор намуд” (вар. 57б/2).

Аз таълифоти муҳимми муфасссир, ки дар ин тафсир аз он низ ёд шудааст, яке дигар рисолаи “Тухфату-с-салавот” аст. Ба ин рисола зимни тавзеҳи ояти 56 сураи ал-Аҳзоб ёд шуда ва таъкид қардида, ки фароғири ғазилатҳои салавот бар ҳазрати Муҳаммад (с), “авқоти он ва шароиту одоб, ки дар он риоят бояд фармуд” мебошад (вар. 141б/2).

Муаллифони сарчашмаҳои мавриди истифода қарор додаи Ҳусайн Воизи Кошифиро аз назари тариқи мурочиат ва бархурди онҳо ба нукоту мафҳуми қуръонӣ ва масъалаҳои алоқаманд ба тафсиру тавзеҳи қаломӣ раббонӣ, пеш аз ҳама, ба ду гурӯҳ ҷудо қардан мумкин аст. Ба гурӯҳи аввал аҳли тафсиру тазкир шомиланд, ки шумораашон хеле зиёд аст, ба гурӯҳи дувум арбоби таҳқиқу тадқиқ дохил мешаванд. Муаллифи “Тафсири Ҳусайнӣ” ба суҳани ҳарду тоифа арҷ меғузорад ва дар мавридҳои зарурӣ аз тариқи ёдоварию иқтибос ё аз роҳи ишора ба қалому андешаи онҳо суд меҷӯяд.

Зикри ашъори мумассала дар матн. Сарчашмаи муҳимми дигар шеърҳои шоирон аст, ки аксар дар тақвияти қаломӣ муфасссир ва баъзан ҷиҳати шохиди маъноӣ нақл шудаанд.

Пораҳои шеърӣ аксар бидуни зикри исми ғӯянда, бо калимаҳои мушаххаскунандаи “назм”, “байт”, “мисраъ”, “қитъа” ва ғоҳе таъкиди “дар ин боб ғуфтаанд” оварда шудаанд. Ғӯяндагони ашъори истишҳодӣ, ки дар матн бо ном ва ё тахаллусашон зикр шудаанд, Фаҳриддин Али Сафӣ, Ҳаким Саной, Саъдӣ, Шайх Фаридуддини Аттор, Рашидаддини Ватвот, Ҳаким Фирдавсӣ, Шоҳ Қосими Анвор, Ибни Ямин мебошанд. Аз Саной, қабл аз нақли абёти ӯ, баъзан ба унвони Ҳакими Илоҳӣ ёд мешавад. Пеш аз нақли рубоӣёти Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ аз ғӯянда бо лақаби ифтихории ҳазрати Шайхулисом ва қабл аз ашъори Ҷалолиддини Балхӣ ба унвони ҳазрати Пири Румӣ ёд мешавад. Ашъори ҳуди муфасссир ғоҳе бо зикри ибораи “қавли қоил” мушаххас шудааст: “Ва аз ин мақула аст қавли қоил” (вар. 2426/2). Аз эҷодиёти Санои Ғазнавӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Абдуррахмони Ҷомӣ, Низомии Ганҷавӣ, аз ҷумла аз “Ҳадиқат-ул-ҳақиқат ва шарият-ут-тариқат”, “Маснавии маънавӣ”, “Силсилат-уз-заҳаб”, “Лайлӣ ва Мачнун” ашъоре ҳам дарҷ шудаанд, ки бидуни зикри номи шоирон оварда шудаанд. Чанд мисроъ аз ашъори Ҳофизи Шерозӣ, ба мисли “Дев бигрезад аз он қавм, ки Қуръон хонанд” (вар. 314а) дар мавқеи муносиб, бидуни зикри номи шоир нақл шудаанд. Баъзе ашъори арабӣ бо зикри “бузурге” ғуфтааст, нақл шудаанд.

Муқоисаи баъзе байтҳо бо нусхаҳои ҷопӣ нишон медиҳад, ки шеърҳои мундариҷ дар батни ин тафсир аз сурати ҷопии онҳо фарқҳо дорад. Барои мисол, ишора ба мисраи дуҷуми байти зеринро кифоя медонем:

Пас аз ту, Ибни Ямин, чун фасона хоҳад монд,

Дар он бикӯш, ки некӯ бимонад афсона (вар. 48а/2).

Мисраи дуҷум дар “Девон”-и ашъори Ибни Ямин (қитъаи шумораи 748) ба тариқи зайл омадааст:

Бикӯш, то зи ту некӯ бимонад афсона (Фарӯмадӣ 1344, ш. 748).

Ин ҷо масъалаи дар тасҳеҳи девонҳои шоирони ашъорашон дар ин асар дарҷшуда ба эътибор гирифтани матни мундариҷ дар “Тафсири Ҳусайнӣ” ҳамчун сарчашмаи муҳимми адабӣ ва муқоисаи онҳо бо нусхаҳои хаттии дигар ва ҷопҳои замонавӣ пеш меояд, ки амре зарурият.

Китоби “Тафсири Ҳусайнӣ” – бо таваҷҷуҳ ба зикри пораҳои шеърӣ аз эҷодиёти шоирони ғуногун – аҳаммияти маърифатӣ ва ташреҳӣ низ дорад. Барои мисол, ба ҳақиқати маънии як рубоии Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дар қавли зерин, ки баъд аз ояти 54 сураи Ёсин омада, пай бурдан мумкин аст: “إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ – Ба дурустӣ, ки асҳоби Биҳишт – он рӯз – дар коре бошанд فَكَهُونَ – шодону нозону мевах(в)орону лаззаткунандагон... Дар “Кашф-ул-асрор” Шайхулислом Ансорӣ (қуд) нақл мекунад, ки машғулӣ ба ниъмат Биҳишт аз он оммаи муъминон аст, аммо муқаррабони Ҳазрат аз муталиаи шухуду мулоҳизаи нури вучуд як лаҳза бо наъими Биҳишт напардозанд, рубой:

Рӯзе ки маро васли ту дар чанг ояд,

Аз ҳоли биҳиштиён маро нанг ояд.

В-ар бе ту ба саҳрои Биҳиштам хонанд,

Саҳрои Биҳишт бар дилам танг ояд” (вар. 162а/2).

Ба ин монанд ҳақиқати муҳтаво ва паёми аслии дигар пораҳои шеърӣ истишҳодиро низ аз каломи тафсирию тавзеҳии Ҳусайн Воизи Кошифӣ дарёфтани мумкин аст.

Натиҷагирӣ:

Китоби “Тафсири Ҳусайнӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар миёни тафсирҳои зиёде, ки дар тӯли таърих ба Қуръони карим навишта шудаанд, аз ҷумлаи тафсирҳои муътабар эътироф шуда, дар панҷсад соли охир борҳо ба сурати дастнавис ва ҷопи сангӣ дастраси алоқамандон гардидааст.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар навиштани тафсири худ аз сарчашмаҳои зиёде суд чустааст, ки мо онҳоро ба нух гурӯҳ чудо кардаем. Аз таркиби гурӯҳи нухгона бармеояд, ки муаллиф дар навиштани тафсири худ ба беш аз 109 китоб ва 53 қавлу дидгоҳи соҳибназарон иноят доштааст. Аз ин шумор, дар маҷмӯъ, 162 рақам ба даст меояд, ки ба он теъдоди умумии соҳибони ашъори истишҳодӣ ва ривоёту ахборро, ки хеле зиёд ҳастанд, мебояд зам кард.

Китоби “Қавоҳир-ут-тафсир”-и Хусайн Воизи Кошифӣ, ки қабл аз “Тафсири Хусайнӣ” навишта шудааст, яке аз сарчашмаҳои муътабарест, ки муфасссали баъзе матолиби мундариҷ дар ин тафсиrho дар он ҷо метавон пайдо кард.

Китоби “Тафсири Хусайнӣ”, дар навбати худ, аз назари фарогирии пораҳои шеърӣ аз эҷодиёти шоирони гуногун сарчашмаи муътамад буда, ба лиҳози ҳузури нукоти тавзеҳию тафсирий дар каломи муаллиф дар баъзе маворид аҳамияти маърифатӣ ва ташреҳӣ низ дорад. Ҳақиқати муҳтаво ва паёми аслии бархе аз пораҳои шеърӣ истишҳодиро аз каломи тафсирию тавзеҳии Хусайн Воизи Кошифӣ дарёфтани мумкин аст.

Ниҳоят, манбаъшиносии шеърҳои таркиби “Тафсири Хусайнӣ” аз назари таъйини гӯяндаи асли, дарёфти маънӣ, паёми асли ва нақши онҳо дар таъйиноти адабии каломи Хусайн Воизи Кошифӣ дар тафсиру тавзеҳи каломи раббонӣ мавзӯи таҳқиқии ҷолибе хоҳад буд.

ПАЙНАВИШТ:

1. السيوطي، جلال الدين. طبقات المفسرين / جلال الدين السيوطي ؛ محقيق على محمد عمر. - قاهره، 1396. - 165 ص.
2. فريومدى، ابن يمين. ديوان اشعار ابن يمين / ابن يمين فريومدى ؛ به اهتمام حسينعلى باستانى راد. - تهران: سنایى، 1344، 730 ص.
3. قرآن كريم، مترجم مع تفسير حسيني : ترجمه از حضرت شاه ولي الله محدث دهلوى، تفسير از حضرت ملا حسين الواعظ الكاشفى. - لاهور: تاج قرآن كمپنى - كراچى: تاج كمپنى لميتد. - بدون تاريخ طبع. - 1384 ص.
4. قرآن مجيد، مترجم مع نسخه ي نفيسى از تفسير حسيني : مؤلف خاتم المفسرين و فخر المتكلمين حضرت مولانا ملا حسين الواعظ الكاشفى ؛ به تصحيح تام و اهتمام مالاكلام على بهايى و شرف على.... - مطبع محمدى. - فى سنة 1312. - 970 ص.
5. كاشفى، حسين واعظ. تفسير حسيني/ حسين واعظ كاشفى : نسخه ي خطى رقم 726، محفوظ در كتاب خانه ي گنجينه ي پرافيسسار شريف جان حسين زاده ي فكلته ي فللاگيه ي دانشگاه ملى تاجيكستان. - قسم يكم 332 ورق و مجلد ثانى 346 ورق.
6. كاشفى، كمال الدين حسين. جواهر التفسير لتحفة الامير/ كمال الدين حسين كاشفى ؛ نسخه متعلق به كتاب خانه مجلس شورای ملى جمهورى اسلامى ايران.
7. كاشفى، كمال الدين حسين. جواهر التفسير لتحفة الامير/ كمال الدين حسين كاشفى ؛ به تصحيح جواد عباسى. - تهران: ميراث مكتوب، 1379.
8. كاشفى، كمال الدين حسين. مواهب عليّه يا تفسير حسيني/ كمال الدين حسين كاشفى ؛ با تصحيح و مقدمه و حاشيه نگارى سيّد محمد رضا جلال نايينى. - جلد اول. - تهران، 1317 هجرى شمسى. - 501 ص.
9. كاشفى، كمال الدين حسين. مواهب عليّه يا تفسير حسيني/ كمال الدين حسين كاشفى ؛ با تصحيح و مقدمه و حاشيه نگارى سيّد محمد رضا جلال نايينى. - جلد دوم. - تهران، 1317 هجرى شمسى. - 500 ص.
10. كاشفى، كمال الدين حسين. مواهب عليّه يا تفسير حسيني/ كمال الدين حسين كاشفى ؛ با تصحيح و مقدمه و حاشيه نگارى سيّد محمد رضا جلال نايينى. - جلد سوم. - تهران، 1317 هجرى شمسى. - 500 ص.
11. كاشفى، كمال الدين حسين. مواهب عليّه يا تفسير حسيني/ كمال الدين حسين كاشفى ؛ با تصحيح و مقدمه و حاشيه نگارى سيّد محمد رضا جلال نايينى. - جلد چهارم. - تهران، 1317 هجرى شمسى. - 500 ص.
12. ميبودى، ابوالفضل رشيدالدين. كشف الاسرار و عدة الابرار، معروف به تفسير خواجه عبدالله انصارى / ابوالفضل رشيدالدين ميبودى ؛ به اهتمام على اصغر حكمت. - در ده ملد. - نهران، 1339.
13. ناصرى، دكتور سيد حسن سادات. هزار سال تفسير فارسى (سبرى در متن كهن تفسيرى پارسى) / دكتور سيد حسن سادات ناصرى، منوچهر دانش پژوه. - تهران: نشر البرز، 1369. - 880 ص.

REFERENCES:

1. As-Suyuti, Jaloliddin. *Tabagot-ul-mufasssirin* ; researcher Ali Muhammad Umar. – Qohira, 1396. – 165 pp.
2. *Faryumadi ibni Yamin. Devoni ash'ori Ibni Yamin* ; to diligence Husayn'ali Bostonirod – Tehran: Sanoi, 1344. – 730 pp.
3. *Qur'oni karim. Mutarjim ma'a Tafsiri Husayni* ; Translated from hazrat-i Shoh valiyu-l-Loh muhaddisi Dehlavi ; interpretation of Hazrat-i Mullo Husayn al-Vo'iz al-Koshifi. – Lohur: Toj Qur'on Company. – Karochi: Toj Company Limited, No date of birth. – 1384 pp.
4. *Qur'oni majid, mutarjim ma'a nuskhayi nafise az Tafsiri Husayni* ; the author: khotam-yl-mufasssirin va fakhr-ul-mutakallimin Hazrat-i Mullo Husayn al-Vo'iz al-Koshifi ; to correct complete and diligence 'Ali Baho'i and Sharaf 'Ali... – Mohammadi printing press in the year 1312. – 970 pp.
5. Koshifi, Husayn Vo'iz. *Tafsiri Husayni* ; Manuscript number 123, Preserved in Ganjineh library professor Sharifjon Huseynzoda in the Faculty of Philology of the National University of Tajikistan. – First volume 332 pages and second volume 346 pages.
6. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Javohir-ut-Tafsir li Tuhfat-il-Amir* ; The version belonging to the library of the National Council of the Islamic Republic of Iran.
7. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Javohir-ut-Tafsir li Tuhfat-il-Amir*; to correct Javod Abbosi. – Tehron: Meros-i maktub, 1379.
8. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Muvohib-i 'Aliyya yo Tafsir-i Husayni*; with the correction and introduction and marginalization of Sayyed Muhammad Rizo Jalol Noyini, The first volume. – Tehran, 1317. – 501 pp.
9. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Muvohib-i 'Aliyya yo Tafsir-i Husayni*; with the correction and introduction and marginalization of Sayyed Muhammad Rizo Jalol Noyini, The second volume. – Tehran, 1317. – 500 pp.
10. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Muvohib-i 'Aliyya yo Tafsir-i Husayni*; with the correction and introduction and marginalization of Sayyed Muhammad Rizo Jalol Noyini, The third volume. – Tehran, 1317. – 500 pp.
11. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Muvohib-i 'Aliyya yo Tafsir-i Husayni*; with the correction and introduction and marginalization of Sayyed Muhammad Rizo Jalol Noyini, The fourth volume. – Tehran, 1317. – 500 pp.
12. Maybudi, Abulfazl Rashid-ad-din. *Kashf-ul-asror va 'idat-ul-abror known as Tafsir-i Khoja 'Abdullohi Ansori*; to diligence 'Li Asqhar Hikmat. – In ten volumes. – Tehran. 1339.
13. Nosiri, Dr. Sayyid Hasani Sodot and Manuchthr Donishpazhuh. *A thousand years of Persian interpretation (Search in the Old Persian commentary text)*. – Tehran: Nashr-i Alburz, 1369. – 880 pp.

УДК 821.21

DOI 10.24412/3005-849X-2024-3-87-95

**ХУСУСИЯТҲОИ ЖАНРИВУ
МАВЗУИИ МАСНАВИИ
"КОРНОМА"-И ИБНИ ЯМИН**

**ЖАНРОВЫЕ И
ТЕМАТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ МЕСНЕВИ
«КОРНОМА» ИБН ЯМИНА**

**GENRE AND
THEMATIC PECULIARITIES
OF MASNAVI "KORNOMA"
BY IBNI YAMIN**

Тоҷибоев Шарифҷон Ғайбуллоевич, н.и.ф., дотсенти
кафедраи адабиёти классикии тоҷики МДТ "ДДХ ба
номи академик Б.Ғафуров" (Хучанд, Тоҷикистон)

Тоджибоев Шарифджон Ғайбуллоевич, канд.
филол наук, доцент кафедры таджикской
классической литературы ГОУ «ХГУ имени акад.
Б.Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)

Tojiboev Sharifjon Ghaibulloeich, candidate of
philological sciences, associate professor of the
department of classical Tajik Literature under the SEI
"KhSU named after academician B. Gafurov"
(Khujand, Tajikistan) **e-mail:** tsharif@mail.ru

Вижагиҳои сохториву мавзӯии маснави "Корнома"-и Ибни Ямини Фарюмадӣ баррасӣ шудааст. Қайд мешавад, ки Ибни Ямин дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бештар ҳамчун устоди жанри қитъа шинохта мешавад, аммо омӯзиши осори ӯ нишон медиҳад, ки ин шоир дар маснавӣ низ дасти тавоно доштааст. Хотирнишон мешавад, ки Ибни Ямин дар эҷоди маснавӣ аз суннатҳои маъмули маснависароии форсу тоҷикро пайравӣ мекунад, аммо дар бархе аз маснавиҳои худ аз ин суннатҳо ғузз ҷустааст. Ин суннатғуззӣ дар маснави "Корнома"-и ӯ бештар дида мешавад. Таъкид мешавад, ки "Корнома"-и шоир ҳарчанд дар шеваи манзумаҳои корномаи адабиёти форсу тоҷик таълиф шудааст, аммо аз он бо вазн, муҳтаво ва тарзи баёни хеш фарқ менамояд. Дар "Корнома" бар хилофи расму қоидаи маснависароии форсу тоҷик баҳии муқаддима вучуд надорад. Дигар аз навовариҳои шоир дар ин маснавӣ овардани ғазали таркибӣ аст. "Корнома" аз нигоҳи сабк равои ва ҳолӣ аз такаллуфу фазлфурӯшӣ буда, ба сабки хурсонӣ бисёр наздик аст.

Калидвожаҳо: маснавӣ, Ибни Ямини Фарюмади, "Корнома", адабиёти форсу тоҷик асри XIV, сохтор, мавзӯ, жанр

Анализируются структурно-тематические особенности месневи «Корнома» ибн Ямина Фарюмади. Отмечается, что в истории персидско-таджикской литературы ибн Ямин больше известен как мастер жанра китъа, однако изучение его творчества показывает, что он обладал большим мастерством в сочинении произведений и в жанре месневи. Отмечается, что ибн Ямин следовал в создании месневи традициям их написания в персидско-таджикской литературе XIV в., однако в некоторых поэмах поэт проявляет новаторство, примером чему может служить месневи «Корнома». Подчеркивается, что, хотя поэма «Корнома» написана в стиле «поэмы-корнома» персидско-таджикской литературы, однако месневи ибн Ямина отличается стихотворным размером, содержанием и стилем изложения. В отличие от традиций сочинения месневи в персидско-таджикской литературе, в поэме ибн Ямина нет вводной части. Другим отличием представляется приведение в месневи так называемой «составной газели», то есть газели, которая отсутствует в диване поэта. Стиль изложения в «Корнома» очень гармоничный, свободен от вычурности и близок к хорасанскому стилю персидско-таджикской литературы.

Ключевые слова: месневи, ибн Ямин Фарьюмади, “Корнома”, персидско-таджикская литература XIV в., структура, тема, жанр

The article analyzes the structural and thematic features of the mesnevi “Kornoma” by ibn Yamin Faryumadi. It is noted that in the history of Persian-Tajik literature, Ibn Yamin is better known as a master of the kita genre, however, the study of his work shows that he had great skill in composing works in the mesnevi genre. It is noted that in creating mesnevi, Ibn Yamin followed the traditions of their writing in the Persian-Tajik literature of the 14th century, however, in some poems the poet shows innovation, an example of which is the mesnevi “Kornoma”. It is emphasized that, although the poem “Kornoma” is written in the style of the “kornoma poem” of Persian-Tajik literature, Ibn Yamina’s mesnevi differs in poetic size, content and style of presentation. Unlike the traditions of writing mesnevi in Persian-Tajik literature, Ibn Yamin’s poem does not have an introductory part. Another difference seems to be the inclusion in the mesnevi of the so-called “composite ghazal,” that is, a ghazal that is absent from the poet’s diwan. The style of presentation in “Kornoma” is very harmonious, free from pretentiousness and close to the Khorasan style of Persian-Tajik literature.

Key-words: mesnevi, Ibn Yamin Faryumadi, “Kornoma”, Persian-Tajik literature referring to the 14th century, structure, theme, genre

Амир Фахруддин Маҳмуд ибни Яминуддини Фарюмадӣ мутахаллис ба Ибни Ямин, ки аз суханварони маъруфи адабиёти нимаи аввали асри XIV ба шумор меравад, дар таърихи адабиёти форсу тоҷик бештар ҳамчун устои жанри қитъа эътироф шудааст. Омӯзиши девони ашъори Ибни Ямин нишон медиҳад, ки вай илова бар ин ки дар жанри қитъа устои тавоно ба шумор меравад, дар маснавипардозӣ низ дасти қавӣ доштааст. Ӯ дар яке аз қитъаҳои, ки ба тариқи мактуб ба Хоча Алоуддин равона гардидааст, дар қанори дигар анвои шеърии девонаш, мисли қасидаву ғазал, бар тавоноиву маҳорати ҳеш дар маснависароӣ таъкид менамояд:

*Назме чу об з-отаи табъам равон шуда,
Хоҳӣ қасида, хоҳ ғазал, хоҳ маснавӣ[6, с.523].*

Аммо то кунун адабпажӯхон чӣ дар мутолиоти адабии дохилӣ ва чӣ хориҷӣ бештар ба баррасии аҳволу осор ва мавзую мундариҷаи қитъаҳои Ибни Ямин машғул гардида, мавқеи шоирро дар рушди дигар анвои адабии шеърии форсӣ-тоҷикӣ, мисли қасида, ғазал, маснавӣ ва ғайра ба таҳқиқ нагирифтаанд. Ҳол он ки устод Саид Нафисӣ дар муқаддимаи девони қитъаот ва рубоиёти Ибни Ямин таъкид менамояд, ки теъдоди абёти девон 15 000 адад буда, сеяки аввалро қасида, сеяки сониро ғазал ва сеяки боқимондари ашъори дигар, ба мисли қитъа, маснавӣ ва рубоӣ ташкил медиҳанд[2,с.5].

Маснавиҳо агарчӣ дар девони шоир мавқеи намоён надоранд ва аз лиҳози андозаву фарогирии шумораи абёт зиёд нестанд, вале дар таҳаввули анъанаи маснависароӣ дар адабиёти форсу тоҷики асри XIV ҷойгоҳи хосеро ба худ ихтисос додаанд. Омӯзиши маснавиҳои Ибни Ямин нишон дод, ки шоир ҳарчанд дар бештари маврид, тибқи суннатҳои роиҷи маснависароӣ эҷод намояд, дар бархе аз ашъори дугонаи ҳеш ба навъе суннатшиканӣ зоҳир намудааст. Аз ин хотир дар ин навишта бар он сайъ шуд, ки оид ба сохтор, муҳтаво ва арзиши маснавиҳои Ибни Ямин мулоҳизаву ҷустуҷӯҳои ҳешро ибраз намоем.

Дар мавриди маснавиҳои Ибни Ямин дар адабиётшиносӣ пажӯҳиши алоҳидае анҷом наёфтааст. Дар ин замина дар китобҳои таърихи адабиёт ва донишномаҳо баъзе қайдҳои ишораҳо ба мушоҳида мерасанд. Чунончӣ, З.Сафо дар бораи танҳо ду маснавии Ибни Ямин –“Маҷлисафрӯз” ва маснавии бидуни номи дар вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф навиштаи вай хабар медиҳад[5, с.957]. Дар “Доиратулмаъорифи бузурги исломӣ” аз

хамин ду маснавӣ ёд шудааст [8]. Донишмандони тоҷик Казакова У.С., Насриддиниён Б.Ҳ. бар онанд, ки Ибни Ямин “дар маснависароӣ низ истеъдоди комил доштааст ва ду маснавӣ- яке бо номи “Маҷлисафрӯз” ва дигари беунвон дар баҳри ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф ба қалами ӯ мансуб аст” [4, с.181]. Дар донишномаи маҷозии “Википедия” бар иловаи ин ду маснавӣ аз ду маснавии дигари Ибни Ямин – “Чаҳор панди Анӯшервон” ва “Анӯшервон ва мубадон” чанд нукте ироа шудааст [9].

Чунон ки аз мулоҳизаҳои болоӣ маълум мешавад, аксар пажӯҳишгарон бо тақия ба андешаҳои З.Сафо ироа доштаанд, ки Ибни Ямин “Маҷлисафрӯз” ва маснавии беунвони баҳри ҳазаҷи мусаддаси маҳзуфро дар шакли шеърӣ маснавӣ нигоштааст. Ҳол он ки Ибни Ямин бидуни ин асар боз маснавиҳои дигари камҳаҷм дорад, ки дар хусуси онҳо низ таҳқиқе анҷом наёфтааст. Дар бораи “Корнома”-и Ибни Ямин, ки аз калонтарин маснавиҳои шоир маҳсуб меёбад, дар адабиётшиносии миллии сухане ба миён наомадааст.

Дар осори пажӯҳишии алоҳидае, ки бештар ба таҳқиқи шарҳи ҳолу осори Ибни Ямин ихтисос доранд, аз вижагиҳои сохториву мавзӯии маснавиҳои шоир ҳарфе гуфта нашудааст. Танҳо оид ба миқдор ва камияти абёти маснавиҳои Ибни Ямин дар пажӯҳишҳои С.Имронов, А.Р.Ҳикмат баҳсҳои парокандае ба миён омадаанд. Аз ҷумла, С.Имронов, ки 17 нусхаи дастнависи девони ашъори шоирро тавсиф ва миқдори анвои шеърӣ онҳоро мушаххас намудааст, бар он назар аст, ки миқдори маснавиҳо дар нусхаҳои қаламӣ мутафовит аст ва аз 12[3, с.112] то 13 адад мебошад[3, с.119, 169]. Дар девони ашъори Ибни Ямин [6], ки онро Ҳусайналии Бостонирод таҳия ва тасҳеҳ намудааст, 12 маснавии шоир мавҷуд аст. Ин ноҳамгунӣ бар он далел он аст, ки бархе аз маснавиҳои шоир дар нусхаҳои қаламӣ гуногун бо ду ном зикр шудаанд, ки онҳо маснавиҳои ҷудогона маҳсуб мешаванд. Чунончӣ тибқи иттилои С.Имронов дар баъзе аз нусхаҳои қаламӣ ашъори шоир ба Ибни Ямин маснавиҳое аз қабili “Ҳафт маҷлис”(328 байт) [3, с.136, 137, 140, 142] ва як маснавии беном(82 байт), ки бо байти зерин сар мешавад нисбат медиҳанд:

*Гӯш кун як дам, эй хирад сӯям,
Ҳарф чанде зи ишқ мегӯям*[3, с.142]

Бояд гуфт ки “Ҳафт маҷлис” номи дигари маснавии “Маҷлисафрӯз” [3, с.136] аст. Миқдори абёти ҳамон маснавии беном, ки С.Имронов[3, с.142] бар он ишора мекунад, дар нусхаи қаламӣ дигар 126 байт[3, с.138] нишон дода шудааст. Зимнан мисраъҳои болоӣ аз байти нухуми маснавии “Маҷлисафрӯз” аст, ки дар девони ашъори Ибни Ямин ба ин сурат омадааст:

*Гӯш кун, эй хирад даме сӯям,
Чанд ҳарфе зи ишқ мегӯям*[6, с.601].

Аз ин ҷо метавон натиҷа гирифт, ки маснавии беунвоне, ки С.Имронов дар нусхаҳои хаттӣ мушоҳида намудааст, мунтахабе аз “Маҷлисафрӯз” аст, ки онҳо чун маснавиҳои ҷудогона шинохта шудаанд.

Дар мавриди теъдоди абёти маснавиҳои Ибни Ямин, ки дар нусхаҳои қаламӣ девони ашъори шоир омадааст, ихтилоф вучуд дорад. ки болотар ба ҷузъе аз он ишора кардем ва дар идома боз ба шарҳи он хоҳем пардохт.

С.Имронов бар асоси 17 дастнависи девони ашъори Ибни Ямин маҷмуи абёти маснавиҳои шоирро 522 [3, с.119, 169] ҳисоб намудааст. А.Р.Ҳикмат адади абёти маснавиҳои шоирро яқоя бо тарҷеъбанду муаммо, моддаи таърих ва ҷистон ҳазор байт доништааст[7,с.56]. Ин шохис дар девони ашъори шоири Ибни Ямин, ки Ҳусайналии Бостонирод таҳия ва тасҳеҳ намудааст, баробар ба 821 байт аст.

Ба ин тартиб, аз баҳсҳои болоӣ маълум шуд, ки имрӯз дар девони ашъори Ибни Ямин 12 маснавии хурд бо 821 байт мавҷуд аст, ки дар ин ҷустор яке аз маснавиҳои шоир “Корнома” аз назари вижагиҳои сохториву мухтавоӣ мавриди таҳлил қарор мегирад.

“Корнома” аз нигоҳи ҳаҷм калонтарин маснавии Ибни Ямин ба ҳисоб меравад. Он аз 293 байт иборат буда, дар вазни ҳазачи мусаддаси маҳзуф (мафоилун, мафоилун/ фаълун V - - / V - - - / V - - -) ба қалам омадааст. Чунон ки аз унвони асар маълум мешавад, маснавии мазкур бо шеваи манзумаҳои корнома, ки Аҳмади Доронӣ онҳоро ҳамчун навъи ҷудогонаи адабӣ мешуморад, суруда шудааст. Муҳаққиқи мазкур дар таърифи манзумаҳои корнома менависад, ки ин навъи адабӣ дар қолаби маснавӣ навишта шуда, дар он шоир бо забони ҳазломезу таъбироти ҳаҷволуд ба айбҷӯӣ, ришханду тамасхури дарбориён, девониёну атрофиёни подшоҳ машғул гардида, бо онҳо ба мутоиба мепардозад [1, с. 7]. Дар ин таъриф се хусусияти ин навъи адабӣ, яъне дар шакли маснавӣ эҷод шудан, забони мутоибаомез ва ҳаҷволуд доштан ва дар тавсифи дарбориёну атрофиёни шох пардохтан, нишон дода шудааст. Пажӯҳишгари номбурда аз вучуди даҳ манзумаи корнома дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ хабар додааст [1, с. 8-10], ки дар ҳамаи онҳо ғолибан вижагиҳои зикршуда мушоҳида мешаванд. Аммо аз баррасии “Корнома”-и Ибни Ямин ба ҳуҷӣ мушаххас мешавад, ки дар корномаҳо лаҳни ҳаҷву мутоиба на ҳама вақт риоя мешавад ва муҳотаби шоир ҳам танҳо ҳоким ва аҳли дарбор буда наметавонад. Маснавиҳои корнома бо мурочиат ба бодӣ сабо ва васфи табиат шурӯъ гардида [1, с. 25], аксар маврид дар баҳри ҳафиф суруда мешаванд.

Қобили зикр аст, ки мафҳуми корнома ҳанӯз дар унвони осори адабиёти қадими форсу тоҷик ба ҷашм мерасад, ки намунаи он “Корномаи Ардашери Бобакон” ва “Корномаи Анӯшервон” аст, ки дар шакли мансур дар васфи зиндагиномаву диловарӣ ва панду андарзу васиятҳои ашхоси сиёсӣ гуфта шудаанд. Аз ин рӯ, ин осор ба ҳеҷ ваҷҳ ба ин навъи адабӣ робита надоранд.

Корнома дар мутоибаи адабиёти классикии мо ба маъниҳои зер низ дида мешавад:

1. рӯйхати корҳо, варақа ё дафтарчае, ки дар он корҳои ҳар кас навишта мешуд

Чу гардад огаҳ хоҷа зи корномаи ман,

Ба шаҳриёр расонад сабук ҷакомаи ман.

Абулмасали Бухорӣ

2. вақоенома; ҷангнома

Дар корномаи шуароӣ он рӯзгор низ мувофиқи ин ривоят дар силки назм даромада... “Равзату-с-сафо”

3. корнамоӣ, ҳунарнамоӣ

Мебуд ба қору бори худ ҷуст

В-аз дил ҳама корнома меҷуст. Файзӣ [11]

Ҳеҷ як аз ин маънӣ низ бо мафҳуми корнома ҳамчун як навъи адабӣ созгор нест.

“Корнома”-и Ибни Ямин аз ҷумлаи корномаҳои камшуморест, ки лаҳни танзу мутоиба дар онҳо дида намешавад. Илова бар ин, чуноне ки болотар ишора рафт, корномаҳо ғолибан дар баҳри ҳафиф навишта мешаванд, аммо ин маснавӣ дар вазни дубайтӣ ва маснавиҳои ошиқона- ҳазачи мусаммани маҳзуф нигошта шудааст. Шояд Ибни Ямин дар поёни “Корнома”-и ҳеш ба ҳамин маънӣ ишора кардааст, ки:

Бад-ин сон “Корнома” кас нагуфтаст,

Дури ин баҳр чун ман кас насуфтаст [6, с. 588].

Соли таълифи маснавии “Корнома”-и Ибни Ямин, ҳамоно тавр ки дар поёни асар таъкид шуда, 741х/1341м. будааст:

Зи ҳичрат ҳафтсад буду ҷилу як

*Ки андар рӯзгори нек андак.
Ман ин нома расонидам ба охир
Ба тавфиқи Худои фарди қодир [6, с.588].*

Аз байтҳои нахустини “Корнома” аён мешавад ки шоир дар ҷавоби номае асари худро иншо кардааст:

*Насими субҳ ҷонам тоза кардӣ
Расидӣ лутфи беандоза кардӣ.
Расонидӣ паём аз дилситонам
Аз он дарди дилу дармони ҷонам [6, с.576].*

Аз ҳамин нуқтаи назар “Корнома”-и Ибни Ямин аз камшумортарин корномаҳост, ки шоир ташаббускори ирсоли нома набудааст.

Дар аввали маснавӣ Ибни Ямин аз дурии худ аз зодгоҳаш-Фарюмад шиква мекунад ва васфе аз шаҳри Фарюмад анҷом медиҳад:

*Зи баҳри хотираш бардор гоме
Ба Фарюмад расон аз ман паёме...
Ба ҳар сӯ ҷӯйборе ҳамчу Кавсар,
Дарахташро чу Тӯбо бар фалак сар.
Нишотафзо ҳавову об дар вай,
Чу бӯи майгусору соғари май.
Баҳораи роғо пурлолаву гул,
Ҳазонаи боғо пурмеваву мул.
Насимаи дар хушӣ чун бӯи дилбар,
Чу анфоси Масеҳо рӯҳпарвар.
Саросар кӯҳи ӯ пуркабку теҳу,
Тамомат дашти ӯ пургӯру оҳу.
Чу пой андар фазои вай ниҳодӣ,
Ба сад шодӣ, ки доим шод бодӣ... [6, с.576].*

Ин тасвири тавсифҳои нишон медиҳанд, ки Фарюмад аз ободтарин ҷойҳои Хуросон дар қарни XIV будааст. Маълумоти Ибни Ямин дар бораи Фарюмад аҳамияти таърихӣ дошта, барои равшан намудани ҷуғрофиёи таърихӣ Хуросони замони шоир бисёр муҳим аст.

Пас аз он аз боди шабгир меҳодад, ки арзи бандагии шоирро ба Алоуддин Муҳаммади соҳибдевону бузургону азизони дигар, ки дар маҷмӯи номи 72 нафар аз онҳо зикр шудааст, бирасонад. Шоёни зикр аст, ки мухотабони Ибни Ямин танҳо дарбориён набуда, балки шоир кишрҳои мухталифи мардум, аз ҷумла бузургони шаҳру табақаи мутавасситро низ мухотаби ҳеш қарор дода, иродати худро ба онҳо иброз доштааст. Ин гувоҳ бар он аст, ки шоир дар “Корнома” мухотаби ҳосеро дар зехн надошта, ҳадафаш расонидани салому паём ба мухотабони мухталиф, воқеъан ба мардуми Фарюмад аст.

Баъд аз ин ҳама, вақте Ибни Ямин меҳодад ба модари худ тавассути бод паёму салом бирасонад, бо муҳаббат аз ӯ ёд мекунад ва меҳодад ба байтаке чанд арзи дил кунад:

*Пас он гаҳ, эй сабо, ин байтаке чанд
Бихон дар пеши он пири хирадманд [6, с.587]*

Ин ҷо дигар аз шиддати эҳсоси андӯҳи фаровони фироқ қолаби маснавиро барои баёни ҳолати руҳии ҳеш созгору кофӣ намедонад ва ғазалеро дар таркиби маснавӣ гунҷонида, ба модар аз ҷаври фалак шиква месозад ва рӯзгорро мазаммат менамояд:

*Фалак бо мо сари ёрӣ надорад
Ба ҷуз майли дилозорӣ надорад.
Зи паҳлӯи ман ин гардуни бемеҳр,*

Ўз оҳанги ҷигархорӣ надорад.
Чӣ бедор аст, ё Раб, чархи гардон,
Ки коре ӯз ситамкорӣ надорад.
Дилам аз вай ӯ зулфу чаҳми хубон
Ба ӯз ташивишу беморӣ надорад.
Бувад дар назм қорам бас гаронҷон
Агарчӣ ӯз сабуксорӣ надорад,
Аз он ҷун абр гирёнтар, ки ҷун раъд
Дилам ӯз нолаву зорӣ надорад.
Гаронҷони бахтам бин, ки аз вай
Хирад умеди бедорӣ надорад.
Дило, охир зи гардун чанд нурсӣ
Ки бар дардам даводорӣ надорад.
Фалакро ҳеҷ агар озарм бошад,
Азизонро бад-ин хорӣ надорад.
Зи ҳаҷри дӯстон Ибни Яминро
Ба душманкомиву зорӣ надорад [6, с.587].

Ибни Ямин монанди бисёр аз аҳли илму адаби он рӯзгор аз саҳтиҳои зиндагӣ гила менамояд. Ғазали мазкур баёнгари ҳолати руҳии шоир буда, ба пайванди мутақобила ва ваҳдати маъноӣ абёти дигари маснавӣ латмае ворид накардааст. Баръакс барои ифодаи ҳолати ноороми дарунӣ ва эҳсосоти амиқ иҷтимоиву маънавии шоир кӯмак намудааст, зеро ғазал барои баёни ин эҳсосот бештар муносиб аст. Зикри ин нукта ҷоиш аст, ки ин ғазалмаснавӣ дар бахши ғазалиёти девони ашъори Ибни Ямин дида намешавад. Аз ин ҷо метавон натиҷа гирифт, ки ин ғазал дақиқан барои ҳамин маснавӣ эҷод шудааст.

Баъд аз овардани ин ғазали шиквоӣ аз бод хоҳиш мекунад, ки паёмашро ба фарзандонаш бирасонад:

Ва з-он ҷо сӯи атфолам гузар кун
Азизонро зи ҳоли ман хабар кун.
Муҳаммадро бинурс аз ман фаровон
Ҳасанро ҳам ба бар даргир ҷун ҷон.
Бигӯ бо ҳар ду нури дидаи ман,
Ки ҳастанд аз азизӣ руҳ дар тан [6, с.588].

Аз ин қисмати маснавӣ маълум мешавад, ки Ибни Ямин соҳиби ду фарзанде бо номҳои Муҳаммад ва Ҳасан будааст. Ин иттилоъ илова бар аҳамияти таърихӣ, то ҳаде арзиши иҷтимоиву шарҳиҳолии маснавиро таъмин менамояд.

Пас аз он аз бод меҳодад, ки ҳар хурду бузурги Фарюмадро, ки дучор мешавад дуруди ӯро бирасонад ва аз эшон биходад, ки барояш дуое бикунанд, то дубора ба Хуросон баргардад.

Дар “Қорнома” бар ҳилофи суннати маснависароии форсу тоҷик қисмати муқаддима, ки маъмулан аз фаслҳои ҳамду наът, ситоиши ҳокими замон ва дар сабаби назми асар иборат буд, мавҷуд нест. Шоир бидуни ҳеҷ як мадҳал ба мавзӯи асли ворид мешавад ва ба насими субҳ муроҷиат менамояду матлабҳои худро ба силки назм медарорад.

Аммо Ибни Ямин дар “Қорнома” риояти қисмати анъанавӣ хотимаи маснавиҳо, ки бештар баёни таърихи итмоми асар ва дуоро фаро мегирад, воҷиб донистааст. “Қорнома” бо зикри таърихи анҷоми маснавӣ ва абёти дуоя ба поён мерасад:

Гумон дорам, ки ҳар к-ин нома хонад

*Нафасро бар дуои хайр ронад.
Ман аз боқӣ набошам, саҳл бошад
Бимонад он-к чу ман аҳл бошад.
Дар ин дам к-ин дуо Ибни Ямин гуфт
Ба сидқ омин зи пай Рухуламин гуфт [6, с.588].*

Шоир бо риоят ё адами пайравии анъанаи қисмати муқаддамотии маснавиҳо дар айни ҳол ҳам ба унвони суҳанвари суннатпазир ва ҳам навгаро зухур мешавад.

Ҳангоми баррасии “Корнома” ба мисраи “Илоҳӣ, оқибат маҳмуд гардон” бархӯрдем, ки, ки айни онро қаблан дар ашъори Саъдӣ, Маҳмуди Шабистарӣ, Салмони Соваҷӣ дучор шуда будем. Ин вазъият моро бештар кунҷков кард, то бидонем, ки мисраи мазкур моли кадоме аз ин суҳанварон аст.

Мисраи мазкур дар бахши муфрадоти ашъори Саъдӣ ҳамчун дуоия ба гунаи зер омадааст:

***Илоҳӣ, оқибат маҳмуд гардон,**
Ба ҳаққи солеҳону некмардон[12].*

Дар ду мавриди дигар мисраи Ҷавҳарӣ дар таркиби маснавии “Гулшани роз”-и Шабистарӣ ва “Ҷамшед ва Хуршед”-и Салмон воҷеҳӯрад:

*Ба номи хеш кардам хатму поён,
Илоҳӣ, оқибат маҳмуд гардон [8, с.100].
Ба иқбол омад ин давлат ба поён,
Илоҳӣ, оқибат маҳмуд гардон [13].*

Мисраи мазкур дар “Корнома”-и Ибни Ямин низ чун ҷумлаи дуоия оварда шудааст. Ибни Ямин дар бахше аз ин маснавӣ аз рӯзгор шиква менамояд, ки вайро ба ғурбат афканд ва аз пайвандону дӯстон дур андохту боиси норозии ҷисмиву равонии ӯ гардид ва аз даргоҳи Худованд дархост менамояд, ки поёни ин ҳама қорхоро нек бигардон:

*Кунун гардуни дун носозгорӣ
Ниҳод оғозу чоқарро ба хорӣ.
Ба ғурбат ӯ фиканд аз манзили хеш
Чунон-к оғаҳ наям з-обу гили хеш.
На шаб дорам қарору рӯз ором,
Надонам чун шавад қорам саранҷом.
Кунун боре наям шоқир зи даврон
Илоҳӣ, оқибат маҳмуд гардон [6, с.581-582].*

Бо боварии комил метавон изҳор намуд, ки ин мисра мутааллиқ ба Саъдӣ аст, ки баъдҳо дар маснавиҳои шоирони номбурда тазмин шудаанд. Ин мисра, чунон ки мушоҳида мешавад, дар ашъори Саъдӣ мисраи аввал, дар маснавиҳои Шабистарӣ, Салмон ва Ибни Ямин бошад, мисраи дуюми байт аст. Пас маълум мешавад, ки байти Саъдӣ дар асри XIV вирди забону писанди зеҳнҳо буда, ки ба маснавиҳои се шоири ин аср ворид шудааст.

Маснавии “Корнома”-и Ибни Ямин монанди дигар анвои шеърӣ девонаш аз нигоҳи сабк раво ва ҳолӣ аз тақаллуфу фазлфурӯш буда, ба сабки хуросонӣ бисёр наздик аст. Дар он калимоти аз зеҳн дур, тасвирҳои печ дар печ, истилоҳоти илмӣ камтар ба мушоҳида мерасанд. Шоир дар маснавияш кӯшиш кардааст, ки калимаҳои навеста, мисли “душманкомӣ”, “ақрамулихвон”, “қаримахлок”, “ғумкардафарзанд”, “фаррухниход”, “иффатобод”, “сутудасират”, “шарафмахмуд”, “таштандоб” биёфарад, ки баъзе аз онҳо дар фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ ба ҷашм намерасанд. Масалан, дар ғазалмаснавии “Корнома” калимаи мураккаби “даводорӣ” истифода шудааст:

*Дило, охир зи гардун чанд нурсӣ
Ки бар дардам даводорӣ надорад*[6, с.587].

Ин вожаи мураккаби типи омехта, ки бешакк ҳосили завқи худи шоир аст, зеро тибки таҳқиқоте, ки дар асоси ашъори китобхонаи маҷозии “Ганҷур” анҷом додаем, дар осори беш аз ҳафтод нафар суҳанвари то Ибни Ямин ва 16 нафар муосиронаш дучор нашуд. Дар фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ низ ба шарҳи ин калима барнахӯрдем. Аз ин ҷо метавон ба натиҷа расид, ки омӯзиши забони осори Ибни Ямин, ки яке аз масъалаҳои муҳими сабқшиносии осори шоир ба ҳисоб меравад, метавонад ба ғанои вожагони фарҳангҳои форсӣ-тоҷикӣ мусоидат намояд.

Ҳамин тариқ, маснавии “Корнома”-и Ибни Ямин аз ҷумлаи манзумаҳои корномаи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ буда, бо баъзе аз суннатсизеъӣ ва навгароии аз дигар корномаҳо фарқ мекунад ва бо содагиву эҷози хос дар густариши қараёни умумии маснависароии форсу тоҷик дар асри XIV қобили аҳаммият аст.

ПАЙНАВИШТ:

1. Доронӣ, Алиакбар Аҳмад. *Навъи адабии корнома/ Алиакбар Аҳмади Доронӣ//Нақди адабӣ. –1390. – Соли сеюм. – № 10. – С.7-30.*
2. Ибни Ямин, Маҳмуд ибни Яминуддин. *Девони қитъаот ва рубоӣёт.Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Саид Нафисӣ. – Техрон, 1318/1939. – 284 с.*
3. Имронов, С. Ибни Ямини Фарюмадӣ (Қараёни зиндагӣ ва мероси адабӣ) / С. Имронов. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 172 с.
4. Казакова, У.С. *Назаре ба рӯзгор ва осори Ибни Ямини Фарюмадӣ / У.С. Казакова, Б.Ҳ.Насриддиниён // Паёми Донишгоҳи давлатии тоҷикони Тоҷикистон. – 2018. – № 3(24). –С.179-184. – EDN KCOOWM.*
5. Сафо, Забехулло. *Таърихи адабиёт дар Эрон / Забехулло Сафо-Техрон, 1368. – 1462 с. – Ҷ.3/2.*
6. Фарюмадӣ, Ибни Ямин. *Девони ашъор. Бо тасҳеҳ ва эҳтимоми Ҳусайналии Бостонирод / И.Я.Фарюмадӣ. – Техрон, Китобхонаи Санӣ, 1344. – 734 с.*
7. Хекмат, А.Р. *Рассказ о персидском поэте: жизнь и творчество Ибн Йамина /А.Р. Хекмат. – Москва: Наука, 1965. – 96 с.*
8. Шабистарӣ, Шайх Маҳмуд. *Гулишани роз. Хучанд, 2001. – 116 с.*
9. https://fa.wikipedia.org/wiki/ابن_یمن - охири бознигарӣ :12.11.22.
10. <https://ganjoor.net/ebneyamin/divan/masnavi/>- охири бознигарӣ :15.12.22.
11. <https://vazhaju.tj/word/корнома/МТс0МТУ=> / - охири бознигарӣ :15.12.22.
- 12.<https://ganjoor.net/saadi/mavaez/mofradat/sh60>
- 13.<https://ganjoor.net/salman/jamkhor/sh111>

REFERENCES:

1. Doroni, Aliakbar Ahmad. *The Literary Type of Kornoma / Aliakbar Ahmadi Dorani // Literary critique-1390. The third year.-No. 10.-PP.7-30.*
2. Ibn Yamin, Mahmud ibn Yaminuddin. *Collection of Compositions of Short Rhymes and Rubaiyat: edited, corrected and introduced by Said Nafisi.- Tehran, 1318/1939.- 284 pp.*
3. Imronov, S. *Ibn Yamin Faryumadi (Life and literary heritage)/S. Imronov. – Dushanbe: Irfon, 1966. - 172 pp.*
4. Kazakova, U.S. *A Look at Life and Works of Ibn Yamin Faryumadi / U.S. Kazakova, B.H. Nasriddinon//Bulletin of the Tajik State University of Commerce. - 2018. - No. 3(24). - PP. 179-184. – EDN KCOOWM.*
5. Safo, Zabehullo. *The History of Literature in Iran / Zabehullo Safo. -Tehran, 1368.-1462 pp.- V. 3/2.*

6. Faryumadi, Ibn Yamin. *Collection of Compositions of Poetry: corrected and edited by Husaynali Bostonirod/I. Ya. Faryumadi.* - Tehran, Sano'i Library, 1344.-734 pp.
7. Hekmat, A.R. *Story of a Persian Poet: life and work of Ibn Yamina/A.R. Hekmat.-M.: Science,* 1965.-96 pp.
8. Shabistari, Sheikh Mahmud. *Gulshan Raz. Khujand,* 2001.-116 pp.
9. https://fa.wikipedia.org/wiki/ابن_یمین/ - date of appeal: 12.11.22
10. <https://ganjoor.net/ebneyamin/divan/masnavi/> - date of appeal: 15.12.22
11. [https://vazhaju.tj/word work/MTc0MTY=](https://vazhaju.tj/word%20work/MTc0MTY%3D/) - date of appeal: 15.12.22
12. <https://ganjoor.net/saadi/mavaez/mofradat/sh60>
13. <https://ganjoor.net/salman/jamkhor/sh111>

5.9.6 (10 02 22) ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН (ИРАНСКИЕ ЯЗЫКИ)
5.9.6 ЗАБОНҲОИ ХАЛҚҲОИ МАМОЛИКИ ХОРИҶӢ (ЗАБОНҲОИ ЭРОНӢ)
5.9.6 LANGUAGES OF THE PEOPLES OF FOREIGN COUNTRIES (IRANIAN LANGUAGES)

УДК 821.21

DOI 10.24412/3005-849X-2024-3-96-104

БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҶО ДАР БОРАИ «МАРЗБОННОМА» ВА МУАЛЛИФИ ОН	Кодирова Фируза Рустамовна , доктори фалсафа (PHD) аз рӯи ихтисоси филология, мудири баҳши тадқиқоти таърихи МД «Маркази илми Камолӣ Хуҷандӣ» (Хуҷанд, Тоҷикистон)
НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О «МАРЗБАН-НАМЭ» И ЕГО АВТОРЕ	Кодирова Фируза Рустамовна , доктор философии (PHD) по специальности “Филология”, заведующий отделом исторических исследований ГУ «Научный центр Камолы Худжанди» (Худжанд, Таджикистан)
SOME CONSIDERATIONS BESET WITH “MARZBON- NAME” AND ITS AUTHOR	Kodirova Firuza Rustamovna , PhD on specialty of “Philology”, the head of the department of historical researches of the SE “Scientific centre of Kamoli Khujandi” (Khujand, Tajikistan) e-mail: fkodirova 9101@mail.ru

Яке аз намунаҳои ҷолиби насри пандуахлоқи форсӣ-тоҷикӣ – «Марзбоннома» мавриди баррасӣ қарор гирифта, ки дар асри IX бо лаҳҷаи табарӣ аз ҷониби яке аз давомдиҳандагони сулолаи Бовандиҳо – Марзбон ибни Шарвин эҷод шудааст. Дар асри XII, тақрибан дар як асру замон, ду нусхаи мустақили бознависишуда: 1) «Равзат-ул-уқул», мутааллиқ ба қалами вазири подшоҳи Рум – Муҳаммад ибни Ғозӣ Ал-Малатиявӣ; 2) «Марзбоннома»-и Саъдуддини Варовинӣ, ки бо хоҳиши вазири Атобаки Озарбойҷон – Ҳоҷа Абулқосим Рабибуддини Ҳорун ибни Алӣ ба миён омада, бад-ин васила асли асари номбурда барои насли минбаъда ҳифзу нигоҳдорӣ шудааст. Таъкид гардида, ки ҳар ду асар бо усули ҳикоят андар ҳикоят созмон ёфта, аз лиҳози сабк шабеҳи «Калила ва Димна» мебошанд. Ҳамчунин, дар хусуси дастхатҳои дар китобхонаҳои гуногуни олам маҳфузбуда ва тарҷумаҳои асар ба забонҳои туркиву арабӣ маълумот дода шудааст. Қайд гардида, ки «Марзбоннома» ба ҷуз арзиши адабӣ, дорои аҳаммияти бузурги таърихӣ мебошад.

Калидвожа: таърих, адабиёти форсӣ-тоҷикӣ, насри пандуахлоқи асри XII, Марзбон ибни Шарвин, Муҳаммад ибни Ғозӣ Ал-Малатиявӣ, Саъдуддини Варовинӣ, «Марзбоннома»

Анализируется великолепный образец персидско-таджикской нравоучительной прозы - книга «Марзбан-намэ», оригинал которой был создан в IX веке на диалекте табари преемником династии Бавандидов Марзбаном ибн Шарвином. В XII веке почти одновременно появляются две независимые друг от друга переработки произведения: 1) «Равзат-ул-укул» («Сады остроумия»), принадлежащая перу румско-сельджукского визиря Мухаммада ибн Гази из Малатии; 2) «Марзбан-намэ» («Книга о Марзбане») Саъдуддина Варовини, сочиненная по желанию визиря атабеков Азербайджана Абулкасыма Рабибуддина Харуна ибн Али и тем самым сохраненная для будущих поколений. Подчеркивается, что оба произведения написаны в стиле “рассказ в рассказе” и являются подражением «Калиле и Димне». Представлены описания рукописей книги, хранящихся в разных библиотеках мира. Приведены сведения о переводе «Марзбан-намэ» на турецкий и арабский языки. Отмечается, что, кроме литературной значимости, произведение имеет большую историческую ценность.

Ключевые слова: история, персидско-таджикская литература, назидательская проза XII века, Марзбан ибн Шарвин, Мухаммад ибн Гази из Малатьи, Саъдуддин Варовини, «Марзбан-намэ»

The article analyzes one of the magnificent examples of Persian-Tajik moralizing prose - the book "Marzban-name", the original of which was created in the 9th century in the Tabari dialect by the successor of the Bavandid dynasty, Marzban ibn Sharvin. In the 12th century, almost simultaneously, two independent adaptations of the work appeared: 1) "Ravzat-ul-ukul" ("Gardens of Wit"), written by the Roman-Seljuk vizier Muhammad ibn Ghazi from Malatya; 2) "Marzban-name" ("Book of Marzbon") by Saduddin Varovini, composed at the request of the vizier of the Atabeks of Azerbaijan Abulkasym Rabibuddin Harun ibn Ali and thereby preserved for future generations. It is emphasized that both works are written in the style of "a story within a story" and are an imitation of "Kalila and Dimna". Descriptions of book manuscripts stored in different libraries around the world are presented. Information is provided on the translation of "Marzban-name" into Turkish and Arabic. It is noted that, in addition to literary significance, the work has great historical value.

Keywords: history, Persian-Tajik literature, didactic prose referring to the 12th century, Marzbon ibn Sharvin, Muhammad ibn Ghazi from Malatya, Sa'duddin Varovini, "Marzbon-Name"

«Марзбоннома» аз аввалин намунаҳои осори насри пандуахлокии адабиёти форсибад буда, ба қавли Маликушшуаро Баҳор «яке аз ҷавоҳири пурбаҳои тоҷи адабиёти форсӣ» (3, 385) ба шумор меравад, ки муаррифии он ҳамчун сарчашмаи адабӣ ва таърихӣ ҳолӣ аз аҳамият нест. Перомунӣ ин асар чанд нуктае мавҷуд аст, ки то ҳол бознашуда мебошад. Таърихи таълифи асли он дар осори сарчашмашиносӣ ба таври гуногун нишон дода шудааст ва китобе, ки то ба имрӯз мавриди мутолиа ва омӯзишу баррасии аҳли илму адаб қарор дорад, тарҷума ё ба қавли М.Қазвинӣ «ислоҳ»-и Саъдуддини Варовинӣ – «Марзбоннома» ва Мухаммад ибни Ғозӣ Ал-Малатиявӣ – «Равзат-ул-уқул» мебошад.

Баҳси муаллифи нахустини «Марзбоннома». Бино ба қайди баъзе муҳаққиқон асли асар, ки то ба имрӯз, мутаассифона, аз байн рафтааст, намунае аз адабиёти пеш аз ислом, яъне бозгӯйкунандаи фарҳангу таърихи аҳди Сосониён мебошад (13). Аммо тибқи таъкиди Саъдуддини Варовинӣ асли китоб дар қарни IV ҳ. аз ҷониби Марзбон ибни Шарвин таълиф шудааст. Ҳамчунин, дар мавриди дигар оварда, ки «ин харидаи Узроқро баъд аз ҷаҳорсаду анд сол, ки паси пардаи хумул афтода буд ва зубули беномӣ дар ӯ асари фоҳиш карда, ба айёми давлати худованд Ҳоҷа Ҷаҳон аз сар ҷавон мегардад ва аз перояи қабули ҳазраташ ҷамоле тоза мегирад ва таровате нав мепазирад» (8, 3е). М.Қазвинӣ, ки аввалин пажӯҳишгар ва таҳиягари «Марзбоннома» мебошад, бар ҷавоби ин навишта бидуни зикри ягон далел таъкид месозад, ки «фосилаи байни асли таълиф ва ислоҳи он дувисту анд сол хоҳад буд, на ҷаҳорсаду анд сол...» (8, 3е).

Дар навиштаҳои муҳаққиқони тоҷик низ Марзбон ибни Рустам ибни Шарвин муаллифи нахустини «Марзбоннома» ба ҳисоб рафтааст (11, 406-407; 1, 159; 4, 478; 14, 263). Асоси сарчашмаи онон мақолаи донишномавии «Луғатномаи Деҳхудо» мебошад (5, 20656).

Муҳаққиқи эронӣ Маҳдӣ Ризой дар мавриди муаллиф ва соли таълифи асари мавриди таҳқиқ назари хос дошта, фарзияи эҳтимолии зеринро пешниҳод кардааст: «Марзбоннома» дар замони ҳукумати Хусрави Анӯшервон ва ё андак баъдтар аз он аз ҷониби нафаре ё гурӯҳи муаллифон таълиф шуда, асли он, яъне нахустин гунаи таълифёфтаи он ба даврони қабл аз Ҳахоманишиён мерасад ва Марзбон ибни Рустам барои он ки ин асар аз форсии миёна ба забони табарӣ баргардон кардааст, номи худро бар сари он навиштааст» (13, 67).

Нуктаи ниҳой дар баррасии ин масъала дар мақолае бо унвони «Чусторе дар шинохти муаллифи ростини «Марзбоннома» гузошта шудааст (16). Муаллифони ин мақола – Муҳаммад Алӣ Нурии Хушрӯдборӣ ва Самона Ҷаъфарӣ дар натиҷаи баррасиву муқоисаи маълумоти кутубу мақолоти илмиву бадеӣ муайян сохтаанд, ки дар силсилаи шоҳони Бовандия ду шоҳзода бо номи Марзбон буданд: «яке Марзбон писари Шарвин (панҷумин шоҳи ин силсила), ки аслан муддаии салтанат набуда ва дигаре Марзбон ибни Рустам ибни Шарвин, ки сздаҳумин подшоҳи ин силсила аст». Подшоҳи панҷуми ин силсила, ки бо номи «Шарвини Бузург» маъруф аст, давоми солҳои 158-200/775-816 салтанат намуда, соҳиби 5 писар буд. Марзбоне, ки С.Варовинӣ дар назар дорад, яке аз писарҳои Шарвини Бузург аст, ки тибқи маълумоти мундариҷ дар «Марзбоннома» аз аҳли илм буд ва меҳост дар ғушае аз мамлакат маскан гирифта, бо таълифи китоб машғул шавад. Дар воқеъ, ин шоҳзода ба таълифи китобе, ки қаблан иншо кардани онро дар назар дошта буд, ноил мегардад ва ин таълиф пас аз чанд муддати поёнёбии ҳукумати Шарвини Бузург (200/816) хусни анҷом пазируфтааст. Ин ҷо фосилаи «чаҳорсаду анд сола»-и байни таълифи Марзбон ибни Шарвин ва бознависию таҳрири С.Варовинӣ, ки бархе ба ҳақиқати он шубҳа доранд, асоснок мегардад (16, 200; 10, понздаҳ-шонздаҳ).

Бознависӣ/ислоҳ, тарҷума, тасҳеҳу нашр ва таҳқиқи асар. Чунонки қаблан зикр намудем, гунаи аслии «Марзбоннома» бо забони табарии қадим аз тарафи Марзбон ибни Шарвини Бузург таълиф гардида, аз он то замони мо хатту асаре боқӣ намондааст. Дар қарни XII «тақрибан дар як асру замон ба фосилаи 10 ё 20 сол қамобеш ду мартаба «Марзбоннома»-ро аз забони табарии қадим ба забони маъмули аср, муҳалло (ороста – Қ.Ф.) ба ашъору амсоли араб, даровардаанд» (8, зе). Аввалан, соли 598/1202 Муҳаммад ибни Ғозӣ Ал-Малатиявӣ, ки дар ибтидо дабир ва сипас вазири подшоҳи Рум – Сулаймоншоҳ ибни Қилич Арслон буд, асарро ислоҳу иншо намуда, «Равзат-ул-уқул» номгузорӣ кард. Аз асари бознависишуда – ислоҳи мазкур имрӯз ду нусха боқӣ мондааст: яке дар китобхонаи Лейдан (Ҳолландия) ва дигаре дар Китобхонаи миллии Париж. Боиси зикр аст, ки бо вучуди сарчашмаи ягона доштан, «Равзат-ул-уқул» аз лиҳози шумораи бобҳо ва тартиби ҳикоят аз «Марзбоннома» фарқи зиёд дошта, ҳаҷман ба тақриб 1 маротиба бештар аст. Аз ҷумла, миқдори бобҳои «Равзат-ул-уқул» 11-то буда, бисёре аз ҳикояти таркиби бобҳояш дар «Марзбоннома» ба назар намерасанд (8, зе, ҳо, то, ёо). Ҳамчунин, забони «насири «Равзат-ул-уқул» душворхон аст, шояд ба сабаби ҳамин душворӣ бошад, ки дар садаҳои гузашта матрук мондаву аз он нусхаҳои фаровон истисноа нашудааст» (6, 25). Ба ин монанд, ин бознависӣ ё ислоҳот тафовути бисёре доранд, ки бояд мавриди таҳқиқу омӯзиши махсус қарор гиранд. Аз он сабаб, ки мавзӯи баҳси мо «Марзбоннома» аст, бештар аз веҷагиву сохтори он сухан хоҳем гуфт.

Тарҷума ва ислоҳи дуҷум, бидуни огоҳӣ аз ислоҳи аввал, тақрибан пас аз 10-20 сол бо хоҳиши вазири Атобакони Озарбойҷон – Ҳоҷа Абулқосим Рабибудинов Ҳорун ибни Алӣ бо кӯшиши яке аз фозилони Ироқ – Саъдудинов Варовинӣ аз таълифи асл баргардон ва бо ашъору амсоли форсиву арабӣ музайян гардидааст.

То имрӯз нусхаҳои зерини он дар тасҳеҳу нашр мавриди омӯзишу муқоисаи феҳристванисону мусахҳеҳон қарор гирифтаанд:

1) Нусхаи нисбатан қадимтар соли 762/1361 дар Шероз китобат шудааст, ки дар Китобхонаи Бритониё, шаҳри Лондон маҳфуз мебошад. Дар китобхонаи мазкур ду нусхаи дигар низ нигоҳдорӣ мешавад, ки дорои вижагиҳои нусхашиносии зайланд:

2) Нусхаест, ки аз қисмати поён ду ҷараф афтодагӣ дорад. Аз рӯйи сабки хатташ маълум мешавад, ки он дар қарни X/XVI китобат шудааст.

3) Нусхаи китобатшуда дар соли 1277/1861, ки хеле ҷуғалат аст.

4) Нусхаи нисбатан саҳеҳу мазбути соли китобаташ 1075/1665 нусхаи зери дасти Ш.Шефер буда, дар Китобхонаи миллии Париж маҳфуз мебошад. Бояд қайд кард, ки аксари маонии вожаҳои душворфаҳм ва нусхабадалҳо дар ҳошияи он қайд гардидааст. Гузидаи “Марзбоннома”-ро ховаршинос Ш.Шефер аз рӯи боби аввалу дуюм интихобан ва тамоми боби сеюмро, ки, маҷмуан, 27 саҳифаи ин китобро ташкил медиҳад, дар чилди дуҷуми «Қатаоти мунтахабаи порсӣ» нашр намудааст.

5) Нусхаи дигар (соли китобат: 733/1333) дар Китобхонаи миллии Париж нигоҳдорӣ мешавад, ки низ нисбатан саҳеҳ мебошад.

6) Нусхаи шахсии Ҳочӣ Саййид Насруллоҳ, нисбати нусхаҳои қаблӣ аз лиҳози дер пайдо ва дастраси аҳли илм шуданаш наватар буда, аз тарафи соҳибаш мавриди мутолиа, ғалатгирӣ ва ҳошиянависӣ қарор гирифтааст (8, йоҳо, йото ва коф).

Ҳамчунин, мувофиқи таъкиди муҳаққиқ Ҳусайн Шайх қадимтарин нусхаи шинохташудаи «Марзбоннома» (соли 698/1299) дар Музеи бостоншиносии Истанбул маҳфуз буда, илова бар ин дар Китобхонаи Мағнисо низ куҳантарин нусхаи марбут ба соли 740/1340 низ нигоҳдорӣ мешавад (17, 256).

Дар асрҳои баъдӣ «Марзбоннома» аввал ба забони туркӣ ва сипас соли 854/1450 аз ҷониби Шайх Шаҳобуддини Арабшоҳ аз туркӣ ба арабӣ тарҷума шуда, асоси ҳар дуи он бознависи С.Варовинӣ мебошад, зеро тартиби ҳикоят, миқдору адад ва, махсусан, ашъору амсоли арабии дар матни таҳиянамудаи С.Варовинӣ мавҷуда, айнан дар тарҷумаи арабӣ омадааст. Ин нусхаи арабӣ дар Китобхонаи миллии Париж маҳфуз буда, бо андаке ихтисорот (8 боб) соли 1277/1861 дар Қоҳира рӯи чоп омадааст (8, йо).

Нашри сарчашмаи мазкур асосан дар Эрон зиёд сураат гирифтааст. Аз ҷумла, бори аввал «Марзбоннома» бар асоси муқоисаи шаш нусхаи дар боло муаррифиёфта аз ҷониби Муҳаммад Қазвинӣ мавриди тасҳеҳи интиқодӣ қарор гирифта, соли 1909 дар шаҳри Лейдан ва соли 1948 дар Техрон ба таъ расидааст (8).

Бо кӯшиши Муҳаммад Равшан асар ду маротиба, бори аввал дар силсилаи интишороти Бунёди фарҳанги Эрон соли 1355/1976 дар ду ҷилд тасҳеҳу нашр (ниг. ба: 17) ва бори дувум бо муқобалаву таҳияи нисбатан мукамал соли 1376/1997 ба таъ расидааст (9). Бино ба ишораи ин таҳиягар, аз ҷониби ховаршинос Рубин Луй низ китоби номбурда ба забони англисӣ тарҷума ва нашр гардидааст.

Тасҳеҳи «Марзбоннома» аз тарафи устоди донишгоҳи Техрон, доктор Халил Хатиби Раҳбар, ки тобистони 1389/2010 чопи понздаҳуми онро бо маънии вожаҳо, шарҳи байтҳову ҷумлаҳои душворфаҳм ва бархе нуктаҳои дастуриву адабӣ ва амсолу ҳикам дастраси хонандагон сохтааст, бори аввал соли 1364/1985 аз чоп баромадааст (10).

Тасҳеҳу наشري охирини «Марзбоннома» соли 1398/2019 бо кӯшиши Иффат Карбосӣ ва Муҳаммадризо Холиқӣ сураат гирифтааст (17, 255).

Дар кишвари мо намунае аз он дар чилди якуми силсилаи «Дурдонаҳои наср» соли 1987 дастрас гардидааст (7, 396-403).

Вобаста ба масъалаи муаллифи аслӣ, тарҷумонҳо, хусусиятҳо, мавқеъ ва нақши асар дар таърихи адабиёти форсӣ муҳаққиқони зиёде ибрази назар намудаанд. Ин ҳақиқатро вучуди мақолаи «Китобшиносии «Марзбоннома»-и муҳаққиқ Орзу Пурыздон, ки дар он 459 таълифоти муртабит ба ин асар муаррифӣ шудааст, тасдиқ мекунад (12). «Китобшиносии «Марзбоннома» аз се бахш иборат буда, дарбаргирандаи унвони 110 мақола, 232 китоб ва 117 поённомаи аз ҷиҳати мавзӯ ба самтҳои адабиёт, луғат, нусхашиносӣ, нигориш, забоншиносӣ, шарҳи мутун, таърих, сиёсат, ҷомеашиносӣ, фарҳанг, фалсафа, сиёсат ва ғайра марбут мебошад. Бояд қайд кард, ки бо вучуди ин мукамалӣ «зикри таҳқиқоти ғайрифорсӣ дар китобшиносӣ куллан вучуд надорад, дар

холе ки аввалин таҳқиқот дар бораи «Марзбоннома»-ро мусташирикони анҷом додаанд, ки то имрӯз идома дорад» (17, 257).

Дар зикру таҳқиқи номи муаллифи «Марзбоннома» низ аҳли адабу илм (амсоли Кайковус ва Ибни Исфандиёр, муаллифони «Қобуснома» ва «Таърихи Табаристон», мусташири фаронсавӣ Ш.Шефер, М.Қазвинӣ, М.Равшан, Р.Ҳидоят, А.Деххудо, С.Нафисӣ, М.Баҳор, Исмоил Маҳчурӣ, Х.Мирзозода, Н.Салимов, Ҷ.Азизкулов ва диг.) назари муҳолиф пешниҳод намудаанд, ки ин печидагӣ дар мақолаи Муҳаммад Алӣ Нурии Хушрӯдборӣ ва Самона Ҷаъфарӣ – «Ҷусторе дар шинохти муаллифи ростини «Марзбоннома» барҳам хӯрда, баҳс ба ҳалли худ расидааст (16).

Мақолаи Ҳусайн Шайх «Нақде бар се навишта дар бораи «Марзбоннома» низ аз ҷумлаи таҳқиқоти ҷиддан ошкоркунандаи ҳусну қубҳи 3 таҳқиқ мебошад: «Муқаддима»-и тасҳеҳу нашри охиринаи «Марзбоннома», ки бо кӯшиши Иффат Карбосӣ ва Муҳаммадризо Холиқӣ соли 1398/2019; мақолаи «Китобшиносии «Марзбоннома»-и муҳаққиқ Орзуи Пурыздон; мақолаи муҳаққиқ Ғуломризо Афросиёбӣ – «Китобҳои тоза перомуни таълифу тарҷума ва таҳрири «Равзат-ул-уқул»-и Муҳаммад Ғозии Малатиявӣ ва «Марзбоннома»-и Саъдуддини Варовинӣ, ки соли 1382/2003 рӯйи нашр омадаанд (17).

Дар осори илмӣ-таҳқиқотии олимони тоҷик низ аз вежагиҳои «Марзбоннома» сухан рафтааст. Масалан, академик Н.Салимов зимни таҳлилу баррасии умумии осори мансури қарнҳои X-XIII, дар муқоиса бо осори дигар дар интиҳои ҳикоят ё дoston аз ғойдаву фазилати матолиби баёнгардида ҳарф задани нависандаро ҷолиб ва «иҷтимоъбахшанда» ҳисобида, дар мавриди забон ва сабки нигоришаш чунин андеша иброз намудааст: «...дар «Марзбоннома», ҳарчанд ки аз дostonҳо иборат буда, онҳо дар заминаи суҳбати ду нафар имтидод меёбад, тафсилоти воқеаҳо дар дostonҳои алоҳида чун «Қалила ва Димна»-ву «Тӯтинома» тӯлонӣ нест. Муаллиф андешаҳои худро на бо ташбеҳу тавсифҳои зоид, ки ба тӯл кашидани баёни матлаб мунҷар мешаванд, балки бо суханони муқаррарӣ ва қорбасти ибороти арабиву аҳодис иброз медорад» (14, 371-372). Х.Шарифов дар «Назариёи наср» зимни баррасии хусусиятҳои гуногуни осори насрӣ дар асрҳои IV-IX ҳиҷрӣ аз «Марзбоннома» ёд кардааст: «Китобҳои, ки бо иловаи «нома» унвон доранд, дар шакли баёни қисса навишта шудаанд ва аз рӯзгори қаҳрамонон, таърихи амокину кишварҳо, қасбу пешаву дониш ва, ҳатто, румузи паррандагону ҷонварон хабар медиҳанд, ба монанди «Искандарнома»-ҳои насриву манзум, «Доробнома»-и Беғамӣ, «Марзбоннома»-и Саъдуддини Варовинӣ, «Шерознома»-и Фаҳриддин Абулаббос Зарқуби Шерозӣ, «Тӯтинома»-и Зиёуддини Наҳшабӣ ва ғайра» (18, 277).

Ба ин монанд, чанд ҷанбаи дигари ин асари тамсилӣ-ахлоқӣ мавриди пажӯҳиши муҳаққиқони гуногун қарор гирифтааст.

Сохтор ва муҳтавои «Марзбоннома». Мувофиқи навиштаву тавзеҳоти С.Варовинӣ гунаи аслии «Марзбоннома» «зоҳире орошта надoшт» ва аз ин сабаб мавриди писанду пазириши хонандагон нагардида, аз назари ҳосу ом дур афтодааст: «Ва онро бар нух боб ниҳодаанд, ҳар бобе мушматил бар ҷандин дoston ба забони Табаристон ва порсии қадими бoston адо карда ва он олами маъниро ба луғати нозил ва иборати софил дар ҷашмҳо хор гардонид» (9, 10). Хидмати С.Варовинӣ барои қомилан несту нобуд нагардидани ин асар хеле назаррас аст. Мувофиқи ишорааш дар муқаддима ин адиби соҳибзавқ «суханони аҳли асру гузаштагони қарибулаҳдро мутолиа» ва донишу таҷрибаи муайянеро дар нигоришу пероиши осори мансур ҳосил намуда буд. Бинобар ин, бидуни ҳарос аз ташвишу душворӣ бо дигаргунсозии забону афзунбахшии ҳусни маънавий асарро бознависӣ менамояд: «...саҳифаи асло пеш ниҳодаму ба иборати хеш нақл кардан гирифтам» (9, 12). Аҳли илму адаб низ дар

натиҷаи мутолиаву омӯзиш бо дарназардошти хусусиятҳо «Марзбоннома»-ро ҳамчун «яке аз шоҳкорҳои насри форсӣ-тоҷикӣ» шинохтаву муаррифӣ намудаанд (15, 31).

Асар аз муқаддима, 9 боб ва хотима иборат аст. Қисмати муқаддима эҷоди мустақими С.Варовинӣ буда, дар он муаллиф аз ҷараёни таҳияи асар маълумот медиҳад. Муқаддимаи мазкур бо қитъае ба охир расида, ки бевосита ба номи вазири давр – Рабибудиин аз ҷониби С.Варовинӣ иншо ёфта, низ бозгӯйкунандаи ислоҳу дигаргунсозии матни аслии ва заҳматҳои муҳаррир мебошад:

*Вазири олими одил, Рабиби давлату дин,
Аё ба тавъ фалак тоати ту варзида...
...Бузургвора, ин бикрро, ки овардам
Бурун зи пардаи фикраш тамом болида.
Ба зери домани иқболи фазлпарвари ту,
Ба маҳзи хуни дили хеш парваронида.
Зи баҳри зевари ӯ то замона ақд кунад,
Ба ҷойи об ман аз дида дур чаконида.
Нигаҳ ба зулфу рухаи кун, ки равшан аст имрӯз
Замонаро ба саводу баёзи ӯ дида... (9, 18-19)*

Бино ба андешаи М.Қазвинӣ, бознависӣ ва ислоҳи «Марзбоннома», дар доираи нӯҳ боб бо усули ҳикоят андар ҳикоят созон ёфтааст (8, зе). Зимни мутолиа маълум мегардад, ки сабки асар шабеҳи «Калила ва Димна» аст, яъне қаҳрамони ҳикоятҳои тамсилу афсонаҳои ҳикоматомез бештар ҷонварон мебошанд. Миқдори ҳикояву дostonҳои таркиби бобҳои асар гуногунҳаҷманд:

-боби аввал: Дар таърифи китоб ва зикри возеъ ва баёни асбобу вазъи “Марзбоннома” (11-то);

-боби дуюм: Дар малики некбаҳт ва васоёте, ки фарзандонро ба вақти вафот фармуд (9-то);

-боби сеюм: Дар мулки Ардашер ва донои Меҳронбех (2 -то);

-боби чаҳорум: Дар деви говпой ва донои динӣ (5 -то);

-боби панҷум: Дар доди маҳ ва дoston (6-то);

-боби шашум: Дар Зирак ва Зарвӣ (11-то);

-боби ҳафтум: Дар шер ва шоҳи пилон (7-то);

-боби ҳаштум: Дар шутур ва шери парҳезгор (7-то);

-боби нухум: Дар уқоб ва Озодчеҳра ва Айро (10-то).

Яке аз таҳиягарони «Марзбоннома» – Муҳаммад Равшан дар муқаддимаи ҷопи сеюм (1376/1997) пас аз шарҳи нисбатан муфасссали боби нахуст, бобҳои дигари асарро ба таври кӯтоҳи зайл муаррифӣ намудааст:

Боби аввали «Марзбоннома» бо зикри номи муаллиф – Марзбон ибни Шарвин оғоз меёбад. Шарвин панҷ писар дошт ва пас аз вафоташ фарзанди бузургаш бар сари ҳокимият меояду баъди муддате барои ишғоли мансаб байни бародарон муҳолифат ба миён меояд. Аз байни шоҳзодаҳо дар ин мағал танҳо Марзбон хоҳиши иштирокро надошт ва аз ин сабаб бо маслиҳати чанде аз бузургон ба шоҳ, яъне бародараш изҳори рафтани ба навиштани китобе машғул шуданро мекунад. Шоҳ баъди маслиҳат бо вазир Марзбонро имтиҳон карда, ба ӯ поку самимӣ будани мақсадаш боварӣ пайдо намуда, «изни рафтаниро медиҳад аз ӯ меҳодад, ки китобро бисозад ва он ҷӣ дар андеша дорад, бигӯяд, то роҳкушоӣ ӯ бошад.

Бо ин боб дostonи Марзбон оғоз мешавад ва дар ҳашт боби дигар қиссаҳост, ки аз пайи якдигар нақл мешавад ва Марзбон пайи он решаи дардро меҷӯяду роҳи дармонро меҷӯяд.

Боби дуом дар аҳволи подшоҳест, ки шаш фарзанди худро ба вақти мурдан васият мекунад ва дар нигоҳдошти васиятҳои шашгона миёни ӯ ва писари бузургтар, ки ҷонишини ӯ мешавад, дostonҳо радду бадал мешавад.

Боби сеюм достони Малик Ардашер асту духтари ӯ, ки аз заносӣ рӯйгардон аст ва саранҷом тан ба издивоҷи касе медиҳад, ки доноӣ Меҳронбеҳ ном дорад.

Боби чаҳорум дар судмандии дониш асту Ҷоиди ба кор доштани он ва достони деви говпоӣ доноӣ неқин ва муҳозироти ин ду.

Боби панҷум достони деви парҳезгору камозор аст ва бими хирс – вазири ӯ аз ду шағол – Додситону Додмеҳ, ки ба надимии подшоҳ расидаанд.

Боби шашум саргузашти сағест Зирак ном, ки ба ангиши Зарвӣ бар подшоҳ расидааст. Ин боб тамсили касест, ки аз пастӣ ба сарварӣ мерасад.

Боби ҳафтум дар иқоби ситамгорон аст ва достони шеру пил ва низои он ду ва мағлубии пил.

Боби ҳаштум ҳикояти уштуру шеру порсост ва саранҷоми бадсиголиву маккорӣ.

Боби нӯҳум дар аҳволи ду қабл аст бо уқоб ва мочароҳе, ки миёни онҳо меравад» мегардад (9, понздаҳ-ҳафдаҳ).

Бино ба таъкиду таснифи муҳаққиқ Маҳдӣ Ризоӣ ҳикояти асари номбурда дар қисс бо ҳикояти «Қобуснома» таърихи қадимтарро ифода намуда, даврони исломӣ ва, ҳатто, фарҳангу таърихи Эрони баъд аз исломро низ фарогир нестанд (13, 51).

«Марзбоннома» аз лиҳози муҳтаво ва сабки баён ба «Қалила ва Димна»-и Абулмаъли Насруллоҳи Муншӣ монандии зиёд дорад. Фарқ дар он аст, ки дар аввали «саъҷу издивоҷ зиёдтар омадааст ва низ феъли талабидан ба ҷойи талаб қардан, ки дар қадим маъмул набуда»-аст (3, 385). Аз ин рӯ, Холиқ Мирзозода, албатта, бо таъя ба муқаддима – навиштаи Саъдуддини Варовинӣ насри онро маснуъ ва, ҳатто, аз ҳадди насри маснуъ фаротару ба шеър наздиктар ҳисобида, қасрати истифодаи воситаҳои тасвири муҳолиға, тавсиф, ташбеҳ ва истиораро дар он ба қайд овардааст (11, 407). 3. Сафо матни тахрирнаводаи С. Варовиниро «шоҳкорӣ» ҳисобида, қайд месозад, ки «аҳаммияти он хусусан дар он аст, ки афкори шоирона ҷунон дар наср роҳ ёфтааст, ки бад-он асари тозае аз зебову лутф баҳшида ва онро дар навъи худ беназир сохтааст» (15, 31).

Дар умум, асари мазкур аз сарчашмаҳои адабии ба шумор меравад, ки муаллифи асли он Марзбон ибни Шарвин, яке аз писарони панҷумин подшоҳи силсилаи Бовандия (солҳои салтанат: 158-200/775-816) мебошад.

Имрӯз дар кишвари мо зарурати омӯзишу таҳқиқи ҳамаҷарафаи филологии «Марзбоннома», аз он ки пайванди моро ба гузаштаи фарҳанги миллиамон боз ҳам тақвият медиҳад, бештар эҳсос мешавад. Ин асарро на фақат ҳамчун як маъҳази адабӣ, балки ҳамчун як сарчашмаи таърихӣ низ истифода бурдан ба манфиати илмҳои ҷомеашиносӣ мебошад. Аз ин рӯ, бар асоси нашриҳои форсӣ ё нусхаҳои хаттии мавҷуда таҳияи матни пурра ва ба нашр расонидани «Марзбоннома», ки дар рӯйхати асарҳои хонданашон хатмии озмунӣ умумичумхуриявӣ «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст» ба қайд омада, аммо ба хонандагонӣ бо хатти ниёгон ноошно дастрас нашудааст, аз заруратҳои дигаре ба ҳисоб меравад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Азизқулов, Ҷ. Марзбон / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз се ҷилд. Ҷ.2. – Душанбе: СИЭСТ, 1989. – С.159.
2. Азизқулов, Ҷ. Марзбоннома / Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз се ҷилд. Ҷ.2. – Душанбе: СИЭСТ, 1989. – С.159.
3. Баҳор, Маликушшаро. Сабақшиносӣ ё таърихи татаввурӣ насри форсӣ. – Душанбе: Бухоро, 2012. – С.383-385.

4. Гийёсов, Нурулло. Марзбон ибни Рустам ибни Шарвини Пирим / Донишномаи Сомониён. Ҷ.1. А-М. – Хучанд: Нури маърифат, 2008. – С.478.
5. Деҳхудо, Алиакбар. Лугатнома. Иборат аз 15 ҷилд. Ҷ.13. – Техрон: Сипеҳр, 1377. – С.20656.
6. Донишпажӯх, Манучеҳр. Чойгоҳи насри Шерозу Форс дар таҳаввули насри форсӣ дар садаҳои ҳафтум то нуҳуми ҳиҷрӣ. – Техрон: Фарҳангистони ҳунари Ҷумҳурии исломии Эрон, 1387. – 432 с.
7. Дурдонаҳои наср. Иборат аз чаҳор ҷилд. Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 490 с.
8. Марзбоннома. Таълифи Марзбон ибни Рустам ибни Шарвин аз шоҳзодагони Табаристон дар авохирӣ қарни чаҳоруми ҳиҷрӣ ва ислоҳи котиби бореъ ва дабири шево Саъдуддин Ал-Варовинӣ дар авоили қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ. Ба тасҳеҳу таҳияи Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоби Қазвинӣ. Ба замимаи «Ат-тарҷумон ӯан китоб-ул-Марзбон» таълифи Аллома Муҳаққиқ Муизии Дизфулӣ. – Техрон: Интишороти Китобхонаи Садр, 1908. – 22 с. (муқаддима)+315 (матн)+104 (муқаддима ва матн).
9. Марзбоннома. Таҳрири Саъдуддини Варовинӣ. Бо муқобала ва тасҳеҳу таҳияи Муҳаммад Равиан. Чопи сеюм бо ислоҳот ва изофот ҳамроҳ бо маони оёту абёту вожаҳо. – Техрон: Асотир, 1376. – 11 с. (ишорае ба чопи дувум) + аз с. 12 то с. 36 (муқаддима)+1145 с. (матн).
10. Марзбоннома. Тарҷумаи Саъдуддини Варовинӣ. Бо кӯшиши Халил Хатиби Раҳбар. Бо маънии вожаҳо, шарҳи байтҳову ҷумлаҳои душворфаҳм ва бархе нуктаҳои дастуриву адабӣ ва амсолу ҳикам. Чопи понздаҳум. – Техрон, 1389. – 795 с.
11. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик (Аз давраи қадим то асри XIII) Китоби I қисми II. – Душанбе: Маориф, 1987. – 488 с.
12. Пурыздон, Орзу. Китобиносии «Марзбоннома» // Оинаи пажӯҳиш, 191. – Соли сиюм. – Шумораи аввал, фарвардин – урдубиҳишт, 1398. – С. 112-134.
13. Ризой, Маҳдӣ. Марзбоннома – ёдгоре аз Эрони аҳди Сосонӣ // Пажӯҳишномаи забон ва адаби форсӣ (Гавҳари гӯё). – Соли чаҳорум. – Шумораи аввал, паёнаи 13, баҳори 1379. – С.47-68.
14. Салимов, Н. Марҳалаҳои услубӣ ва таҳаввули анвои наср дар адабиёти форсу тоҷик (асрҳои IX-XIII). – Хучанд: Нури маърифат, 2002. – 400 с.
15. Сафо, Забехулло. Мухтасаре дар таърихи таҳаввули назму насри порсӣ. Чопи панҷум. – Техрон: Чопхонаи Донишгоҳ, 1338. – 109 с.
16. Хушрӯдборӣ, Муҳаммад Алӣ Нурӣ; Ҷаъфарӣ, Самона. Ҷусторе дар шинохти муаллифи ростини «Марзбоннома» // Дуфаслномаи таърихи адабиёт (нашрияи илмӣ). – Давраи сиздаҳум. – Шумораи I, баҳор ва тобистони 1399. – С.189-201.
17. Хусайн Шайх. Нақду баррасии се навишта дар бораи «Марзбоннома» // Оинаи пажӯҳиш, 191. – Соли сиву дуюм. – Шумораи панҷум, озармоҳи 1400. – С.254-260.
18. Шарифов, Худой. Назарияи наср дар адаби форсии асрҳои 4-9 ҳиҷрӣ. – Душанбе, 2004. – 319 с.

REFERENCES:

1. Azizkulov, J. Marzbun / Encyclopedia of Tajik Literature and Art: in three volumes. V.2. - Dushanbe: SIEST, 1989. – 159 pp.
2. Azizkulov, J. Marzbun-Name / Encyclopedia of Tajik Literature and Art: in three volumes. V.2. - Dushanbe: SIEST, 1989. – 159 pp.
3. Bahor, Malikushshuaro. Stylistics or the History of the Development of Persian Prose. - Dushanbe: Bukhara, 2012. – PP. 383-385.
4. Ghiyasov, Nurullo. Marzbun ibn Rustam ibn Sharvin Pirim / Encyclopedia of Somoniyon. V.1. A-M. - Khujand: The Light of Enlightenment, 2008. – 478 pp.

5. Dehkhudo, Aliakbar. Dictionary: in 15 volumes. V. 13. - Tehran: Sipehr, 1377. – PP. 20656.
6. Donishpajuh, Manuchehr. The Place of Sheroz and Persian Prose in the Evolution of Persian Prose referring to 7th to 9th centuries (hijra). - Tehran: Art Culture of the Islamic Republic of Iran, 1387. - 432 pp.
7. Pearls of Prose: in four volumes. V.1. - Dushanbe: Cognition, 1987. - 490 pp.
8. Marzbon-Name. Compiled by Marzbon ibn Rustam ibn Sharvin is One of the Princes who lived in Tabaristan referring to the end of the 4th century (hijra) and revised by the secretary and elegant secretary Saaduddin Al-varovini appertaining to the beginning of the 7th century (hijra). Under the editorship of Muhammad ibn Abdulwahhab Qazwini. Addendum to “At-Tarjuman an Kitab-ul-Marzbon” authored by Alloma Muhaqqiq Muizi Dizfuli. - Tehran: Sadr Library Publ. 1908. - 22 p. (introduction)+315 (text)+104 (introduction and text).
9. Marzbon-Name. Under the editorship of Sa’duddin Varovini. Interacted and corrected by Muhammad Ravshan. The third edition - revised and enlarged alongside with the meaning of verses and words. - Tehran: Asotir, 1376. - 11 p. (a reference to the second edition) + from p. 12 to p. 36 (introduction) + 1145 pp. (text).
10. Marzbon-Name. Translation of Sa’duddin Varovini. Under the editorship of Khalil Khatib Rahbar. With the meaning of words, explanation of hard-to-understand verses and sentences, and some points of instruction and literature, proverbs and wisdom. The Fifteenth edition. - Tehran, 1389. - 795 pp.
11. Mirzozoda, Kholiq. The History of Tajik literature (From the ancient times up to the 13th century) Book I, part II. - Dushanbe: Enlightenment, 1987. - 488 pp.
12. Puryazdon, Orzu. Bibliography of “Marzbon-Name” // The Mirror of Research, 191. The thirtieth year. - The first issue, Farvardin - Urdubihisht, 1398. – PP. 112-134.
13. Rizoi, Mahdi. Marzbon-Name - a monument out of Iran referring to Sassanid dynasty // Research on Persian language and literature (Bright pearl). The fourth year. – The first number, 13 in a row, spring 1379. – PP. 47-68.
14. Salimov, N. Stylistic stages and the evolution of prose style in Persian-Tajik literature (9th - 13th centuries). - Khujand: The Light of Enlightenment, 2002. - 400 pp.
15. Safo, Zabehullo. A brief history of the development of Persian poetry and prose. The fifth edition. - Tehran: University publishing-house, 1338 hijra. -109 pp.
16. Khushrodbori, Muhammad Ali Nuri; Jafari, Samona. A search aimed at the identification of the true author of “Marzbon-Name” // Two-part book on the history of literature (academic publication). The thirteenth period. – Number 1, Spring and Summer 1399 hijra. – PP.189-201.
17. Hussein Sheikh. Criticism and consideration of three writings on “Marzbon-Name” // The Mirror of Research, 191. The thirty-second year. - The fifth issue, March 1400. - pp. 254-260.
18. Sharifov, Khudoi. Theory of prose in Persian literature referring to 4th - 9th centuries. - Dushanbe, 2004. - 319 pp.

**ХУСУСИЯТҲОИ МАЪНОИ,
ВОЖАСОЗӢ ВА ИБОРАСОЗИИ
КАЛИМАИ «ПУР» ДАР ДОСТОНИ
«СУХРОБ»-И ФИРДАВСӢ**

**ОСОБЕННОСТИ
СЛОВООБРАЗОВАНИЯ И
СЛОЖЕНИЯ СЛОВСОЧЕТАНИЙ
СО СЛОВОМ «ПУР» В ПОЭМЕ
ФИРДОУСИ «СУХРОБ»**

**FEATURES OF WORD
FORMATION AND COMPOSITION
OF WORD COMBINATIONS WITH
THE WORD "PUR" IN FIRDAWSI'S
POEM "SUHROB"**

Олимҷонов Мӯсо Обидович, д.и.ф., дотсент,
мудири кафедраи забони тоҷикии МДТ
«ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров»
(Хуҷанд, Тоҷикистон)

Олимджонов Мусо Обидович, д-р филол. наук,
доцент, заведующий кафедрой таджикского
языка ГОУ «ХГУ имени академика Б.
Ғафурова» (Худжанд, Таджикистан)

Olimjonov Muso Obidovich, doctor of
philological sciences, associate professor, head
of the department of Tajik language under the SEI
"KhSU named after academician B. Gafurov
(Khujand, Tajikistan) e-mail: olimi73@mail.ru

Хусусиятҳои маъноӣ, калимасозӣ ва иборасозии калимаи аслии «пур» мавриди таҳқиқу таҳлил қарор гирифтааст. Дар забони тоҷикӣ ду калимаи «пур» мавҷуд аст. Дар достони «Сухроб» ҳар ду воҳиди лугавӣ мавриди истифодаи Фирдавсӣ қарор гирифтааст. Таҳлил нишон медиҳад, ки «пур»-и яқум нисбат ба «пур»-и дуҷум зиёдтар ба қор рафтааст. Дар калимасозӣ низ «пур»-и яқум (ба маънои бисёр) бештар истифода гардидааст. Калимаи мураккаб бо ҷузъи «пур» 17 ададро ташкил мекунад. Дар иборасозӣ низ воҳиди лугавии «пур» ғайб аст. Ибораҳое, ки бо алоқаи изофӣ ташаккул ёфтаанд, аз «пур»-и дуҷум созон ёфтаанд (пури Рустам). Ибораҳое, ки бо алоқаи вобастагии пешояндӣ созон ёфтаанд, аз «пур»-и яқум сохта шудаанд (пур аз дард). Дар мақола ҳамзамон муносибатҳои гуногуни маъноӣ (муродифотӣ, антонимӣ)-и воҳидҳои лугавии бо ҷузъи «пур» ташаккулёфта баррасӣ шудаанд.

Калидвожаҳо: Фирдавсӣ, достони «Сухроб», калимаи асли, «пур», маъно, сермаъно; калимасозӣ, иборасозӣ, алоқаи изофӣ, алоқаи вобастагӣ, ҳамгун

Изучены семантические особенности словообразования и сложения словосочетаний с исконно таджикским словом «пур» («полный»; «сын»). Отмечено, что в таджикском языке существуют два омонима «пур». В поэме «Сухроб» Абулькасим Фирдоуси использует обе лексические единицы. Анализ показывает, что слово «пур» в значении «полный» использовалось чаще, чем омоним в значении «сын». В словообразовании также чаще употребляется омоним «пур» в значении «полный». Количество сложных слов с элементом «пур - полный» составляет 17 словарных единиц. Слово «пур» также активно при сложении словосочетаний. Словосочетания, образованные с помощью изафетной связи, имеют в своём составе омоним «пур-сын» («пури Рустам»). Словосочетания, образованные способом промыкания, имеют в составе омоним «пур-полный» («пур аз доғ»). Кроме того, рассматриваются различные семантические отношения лексических единиц (синонимические, антонимические), образованных с компонентом «пур».

Ключевые слова: Фирдоуси, поэма «Сухроб», исконные слова, «пур» («полный»; «сын»), значение, особенности словообразования, сложение словосочетаний, изафетная связь, промыкание, омонимия

The article dwells on the study of the semantic features of word formation and composition of phrases with the original word "pur" ("full", "son"). It has been noted that there are two homonyms for "pur" in Tajik language. In the poem "Sukhrob" Firdousi uses both lexical units. The analysis shows that the word "pur" in the meaning of "full" was used more often than the homonym in the meaning of "son". In word formation, "pur" in the meaning of "full" is also used more often. The number of compound words with the element "pur - full" includes 17 dictionary units. The word "pur" is also active in the composition of phrases. Phrases formed with the help of the *izafet* connection contain the homonym "pur-son" ("puri Rustam"). Phrases formed by the dependent connection of the preposition "pur-full" ("pur az dog"). Moreover, there are considered various semantic relationships of lexical units (synonymous, antonymous) formed with the component "pur".

Key-words: Firdawsi, poem "Sukhrob", original words, "pur" ("full", "son"), meaning, features of word formation, composition of phrases, *izafet* connection, dependent connection, synonyms, antonyms, homonyms

«Шоҳнома» бузуртгарин ҳамосаи адабиёти тоҷику форс аст, ки таърихи пурифтихор, вале пурфочии Аҷамро ба порсӣ зинда намуда, Фирдавсӣ бо сухан кохи бузурге бино намудааст, ки зи боду борон газанде нахоҳад ёфт. Дар мавриди азамату шукӯҳи асари гаронмояи ҳаким Фирдавсӣ гуфтаанду хоҳанд гуфт. Ҳосили ин гуфтаҳоро агар ба забони пуштибону мубаллиғи «Шоҳнома» Пешвои миллат Эмомалӣ Раҳмон бигӯем, ин аст, ки «Фирдавсӣ бо таълифи «Шоҳнома» дар амри бақою пойдории забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) хидмати босазо ва мондагор анҷом додааст. Наҳзату шукуфойии забони тоҷикӣ дар охири аҳди Сомонӣ ва ибтидои асри Ғазнавӣ бо номи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и безаволи ӯ пайваस्ताгии ногусастанӣ дорад» [8, ҷ.1, 301-302].

Олими шветсар П.Эмбер собит намудааст, ки Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» аз истифодаи воҳидҳои луғавии ғайр, ҳосатан арабӣ, ҳатталимон дурӣ чустааст. Ин аст, ки дар «Шоҳнома» ҳамагӣ 984 унсури луғавии арабӣ дучор мешавад, ки тақрибан ба 0,2 дарсади ҳаҷми умумии луғоти шоҳасар баробар аст [ниг.: 6, 2].

Моро рағбате пайдо шуд, ки доир ба вижагҳои маъноӣ, калимасозӣ ва ибораоронӣ воҳиди луғавии аслии «пур» дар мисоли маводи достони «Сухроб» андешаронӣ намоем. Ба таҳқиқи вижагҳои луғавии «Шоҳнома» таваҷҷуҳ кардани мо дар он аст, ки дар достони мазкур ва шояд дар сар то сари «Шоҳнома» унсури луғавии мазкур аз вожаҳои калидӣ ба шумор меравад. Сониян, ин масъала аз назари М.Шафёй – муҳаққиқи «Шоҳнома», берун мондааст ва ахиран, таҳқиқи мукаммали хусусиятҳои луғавии «Шоҳнома» «шояд дар тули як умр ҳам аз як нафар аҳли фан барнаёяд» [12, с.3 (зо)] ва бад-ин ҷиҳат бо таҳлили як воҳиди луғавӣ маҳдуд шудем.

Дар бораи ваҷҳи тасмийи калимаи «пур» дар фарҳангномаҳо иттилоӣ лозима дарҷ гардидааст. Дар забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) ду воҳиди луғавии «пур» ба мушоҳида мерасад, ки баромад ва таъриху таҳаввули мухталиф доранд. Ҳар ду «пур» дар забони тоҷикӣ таърихи тулонӣ дошта, баромади онҳо ба забонҳои ҳиндуаврупӣ рафта мерасад. Пури 1-ум аз решаи **pe* ба маънои «пур кардан» аст, ки сарчашмаи худро аз вожаи ҳиндуаврупоӣ **pi*-но ба маънои «пур» мегирад. Воҳиди луғавии мазкур дар порсии бостон ба шакли **prna* – лабрез, пур ва дар порсии миёна ба шакли *purr* дар гардиш қарор дошт (11, ҷ.2, 646).

«Пур»-и дувум, сарчашмаи худро аз **pu*га-и порсии бостон гирифтааст [11 ҷ.2, 740-741].

Пас, дар забони тоҷикӣ ду воҳиди луғавии «пур» гардиш дорад, ки дар ҳатти ниёгон «пур»-и якум бидуни «вов» ва «пур»-и дувум бо «вов» навишта мешавад.

Пури 1-ум дар забони тоҷикӣ ба се маъно дар гардиш аст: 1. лаболаб, лабрес, лаб ба лаб, молломол, мамлу; саршор; 2. бисёр, афзун, зиёд, хеле; 3 Ҳамчун қисми аввали калимаҳои мураккаб маънои бисёрро ифода менамояд [9, ҷ.2, 92].

Пури 2-юм ба маънои «писар» истифода мегардад [9, ҷ.2, с.92].

Деххудо «пур»-и якумро дорои маъноҳои зер меонад: мамлу; мумталеъ; муктатаз; машхун, ғос. Анбошта; лаболаб; молломол; лаб ба лаб; лабрес; Дорои бисёр аз чизе; муқ. тибӣ ва ҳолӣ ва бекор [4, ҷ.12, 150].

«Пур»-и дуумро Деххудо ин гуна шарҳ мекунад: «дар Авасто ва порсии бостон *пурса* ва дар санскрит *путра* ва дар паҳлавӣ *пур* ва *писар* ва *пур* ва *пур* ва *пур*. Писар. муқ. духтар; ибн; пура; пур; фарзанди нарина» [4, ҷ.13, с.503].

Муин дар “Фарҳанги форсӣ” панҷ маънои “пур”-и якумро тафсир намудааст: 1) оканда, анбошта, молломол, лабрес, лаболаб, мамлу, мумталеъ; муқобили тибӣ, ҳолӣ; 2) тамом, комил; 3) сер, кавӣ, тунд; муқобили кам; 4) ҷамъ; муқобили муфрад; 5) зиёд, беш [5, ҷ.1, 714]. Пури дуумро Муин ин тавр маънӣ мекунад: 1) писар, фарзанд, нарина, валад; муқобили духтар. Тавзеҳ: гоҳ дар таркиби асмой хос (аълом) дарояд маънии писар, фарзанд, зода диҳад: Ҳасанпур, Муҳаммадпур, Ҷафarpур [5, ҷ.1, 828].

Ҳ.Анварӣ низ дар «Фарҳанги бузурги суҳан», асосан, ҳамаи маъноҳои зер мекунад, ки дар фарҳангҳои боло ба назар расиданд. Чунончи: ПУР 1. – он ҷӣ фазои ҳолӣ надошта бошад; анбошта, лабрес; оканда; муқ. ҳолӣ, тибӣ; 2. дорои гулӯла ё маводи муфачираванда; 3. фаровон, бисёр, зиёд; 4. ҷузъи пешини баъзе аз калимаҳои мураккаб ба маънии «доранда» ё «дорандаи бисёр» [3, ҷ.1, 1294]; ПУР 2. 1. фарзанд; нарина; писар; 2. нава ва набера [3, ҷ.2, 1437].

Мушоҳида мешавад, ки «пур»-и дуум дар забони форсӣ ба маънои набера, нава низ дар гардиш қарор доштааст.

Тафсири «Персидско-русский словарь» бо тафсири М.Муин мувофиқат дорад: пури 1-ум ба се маънӣ забт шудааст: 1) лабрес; 2) бисёр; 3) ҷузъи калимаҳои мураккаб [7, ҷ.1, 277] ва пури 2-юм ба ду маънии дучор мешавад: 1) писар; 2) ҷузъи дууми калимаҳои мураккаб (асосан дар номҳо ва унвонҳо) ба маънои писар, масалан *Шоҳпур* [7, ҷ.1, 312].

Маводи гирдоварда аз достони «Сухроб» собит менамояд, ки дар ин дoston «пур»-и якум бештар аз «пур»-и дуум мавриди қорбурди Фирдавсӣ қарор гирифтааст:

1. ба маънии лаболаб, молломол:
*Ғамӣ буд дилаш, сози нахчир қард,
Камар басту таркаш **пур аз тир** қард.* [10, 190]

2. ба маънии бисёр, афзун, зиёд, хеле:
*Бизад қӯсу сӯи раҳ овард рӯй,
Ҷаҳон шуд **пур аз лашқару ҳою ҳуй**.* [10, 210]
*Бифармуд, то Раҳиро зин кунанд,
Саворон бурӯҳо **пур аз чин** кунанд».* [10, 266]

*Кунун ман кушода чунин рӯю мӯй,
Сипоҳ аз ту гардад **пур аз гуфтугӯй**,* [10, 216]
Дар абёти зерин пур ба маънии писар, фарзанд ба қор рафтааст:
*Буд ӯ **пури** шоҳи Самангонзамин
Ҳамон ҳоли Сухроби боофарин.* [10, 248]

*Ту **пури** гави пилтан – Рустамӣ,*

Зи Дастони Сомиву аз Найрамӣ. [10, 201]

Фарҳангнигор И.Ализода низ бар ин ақида аст, ки унсури луғавии мавриди таҳлил дар «Шохнома» ба ду маънӣ истифода шудааст: «Пур 1. маъруф:

*Намонӣ **пур** аз дарду тан пургуноҳ,*

Нахонанд аз ин пас туро низ шоҳ.

Пур II писар, валад, фарзанд

Сиёмак биёмад бараҳнатано,

Биёвехт бо пури оҳармано. [2, 291]

Маводи зеридаст далел бар он аст, ки воҳиди луғавии «пур»-и 1-ум дар вожаҳои хеле ғаёл аст. Аз достони мавриди омӯзиш – «Сухроб», ҳафтдаҳ калимаи мураккаб дарёфтем, ки бо «пур»-и якум созмон ёфтаанд, мисли *пуроб*, *пурҳунар*, *пурфусун*, *пурҳумор*, *пуришоб*, *пурмоя*, *пурандеша*, *пуригор*, *пурандӯх*, *пуроташ* ва ғ. Пурбасомадтарин воҳидҳои луғавии мураккаб бо ҷузъи «пур» вожаҳои *пурҳунар* (бо 5 басомад), *пуроб* (бо се басомад), *пурандеша*, *пурмоя* (бо ду басомад):

Бичӯему Раҳшат биёрем зуд,

*Аё **пурҳунар** марди корозмуд!» [10, 194]*

*Бифармуд, то мӯбади **пурҳунар***

Биёд, бихоҳад варо аз падар. [10, 198]

*Яке достон аст **пуроби** чаим,*

Дили нозук аз Рустам ояд ба хаим. [10, 189]

В-аз он обхур шуд ба ҷои набард,

***Пурандеша** будаиш дилу рӯй зард. [10, 288]*

*Яке тахти **пурмоя** андар миён*

Зада пеши ӯ ахтари ковиён. [10, 255]

Аз мутолиаи фарҳангҳои тафсири, хосатан «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Луғатнома»-и Деҳхудо маълум мегардад, ки: 1) ҳамаи вожаҳои мураккаби марвиди назарро аз фарҳангҳо пайдо мекунем; 2) ба эҳтимоли қавӣ, аксари вожаҳои мураккабе, ки бо ҷузъи «пур» созмон ёфтаанд, аз офаридаҳои ҳаким Фирдавсианд, зеро ба истиснои вожаи «пуроб» дар дигар мавридҳо шояди маъно нахуст аз Фирдавсӣ ва пасон аз дигар адибон аст [ниг.: 9, ҷ.2, с.94; 96; 97; 98; 99...; 4, ҷ.12, с.152; 153; 295...]; 3) Фирдавсӣ бо ҷузъи «пур» вожаҳои мураккаби ҳамкомпонет ташаккул медиҳад, мисли *пурҷангу шӯр*; *пурдарду ҷӯш*. Чунончи:

Ба Ҳумон чунин гуфт, к-«Имрӯз ҳур

*Баромад, ҷаҳон кард **пурҷангу шӯр**. [10, 274]*

Биёмад ба пеши синаҳ бо хурӯш,

*Дил аз кардаи хеш **пурдарду ҷӯш**. [10, 294]*

Калимаи «пур» дар иборасозӣ низ ниҳоят ҷузъи ғаёл аст. Бо ҳар ду вожаи «пур» Фирдавсӣ ибораҳои зиёд ташаккул додааст. Гуфтан бамаврид аст, ки ибораҳои, ки алоқаи изофӣ созмон ёфтаанд, бо «пур»-и дуум сохта шудаанд. Миқдори онҳо, аз рӯи маводи мо, даҳ ибораро ташкил мекунад, мисли *пури гав*, *пури шоҳ*, *пури Гударз*, *пури Сом*, *пури бедордил*, *пури кушта*, *пури ҷавон*, *пури далер*. Пурбасомадтарини ин ибораҳо *пури ҷавон* (бо 3 басомад) ва *пури кушта* (бо ду басомад) мебошанд:

*Бифармуд, то дебаи хусравон
Кашиданд бар рӯи **пури чавон**. [10, 302]*

*Дарида чигаргоҳи **пури чавон**,
Бигиряд бар ӯ чарх то ҷовидон.» [10, 295]*

*Ба ҳуш омаду боз нолиш гирифт,
Бар он **пури кушта** сеголиш гирифт. [10, 313]*

Ибораҳое, ки бо алокаи вобастагӣ (вобастагии пешояндӣ) ташаккул ёфтаанд, аз асоси “пур”-и якум созмон ёфтаанд. Микдори ин гурӯҳи ибораҳо нисбат ба ибораҳои изофӣ бештар буда, бисту хафт ададро ташкил мекунад. Чунончи: *пур аз тир, пур аз гӯр, пур аз дард, пур аз ғам, пур аз разм, пур аз ранҷ, пур аз гуфтор, пур аз нам ва ғ.* Масалан:

*Бигуфташ, ки «Эй некдил шерзан,
Пур аз ғам буд аз ту дили анҷуман, [10, 218]*

*Дуруст асту акнун ба зинҳори ӯст,
Пурозор ҷону **пур аз дард** нӯст. [10, 221]*

*Нишаст аз бари синаи тилтан,
Пур аз хок чанголу рӯю даҳан. [10, 284]*

Ибораҳое, ки аз асоси “пур”-и якум бо алокаи вобастагии пешояндӣ ташаккул ёфтаанд, соҳиби якчанд вижагианд: 1) ҳамаи онҳо бо пешоянди аслии **зи / аз** созмон ёфтаанд; 2) басомади ибораҳои *пур аз дард* (бо нуҳ басомад) ва *пур аз ғам* (бо се басомад) нисбат ба дигар ибораҳо бартарият дорад; 3) ҷузъи тобеи бархе ибораҳо чида ва ё тафсил ёфтаанд, мисли *пур аз дарду ранҷ; пур аз рангу бӯй; пур аз ҳою ҳуй; пур аз хаиму кин; пур аз ранҷу тимору дарду зоҳир, пур зи гуфтори Сухроб* ва ғ.. Масалан:

*Бирафт инчунин дил **пур аз дарду ранҷ**,
Тан андар балову дил андар шиканҷ. [10, 193]*

*Паси парда-андар яке моҳрӯй,
Чу хуришеди тобон **пур аз рангу бӯй**. [10, 196]*

*Яке наъра барзад **пур аз хаиму кин**,
Бизад Рустами шерро бар замин, [10, 284]*

*Кунун модарат монд бе ту асир,
Пур аз ранҷу тимору дарду заҳир. [10, 312]*

*Ҳама гуфту миҷгон **пур аз об кард**,
Забон **пур зи гуфтори Сухроб** кард. [10, 307]*

Дар вақти омӯзиши масъалаи мазкур ва маводи гирдоварда боз моро аз он чихат машғул дошт, ки ибораҳо байни ҳам ва ибораҳо бо воҳидҳои дигари забон, чунончи калимаҳои мураккаб хусусиятҳои мухталифи маъноӣ зоҳир намудаанд. Масалан, ибораҳои *пур аз ғам, пур аз дард, пур аз ранҷ* байни ҳам муносибати ҳаммаъноӣ доранд. Дар навбати худ бо ибораҳои боло калимаи мураккаби *пурандӯх* хусусияти муродифӣ дорад. Чунончи:

*Аз озори Гурдофариду Ҳаҷир
Пур аз дард буданд барнову пир. [10, 217]*

Ба лашкарғаҳи хеш бинҳод рӯй
Ба ҳашму **пур аз ғам** дил аз кори ӯй. [10, 286]

Як аз дигар истод он гоҳ дур,
Пур аз дард бобу **пур аз ранҷ** пур. [10, 270]

Бигуфту дил аз чони ӯ баргирифт,
Пурандуҳ ҳаме монд андар шигифт. [10, 286]

Ибораи **пур аз об** бо калимаи мураккаби **пуроб** хусусияти муродифӣ дорад:

Яке **достон аст пуроби** чашим,
Дили нозук аз Рустам ояд ба ҳашм. [10, 189]

Ҳамерехт хуну ҳамеканд мӯй,
Сараи **пур зи хоку** **пур аз об** рӯй. [10, 292]

Баъзан ибораҳои вобастагии бо ҷузъи «пур» ташаккулёфта байни ҳам муносибати мутаозодӣ низ доранд, масалан: **пур аз разм** бо **пур аз базм**:

Бинӯшид **Сухроб** ҳафтони разм,
Сараи **пур зи разму** дилаи **пур зи базм**. [10, 282]

Ҳамин тавр, калимаи «пур» яке аз унсурҳои ғаёлу сермахсули достони «Сухроб» ба шумор омада, дар забони тоҷикӣ ду унсури луғавии мазкур мавҷуд аст, ки баромади мухталиф дошта, ба маънои гуногуни ғайриалоқаманд истифода мешаванд. Дар достони «Сухроб» Фирдавсӣ ин воҳиди луғавиро ба ҳар ду маъно истифода намуда, бо онҳо вожаву таъбирҳои нав созмон додааст. Дар ташаккули калимаҳои мураккаби навъи тобеъ «пур»-и якум (ба маънии бисёр, зиёд...) истифода гардида, дар ташаккули ибораҳо ҳар ду «пур» сермахсуланд. Фарқ дар ин маврид дар ин ҷост, ки ибораҳои, ки бо алоқаи изофӣ ташаккул ёфтаанд, бо «пур»-и дувум ва ибораҳои, ки бо алоқаи вобастагӣ созмон ёфтаанд, бо «пур»-и якум ташаккул ёфтаанд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Айнӣ С. Айнӣ С. Кулӣёт. Ҷ.11. Китоби 1. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1963. – 505 с.; Китоби 2. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 435 с.
2. Ализода И. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома». – Душанбе: Адиб, 1992. – 496 с.
3. Анварӣ Ҳ. Фарҳанги бузурги суҳан. Ҷ.1-8. – Техрон: Суҳан, 1381.
4. Деҳхудо Лугатнома. Ҷ.12. Техрон: Интишорот ва ҷони Донишгоҳи Техрон, 1338 хуршедӣ. – 402 с.; Ҷ.13. – Техрон: Гулиан, 1330 хуршедӣ. Ҷ.12-13. – 808 с.
5. Муин М. Муин М. Фарҳанги форсӣ. Дар шаш муҷаллад. – Техрон: Амири Кабир, 1375. Ҷ.1-4. – 5277 с.; Ҷ.5-6. – 2351 с.
6. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. / Л.С.Пейсиков. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1975. – 203 с.
7. Персидско-русский словарь / В двух томах, под редакцией Ю.А. Рубинчика. – Москва: Русский язык, 1985. Т.1. – 800 с.; Т.2. – 864 с.
8. Раҳмон Э. Забони миллат – ҳастии миллат. Дар ду китоб. / Э.Раҳмон. Китоби 1. Ба сӯйи пояндагӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.; Китоби 2. Забон ва замон. – Душанбе: Наириёти муосир, 2020. – 432 с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Дар 2 ҷилд (дар зери таҳрири М.Ш.Шукуров, В.А.Капранов, Р.Ҳошим, Н.А.Маъсумӣ). –М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ.1. – 951 с.; Ҷ.2. – 949 с.

10. Фирдавси. Ахтарони адаб. Ҷ.4. Шоҳнома. Ҷ.2. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с. – С. 208-341.
11. Ҳасандӯст, М. Фарҳанги решаи ноҳии забони форсӣ. Ҷ.1-4. / М.Ҳасандӯст. – Техрон: Осор, 1393. – 2955 с.
12. Шафӣ Маҳмуд. «Шоҳнома» ва дастур ё дастури забони форсӣ бар пояи «Шоҳнома»-и Фирдавси. – Техрон: Нил, 1343. – 538 с.

REFERENCES:

1. Ainy S. Kulliyot. V.11. Book 1. - Dushanbe: Publishing House 1963. – 505pp; Book 2. - Dushanbe: Irfon, 1964. - 435 pp.
2. Alizoda. Brief Dictionary of "Shah-name" - Dushanbe: Adib 1992 496 pp.
3. Anwar H. Big Dictionary of Words. V.1-8. - Tehran: Sukhan, 1381.
4. Dehkhudo. Dictionary V.12. Tehran: Publishing house of Tehran University, 1338 solar. - 402 pp; V.13. - Tehran: Gulshan, 1330 solar. V.12- 13.-808 pp.
5. Muin. M. Persian Dictionary. In six volumes. - Tehran: Amir Kabir, 1375. V. 14. - 5277 pp; V.5-6. - 2351 pp.
6. Peisikov L.S. Lexicology of the Modern Persian Language. /L.S. Peisikov. – M. Publishing house of the Moscow University, 1975. - 203 pp.
7. Persian-Russian Dictionary in two volumes, under the editorship of Yu. A. Rubinchik. – M.: Russian language, 1985. Vol. 1. - 800 pp. Vol. 2. - 864 pp.
8. Rahmon E. The Language of a Nation is the Being of a nation. In two books. /E. Rahmon. Book 1. To Eternity. - Dushanbe: Er-graph. 2016. 516 pp. Book 2. Language and Era. - Dushanbe: Modern publishing house. 2020 - 432 pp.
9. Tajik language Dictionary (from the X until the beginning of XX centuries) In 2 volumes (under the editorship of M. Sh Shukurov. VA Kapranov, R Hohim).- M.: Soviet encyclopedia, 1969. V.1. -951pp.; V.2.-949pp.
10. Firdawsi. Literary Stars. V.4. Shah-name. V. 2. - Dushanbe: Adib, 2007.- 480pp. – PP. 208-341
11. Hasandust, M. Dictionary of Root Studies of Persian Language. V. 1-4 /M Hasandust. – Tehran: Osor, 1393. - 2955 pp.
12. Shafei Mahmud. "Shah-name" and manual or the Persian Language Manual on "Shah-name" by Firdawsi . Tehran: Nil, 1343. - 538 pp.

5.9.8 (10.02.20) ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ, ПРИКЛАДНАЯ И СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНАЯ ЛИНГВИСТИКА

5.9.8 ЗАБОНШИНОСИИ НАЗАРИЯВЌ, АМАЉИ ВА МУҚОИСАВЌ- ҚИЁСЌ

5.9.8 THEORETICAL, APPLIED AND COMPARATIVE LINGUISTICS

УДК 811.21

DOI 10.24412/3005-849X-2024-3-112-119

COMPARATIVE ANALYSIS OF MORPHOLOGICAL PECULIARITIES OF NOUN FORMING SUFFIXES DENOTING PERSON AND NON-PERSON IN TAJIK LITERARY LANGUAGE REFERRING TO 18TH AND 20TH CENTURIES

ТАҲЛИЛИ ҚИЁСИИ ВЕЖАГИҲОИ САРФИИ ПАСВАНДҲОИ ИСМСОЗИ ИФОДАГАРИ ШАХСУ ҒАЙРИШАХС ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКИИ АСРҲОИ XVIII ВА XX

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МОРФОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ИМЯОБРАЗУЮЩИХ СУФФИКСОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЛИЦО И БЕЗЛИЧНОСТЬ, В ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XVIII-XX вв.

Ashrapov Bahodurjon Pulotovich, candidate of philological sciences, senior lecturer of the department of English language, faculty of oriental languages, SEI “KhSU named after academician B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan)

Ашрапов Баҳодурҷон Пулотович, н.и.ф., муаллими калони кафедраи забони англисии факултети забонҳои шарқи МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

Ашрапов Баходурджон Пулотович, канд. филол. наук, ст. преподаватель каф. английского языка ф-та восточных языков ГОУ “ХГУ имени академика Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

e-mail: bahodur.ashrapov@mail.ru

The article dwells on the comparative analysis of morphological peculiarities of noun forming suffixes denoting person and non-person in Tajik literary language referring to 18th and 20th centuries. The factological material is the historical works and in order to conduct the comparative analysis beset with the topic under consideration, the author used “Tukhfat-ul-khoni” (18th century), “The History of Manghit Emirs of Bukhara. Muqanna’s Rebellion”, “The History of Intellectual Revolution in Bukhara” and “Slaves” (20th century). It is concluded that the adduced analysis beset with lexical possibilities of the noun forming suffixes denoting person and non-person in the language of the period in question shows that the range of connection of these lexical elements with different lexical units is more widely-sued, they could be not only nouns, but parts of speech, especially adjectives, infinitive, verbs and adverbs are added to create new derived words either.

Keywords: suffixes, word-building elements, comparative analysis, morphological peculiarities, Tajik literary language, level of usage, historical works

Таҳлили қиёсии вежагиҳои сарфии пасвандҳои исмсози ифодагари шахсу ғайришахс дар забони адабии тоҷикии асрҳои XVIII ва XX сураат гирифтааст. Маводи фактологии тадқиқот осори таърихӣ буда, барои таҳлили қиёсии ин мавзӯ “Тухфат-ул-хонӣ” (а.XVIII), “Таърихи амирони мангитияи Бухоро. Исёни Муқаннаъ”, “Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро” ва “Ғуломон” (а.XX) мавриди истифода қарор гирифтааст. Хулоса карда шудааст, ки таҳлили имконоти калмасозии пасвандҳои исмсози ифодагари шахсу ғайришахс дар забони осори мавриди қиёс шаҳодат аз он медиҳад, ки доираи васлиавии онҳо бо воҳидҳои лугавии гуногунмаъно васеъ будааст, яъне онҳо метавонистанд на

фақат ба исмҳо, балки ба ҳиссаҳои нутқи дигар, баҳусус сифат, масдар ва феъл низ ҳамроҳ шуда, вожаҳои нави сохта ба вуҷуд оранд.

Калидвожаҳо: пасвандҳо, унсурҳои вожасоз, таҳлили қиёсӣ, вежагиҳои сарфӣ, забони адабии тоҷикӣ, дараҷаи қорбурд, осори таърихӣ

Проводится сопоставительный анализ морфологических особенностей именнообразующих суффиксов лица и безличности в таджикском литературном языке XVIII-XX вв. Фактологическим материалом являются исторические труды, для проведения сопоставительного анализа по изучаемой теме были использованы исторические труды «Тухфат-ул-хони» (XVIII в.) Мухаммадвафо Карминаги, а также «История мангытских эмиров Бухары. Восстание Муканны», «История интеллектуальной революции в Бухаре» и «Гуломон» (XX в.) С. Айни. Делается вывод, что приведенный анализ лексических возможностей именнообразующих суффиксов, обозначающих лицо и безличность в языке рассматриваемого периода, показывает, что диапазон связи этих лексических элементов с разными лексическими единицами достаточно широк: ими могут быть не только имена существительные, но и слова других знаменательных частей речи, особенно прилагательные, инфинитив, глаголы и наречия, которые добавляются для создания новых производных слов.

Ключевые слова: суффиксы, словообразовательные элементы, сопоставительный анализ, морфологические особенности, таджикский литературный язык, степень употребления, исторические труды

Introduction

It is common knowledge that “word-combination is considered to be one of the ways to enrich the language word-stock. There are also several ways and methods targeted at word-combination in modern Tajik literary language, but the most productive is the morphological one in the language of the comparative historical productions, like MTLL many new lexical elements participate in the creation of a large considerable new derivative words” [5, 93].

It is worth mentioning that not all kind of words are mechanically connected to any word-building elements to form new derivative words, but such combination of words by virtue of prefixes or suffixes occurs in term of certain linguistic rules. Indeed, the number of nominal suffixes are numerous those ones form the nouns denoting place and temporal, personal and non-personal and material etc.

Literature review

The given article dwells on word-building potential and morphological peculiarities of the noun forming suffixes denoting person and non-person in Tajik literary language on the example of “The History of Emirs of Bukhara. Muqanna’s Rebellion” (1966), “The History of Intellectual Revolution in Bukhara” (2005), “Ghulomon” by S.Ainy (2019) (20th century) and “Tuhfat-ul-khoni” by Muhammadwafa Karminagi (2018) (18th century). Into the bargain, we decided to canvass the relevant lexical elements contributed to engendering new derivative nouns in the corpus of our study upon the whole.

The objective of the corpus of our study are:

- to consider morphological features and determine the level of usage of the relevant word-building elements in terms of their functions and meaning;
- to compare the relevance of the theme explored with other word-building elements;
- to canvass certain distinctive peculiarities of the noun forming suffixes denoting person and non-person in Tajik literary language referring to the centuries under comparison.

Methodology

While canvassing the distinctive peculiarities and the frequency of usage of the suffixes under study, we have resorted to the following visual methods, such as: comparative and historical, synchronic and diachronic ones.

Main results and discussion

Our comparison shows that a series of word-building elements are used for the formation of derivative words expressing a person which, despite being present in modern Tajik literary language, differ from the point of view of their role in word-building, namely, some of them are productive, some others, on the contrary, belong to the group of less productive ones. The following word-building suffixes, such as *-gar*, *-bon*, *-chi*, *-gor*, *-var* and *-bor* are used in the corpus of our study.

Hence, we decided to carry out the above-mentioned suffixes in terms of their morphological peculiarities and word-building potentiality comparatively.

The suffix *-gar*.

It is well-grounded that in MTLL (modern Tajik literary language), the suffix *-gar* is considered to be one of the productive and active word-building elements [6, 75], and in this regard, Sh.Niyazi asserted that the suffix *-gar* is a rarely used one. By adding the relevant suffix to a noun extremely short information about a person is given, a new word is born representing his/her occupation, profession, social status, character and behavior: *ohangar*, *korgar* etc. [10, 20]. In conformity with Prof. M. Kasimova the suffix in question engenders a new non appertaining to a person [8, 347]. However, Academician M. Shakuri noted that "... the possibilities of *-gar* in term of word-building seem to have no limits and a new word can be derived from different types of other words. This provides many opportunities for enrichment of language word-stock" [14, 172]. Nevertheless, the relevant word-building element is mentioned in scientific literature and separate dissertations, theses and articles as one of the most frequently used ones.

Moreover, it is stated in Academic Tajik Grammar that "the suffix *-gar* is productive in the derivation of noun and creates nouns that have different meanings in reference to human being. It creates other nouns of wide spectrum. E.g., it denotes man's occupation, profession, social status, character etc.: *shishgar*, *shamshergar*, *charmgar*, *suzangar*, *suratgar*, *halvogar*, *ohangar*, *na'lgar*, *misgar*, etc." [6, 111].

The factual material belonging to the 18th century shows that the mentioned suffix is considered to be one of the less productive word-building elements and it formed derivative nouns only with a few words, such as *ohan* (once), *kor* (once) and *jilva* (11 instances): Chun qal'ai Dizax dar kamol-i rif'atu matonat bud va harchand topu arrhoda ba devor-i sangin-i u zadand, *korgar nayomad* [9, 198/394]; Va fazo-i ma'raz-i tamosho az shiddat-i sharora-i nor va kasrat-i ghalaba-i duxon chun kura-i *ohangaron* darguzor meomad [9, 126/249].

Apparently, in the above-mentioned example, the derivative word *korgar* appears in the composition of the nominal verb metaphorically and the former in question expresses the following meanings, namely *sudmand nayomadan*, *befoida gashtan*. However, in MTLL, the relevant word indicates a profession and personal occupation. As well as, a researcher of the novel entitled as "Siyovush" by Abulqosim Firdawsi - D.N. Akbarova spoke about the specifics of the suffix *-gar* and she noted: "The word *korgar*, which represents a person based on his/her activity is used only twice in "Siyavush" metaphorically:

Nagardad chunin ohan az ob tar,

Na otash bar u-bar buvad *korgar*" [4, 181].

Thus, the mentioned word-building element united with the abstract noun *jilva* and formed a derivative word. It is worth stressing that *jilvagar* is used in all cases in the formation of compound verbs with the auxiliary verbs *omadan* (to come 8 instances), *shudan* (to become

once) and soxtan (to make twice):to nayyir-i iqbol-i kadomin davlat-i poidor az hijob-i tavorivu makman-i astor ba saroparda-i zuhuru ishtihor *jilvagar* oyad va axtar-i saodat-i kadom mushtarixosiyat az falak-i e`tibor ba ufuq-i ruzgor chehra kushoyad... [9, 45/85].

In the corpus of our study, the suffix *-gar* is one of the most productive ones, and we extracted 31 examples of derivation forming derive the new nouns, such as: *misgar* [1, 123, 123], *jilvagar* [1, 146], *javobgar* [1, 152], *jodugar* [1, 236, 236], *isyongar* [1, 207], *shurishgar* [1, 207, 243, 282], *zargar* [1, 198], *korgar* [1, 211, 271, 271, 271, 271], *savdogar* [1, 197, 198, 198; 2, 170, 196, 196, 196, 200, 200], *istilogar* [1, 205, 214, 231], *duredgar* [1, 198], *torojgar* [1, 228], *firebgar* [2, 144]: ... az tamom-i ahvol-i daruni-i u va *istilogharon-i* Arab voqif shuda bud... [2, 205].

The suffix *-bon*.

This suffix is originally an independent word traced back to the root *-rā*, which meant *hifz kardan* (to protect) and was used as an auxiliary morpheme in the middle period of the development of Iranian languages [7, 210].

In the works under discussion the mentioned word-building element was added to the words engendering new words denoting a person possessing certain profession and occupation. On the basis of the collected examples we notice the fact that by means of this suffix there were formed new derivative words; 5 examples representing in the corpus of our study upon the whole.

In the historical production appertaining to the 18th century the mentioned suffix appears only once with an impersonal animate noun and it forms another lexical unit which is used in a metaphorical sense: Az asokir-i mansura har bahodure, ki se sar meovard, ba nazar-i xos-i hazrat-i komgori-i saltanatshior manzur soxta, navozish-i shohona meyoft, to ki az *sagbonon-i* davlat-i komron shaxse-ro basta ovarad va az iltifot-i olijohoi sarafroz gardad... [9, 208/413].

Similarly, in Ainy's historical productions the mentioned word-building element is one of the most productive ones as in MTLL, and a number of derivative nouns are used, including *soyabon* [1, 197], *osiyobon* [1, 199], *mizbon* [1, 220], *darbon* [1, 223], *posbon* [1, 270; 3, 330]; *saroibon* [3, 69], *haivonbon* [3, 443], *anborbon* [3, 472], *didbon* [3, 370], *nardbon* [3, 368], *boghbbon* [3, 465]: Abumuslim dar in mehmoni ba *mizbon-i* xud roz-i siyoshi-i xud-ro kushoda... [1, 220].

In conformity with the traditions and rules of MTLL, the suffix *-bon* is added to the noun in the corpus of our study producing derivational new nouns representing the names of things: Piyodavu savora ba teghu tir ba surox-i devor muqayad shuda, ba'ze *nardbonho* bar kungura-i on qal'a nihodand va ba qadam-i sur'atu choloki bar faroz-i hisor baromada [9, 134/265, 152/301]; ...pardaho-i pesh-i xaima va pardahoy-e, ki ba joy-i *soyabon* dar rui havli ba tarz-i saqf mekashand... [1, 197]; Durust, - guft yak kambaghal-i digar, - yak *nardbon* yoftan darkor ast... [3, 368].

While adducing the appropriate examples it became clear that Karminagi by dint of the suffix *-bon* formed a derivative noun denoting occupation and profession from the Turkish word *bosh=sar* once, but this morphological event was not found in Ainy's works: Va az jonb-i Qubodiyon umaro-i naimonu durmon bo elu *boshbon* va *sarguruhon-i* xud peshkashhoi- munosib bardoshta, ba xokbus-i oston-i rif`atbunyon shitoftand [9, 240/478].

The suffix *-chi*.

According to the assumptions and considerations done by certain researchers there were two suffixes *-chi*: firstly, the suffix that was borrowed from Turkic into Tajik in very ancient times; secondly, the suffix that originally had an Iranian root and the forms *-chig* and *-chik* in Middle Persian at different stages of the history of the Tajik language [7, 211]. From this point of view the outstanding linguist D. Saimiddinov proved with a strong argument that the mentioned word-building element originally belongs to Turkish, and in the long period of its use, not only in one or another Iranian language, but in most middle languages (such as Middle, Persian, Sughdian),

New Iranian (such as Modern Persian, Afghan Dari); even one of the Indo-European languages, namely Armenian being included in the list [13, 116-118].

In the language of the historical productions belonging to the compared periods the nominal word-building suffix *-chi* can be seen as a productive one. The distinctive peculiarity of Karminagi's work is manifested in the fact that, in most cases, Turkish words are used in the formation of derivative nouns referring to human beings, but the relevant feature is rarely encountered in Ainy's compared works. It is worth stating that the suffix in question is found in the historical productions under comparison, this suffix forms new nouns proceeding from Tajik, Arabic and Turkish words which represent a person by profession and occupation:

a) **Tajik words:** *tufangchi* - 7 instances [9, 239/475], *parvonachi* - 11 instances [9, 287/571 1, 12 – 18 instances], *jazoichi* [9, 151/299, 159/315, 239/476], *zanburakchi* [9, 159/315], *udchi* [9, 226/449, 142/282], *tupchi* [9, 238/473, 280/558, 280/558; 1, 132], *daryuzachi* [9, 270/538], *charikchi* [9, 270/537], *pardachi* [9, 91/179], *hudaichi* [2, 211, 216, 242, 242], *tupchi* [1, 132], *namoishchi* [1, 161, 161; 2, 190], *shurishchi* [1, 207, 208, 281, 282, 282; 2, 235, 249], *qalyonchi* [1, 40]: ...Shohmuhamadtubchiboshi, ki nizom-i umur-i favji *jazoichi* va tufangandozu *zanburakchi* va tupxonador dar uhda-i ehtimom-i u bud... [9, 159/315]; Javob-i sharoit-i shumoro ba *dasturxonchi* halova namudam... [1, 33].

It is common knowledge that the derivative noun *shikorchi* belongs to the group of those ones representing a person possessing a certain profession in MTLL [12, 127; 6, 111]. However, it should be said that in Karminagi's work the nominal word-building suffix *-i* was used once as *-chi* in the term of function, and in "Ghulomon" by Ainy, the relevant derivative noun is resorted to as an adjective twice: Baro-i Ghoib, Shukur, Istad va Normurod boshad, chor multiq-i *shikori* yofta mediham [3, 271, 239]; ...*shikoriyon-i* humoyunlaqab dar axz-i murghobi-i maqsad ba nav'e ishtiho-i yoft-i qoz doshtand... [9, 64/124]; Man inho-ro az sarbozohi-i peshtara va az *shikorchiyon* xarida girifta mediham [3, 270].

b) **Arabic borrowings:** it should be said that only in Ainy's works Arabic words formed a series of derivative nouns by virtue of the suffix *-chi*, and they were never encountered in Karminagi's work: *naqorachi* [2, 115], *balvochi* [2, 195, 239], *xazinachi* [1, 110], *istiqomatchi* [1, 103, 103, 104], *ixtilolchi* [1, 165; 2, 113, 240], *tayorachi* [1, 182], *tashkilotchi* [1, 216], *tahqiqotchi* [1, 234], *hisobchi* [1, 237], *ta'rixchi* [1, 239, 240, 263, 266, 266, 270], *fitnachi* [2, 238], *zakotchi* [1, 142, 143; 2, 110], *mas'alachi* [2, 55]: ...ahli darbor az mashkob girifta to *naqorachi*, az yasovul to sais, az *hudaichi* to mirzo va mulozimon-i eshon, ba unvon-i "oluq" az in qoziyon pul megirand [2, 114]; In panjoh nafar ulamo-i mazkur ba hamin qabil *istiqomatchi* budand [1, 103].

Adducing the results of the comparative analysis concerning the theme explored one can underscore that Ainy resorted to *-chi* only twice in the composition of the Arabic phrase *aksulharakat* to engender a new noun and the relevant feature is considered to be one of distinctive ones: Vaqte ki dasta-i *namoishchiyon* az Chorsu-i Bukhoro ba roh daromada, to Xiyobon rasida budand, az taraf-i digar *aksulharakatchiyan* niz ba quvvat-i tamom barxosta... [1, 161, 165].

c) **Turkish borrowings;** *jorchi* - 6 instances [9, 219/435], *tavochi* [9, 31/57, 117/231, 156/309, 2, 105], *qurchi*, *kemachi=kishti* [9, 291/580], *urunchi* [9, 130/258, 150/298, 164/325, 167/331, 230/ 458], *boshchi* [9, 207/411], *elchi* [9, 291/580; 2, 223]: ...Shayxnazarbahodur va digar *boshchiyon-i* hazora va sada va daha, ki zikr-i asome-i eshon mujib-i atnob-i ta'rix ast... [9, 207/411]; ...*jorchiyon-ro* farmon dod, ki...xaloiq-ro az turku tojik va arobu ahshom axboru e'lom namoyand [9, 33/61]; Mazmun-i farmon dar bozorho-i tumanot va viloyot ba vosita-i *jorchiyon* – munodiyan ba umum-i aholi-e lo karda shud... [2, 105].

It is worth stressing that Karminagi used the word *elchi* in 30 examples totally, and the relevant derivative word is considered to be one of the most frequently occurred ones. While

comparing the morphological features and word-building potentiality of *-chi* we noticed that Ainy resorted to this derivative word 20 times in [1] and 101 times in [2]; among them 94 times appeared in the composition of the compound word *elchixona* which was not encountered in Karminagi's historical production at all: ...dar muntasaf-i moh-i mazkur *elchi* ba darbor-i kayvonmador omada, izz-i bisotbus yoft [9, 140/278]; Al'on man az zuhur-i *elchi* omadam [2, 190, 72, 145, 178, 189, 190, 223].

The suffix *-gor*.

It is worth mentioning that the suffix *-gor* is traced back to the Middle Persian *-gar* [7, 212-213]. In the course of conducting the comparative analysis beset with the relevant word-building element it became clear that by means of *-gor*, a new derivative noun is formed from the past tense of the verb *xost*, which represents a person by his/her occupation in the historical production referring to the 18th century. However, only *furushgor* is derived by this suffix in the comparative works of the 20th century: Podshoh-i najobatpanoh niz az ray-i durandesh-i amir-i sutudaxisol ittilo` yofta, az u *xostgor* va xotimat-i xusronu vubol mustash'ar shud [9, 35/65]; Pas az pul barovarda shumurda dodan-i boy boz dallol har du dastho-i xaridor va *furushgor-ro* bo pul ba ham payvand doda... [3, 69].

Thus, the suffix *-gor* participates to the formation of a new noun from the present participle in Ainy's belles-letters prose. However, such morphological peculiarities of the relevant word-building element did not occur in Karminagi's historical production: ...ba taraf-i Qarshi *raftagor* budand, ba tarz-i amonat supurd [3, 32, 118, 467].

In the corpus of our study the mentioned suffix only forms other new derivative nouns from the abstract nouns *madad* and *xidmat* which denote the person by his/her action or occupation: Ammo zot-i sharif va unsur-i latif-i eshon-ro juz zill-i humo-i saodat-i azali bor-e ne va dar harayon-i havodis-i ayom juz inoyat-i lam yazali *madadgor-e* ne [9, 58/111; 3, 10]; ...baro-i xizmatgoronash "insof" va itoat, baro-i gumoshtagonash, ki ba ghulomfurushi raftaand... [3, 34; 2, 184].

The suffix *-var*.

This suffix originates from the ancient Iranian *bara*, which means *burdan*, and represents the notion of ownership (in ancient Persian *arštibara* - spear bearer) [11, 74]. In "The Academic Tajik Grammar" it is written about the mentioned word-building element, that "the suffix *-var* is less productive, it forms only new adjectives expressing a possession of man or his/her subjective characteristics" [6, 143]. Into the bargain, one can assert that in the language of the history of the 18th century the suffix in question was used in the formation of derivative nouns, but in the language of Ainy's historical productions is resorted to by the author only for engendering new derivative nouns, such as *peshavar*, *bahravar* and *shu'lavar*. Therefore, the suffix *-var* in Ainy's works is considered one of the less productive word-building elements.

In "Tuhfat-ul-khoni" the suffix *-bor* is combined with the word *jon*, the name of an animal is added with the word *bor* and it is included in the verb, namely *borvar gardidan*: ...misl-i yak tuquz ghulom va joriya-i qalmoq va yak tuquz *jonvar* az shunqoru shohinu boz va chand dast nayza va asb-i tulfor... [9, 206/409]; ...to ba muqtazo-i tanokihu! tanosilu! naxl-i umed samara-i murod *borvar gardad*... [9, 220/437].

In reference to it, in the compared historical production belonging to the 18th century there were formed a new derivative noun from the present participle *dida* by dint of the word-building element *-var* in two cases: ...roygon dar kanor-i masnad-i ehtirom-u muknat nanishast va bo har *didavar-e* bedori-i sadamat-i tumtaroqi havodis-i ruzgor ba nazar-i e'tibor nadid... [9, 88/173]; El-i burqut va Tagoymurodbiy bo *mardum-i didavar-i* on vilo dar xona-i xavf-u dahshat va dar ma'raka-i vahmu xashyyat nishastand... [9, 120/238].

The suffix *-bor*.

The suffix *-bor* is considered to be one of the non-productive word-building elements in Karminagi's historical production and it is resorted to only once, however, the relevant suffix never occurred in Ainy's works under study: ...*ba poy-i xizmat bar sar-i shelon* (*xon-i ta'om, ziyofat* - A.B.) *va ziyofatkada istoda, anvo-i at'ima va shirabor hozir karda, ...ba on qavm-i nomdor rasonidand* [9, 255/508].

Conclusion

To sum it up, due to the comparative analysis of morphological peculiarities of noun forming suffixes denoting person and non-person of the language of the compared centuries we can come to the conclusion that the word-building elements under consideration are meaningful ones contributed into engendering new derivative nouns, and in terms of their usage the formers in question are not identical some of them are productive and other are non-productive ones. There are derivative words which are traced back to today's language word stock and are engendered according to Tajik word-building models, but some of them are not in use.

ПАЙНАВИШТ:

1. Айнӣ, С. Таърихи амирони мангитияи Бухоро. Исёни Муқаннаъ / С. Айнӣ. Ҷ.10. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 243 с.
2. Айнӣ, С. Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро / С.Айнӣ. Кулӣёт. Ҷ.14. / Тартибдиҳанда К.С. Айнӣ. – Душанбе: Матбуот, 2005. – 270 с.
3. Айнӣ, С. Ғуломон / С. Айнӣ. Рабы. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2019. – 488 с.
4. Акбарова, Д.Н. Вижагиҳои вожасозии пасванди *-гар* дар достони “Сиевуш”-и “Шоҳнома”-и Абулқосим Фирдавсӣ / Д.Н. Акбарова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2018. – №7. – С. 178 - 183.
5. Ашрапов, Б.П. Таҳлили муқоисавии маънои пасванди *-гоҳ* дар забони адабии тоҷикии қарнҳои XVIII ва XX / Б.П. Ашрапов // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ. – 2021. - № 3(88). – С. 93-99.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик: дар се ҷилд. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 355 с.
7. Ефимов, В.А. Персидский, таджикский, дари / В.А. Ефимов, В.С. Расторгуева, Е.Н. Шарова // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки. – Москва: Наука, 1982. – 230 с.
8. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М.Н. Қосимова. Ҷилди 1. - Душанбе, 2011. – 566 с.
9. Муҳаммадзафарӣ Карминагӣ. Тухфат-ул-хонӣ / Муқаддима, таҳияи матн, нусхабадал, таълиқот ва феҳрастҳои Ҷамиед Ҷӯразода ва Нурулло Ғиёсов / Муҳаррирон: И.У. Раҳимов, Б.П. Ашрапов. – Хучанд: Ношир, 2018. – 390 с. + 586 саҳ. ғ. – 976 с.
10. Ниёзӣ, Ш. Исму сифат дар забони адабии тоҷик / Ш.Ниёзӣ. – Сталинобод, 1954. – 50 с.
11. Расторгуева, В.С. Среднеперсидский язык / В.С. Расторгуева, Е.К. Молчанова // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – Москва: Наука, 1981. – С. 6 – 146.
12. Рустамов, Ш. Исм / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
13. Саймиддинов Д. Корбурди пасванди *-чӣ* дар забони тоҷикӣ / Д.Саймиддинов // Пажӯҳишҳои забонишиносӣ. – Душанбе: Шарқи озод, 2013. – С. 114-126.
14. Шукуров, М. Часпаки *“-гар”* ва *“-чӣ”* / М.Шукуров // Забони мо ҳастии мост. – Душанбе: Маориф, 1991. – С. 167-177.

REFERENCES:

1. Ainy, S. The History of the Emirs of Bukhara. Muqanna's Rebellion / S. Ainy. V.10. - Dushanbe: Irfon, 1966. - 243 pp.
2. Ainy, S. The History of Intellectual Revolution in Bukhara / S. Ainy. The collection of compositions. V.14. / Prepared by K.S. Ainy. - Dushanbe: Press, 2005. - 270 pp.

3. Ainy, S. *Slaves* / S. Ainy. Roman. - Dushanbe: Children's literature, 2019, - 488 pp.
4. Akbarova, D.N. Word-building Features of the Suffix -gar in the Story Entitled as "Siyovush" out of "Shoh-name" by Abulqosim Firdawsi / D.N. Akbarova // *Bulletin of the Tajik National University. Series of philological sciences.* – 2018. – #7. - PP. 178 - 183.
5. Ashrapov, B.P. Comparative Analysis of the Meaning of the Suffix -goh in Tajik Literary Language referring to 18th and 20th centuries / B.P. Ashrapov // *Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics. Series of humanitarian sciences.* - 2021. # 3(88). - PP. 93-99.
6. *Grammar of Modern Tajik Literary Language: in three volumes. V.1.* - Dushanbe: Donish, 1985. - 355 pp.
7. Efimov, V.A. Persian, Tajik, Dari / V.A. Efimov, V.S. Rastorgueva, E.N. Sharova // *Grounds of Iranian linguistics. New Iranian languages.* – M.: Nauka, 1982. - 230 pp.
8. Kosimova, M.N. *The History of Tajik Literary Language* / M.N. Kosimova. V.1. - Dushanbe, 2011. - 566 pp.
9. Muhammadwafo Karminagi. *Tuhfat-ul-khoni. Introduced, prepared, commented and indexed by Jamshed Jurazoda and Nurullo Giasov* / Editors: I.U. Rahimov, B.P. Ashrapov. – Khujand: Publisher, 2018. – 390 p. + 586 p. f. = 976 pp.
10. Niyoz, Sh. *Noun and Adjective in Tajik Literary Language* / Sh. Niyoz. - Stalinabad, 1954. - 50 pp.
11. Rastorgueva, V.S. *Middle Persian Language* / V.S. Rastorgueva, E.K. Molchanova // *Grounds of Iranian linguistics. Middle Iranian languages.* - M.: Nauka, 1981. - PP. 6 - 146.
12. Rustamov, Sh. *Noun* / Sh. Rustamov. - Dushanbe: Donish, 1981. - 220 pp.
13. Saymiddinov D. *The Usage of the Suffix -chi in Tajik* / D. Saymiddinov. // *Linguistic research.* - Dushanbe: Sharqi ozod, 2013. - PP. 114 - 126.
14. Shukurov, M. *The Endings -gar and -chi* / M. Shukurov // *Our language is our existence.* - Dushanbe: Maorif, 1991. - PP. 167 - 177.

**КАЛИМА ҲАМЧУН ВОҲИДИ
ГРАММАТИКӢ ВА РОҲУ
ВОСИТАӢОИ КАЛИМАСОЗИИ
ИСМ ДАР ЗАБОНӢОИ АНГЛИСӢ
ВА ТОҶИКӢ (ДАР ЗАМИНАИ
АСАРӢОИ БАДЕӢ)**

Эҳсонзода Малоҳат Эҳсон, н.и.ф., дотсенти кафедраи тарҷума ва грамматикаи факултети забонҳои хориҷии МДТ-и “ДДХ ба номи академик Б.Гафуров”; **Раҷабова Ганҷамехр Муфаззаловна**, докторант (PhD)-и курси якуми кафедраи тарҷума ва грамматикаи забони англисии факултети забонҳои хориҷии МДТ-и “ДДХ ба номи академик Б. Гафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)

**СЛОВО КАК
ГРАММАТИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА И
СПОСОБЫ СЛОВООБРАЗОВАНИЯ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В
АНГЛИЙСКОМ И ТАДЖИКСКОМ
ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ)**

Эхсонзода Малохат Эхсон, канд.филол.наук, доцент каф. перевода и грамматики английского языка ф-та иностранных языков ГОУ “ХГУ имени акад. Б.Гафурова”; **Раджабова Ганджамехр Муфаззаловна**, докторант (PhD) первого курса обучения каф. перевода и грамматики английского языка ф-та иностранных языков ГОУ “ХГУ имени акад. Б.Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)

**WORD AS A GRAMMATICAL
UNIT AND WAYS OF WORD
FORMATION OF A NOUN IN
ENGLISH AND TAJIK
LANGUAGES (BASED ON
ARTISTIC WORKS)**

Ehsonzoda Malohat Ehson, candidate of philological sciences, associate professor of translation and grammar of English language department of the faculty of foreign languages under the SEI “KhSU named after academician B.Gafurov”; **Rajabova Ganjamehr Mufazzalovna**, PhD of the first course of translation and grammar of English language department of the faculty of foreign languages under SEI “KhSU named after academician B.Gafurov” (Khujand, Tajikistan)
e-mail: ganjamehrrajabova@gmail.com

Таҳлили воҳидҳои грамматикӣ аз қабилӣ калимаҳо ва морфемаҳо дар бораи сохтор ва динамикаи забон маълумоти арзишманд медиҳад. Роҳу воситаҳои калимасозӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Ба нақши морфема ва пасвандҳо дар ташаққули калимаҳои нав тавачҷӯӣ махсус зоҳир карда шудааст. Ҳарду системаи забонӣ барои сохтани исмҳои нав аз қонуниятҳои морфологӣ ва синтаксисӣ истифода мебаранд. Чанбаҳои муқоисавии калимасозӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ низ мавриди таҳлил қарор гирифта, хусусиятҳои хос ва муштаракӣ ин ду низомии забонро муайян мекунанд. Дар забони англисӣ созмони исмҳоро бо истифода аз пешвандҳо, пасвандҳо ва инчунин бо роҳи сохтани ибораҳо ва истинод ба решаи калимаҳои дигар ба роҳ мондан мумкин аст. Яке аз роҳҳои маъмултарини калимасозии исм бо роҳи аффиксиалӣ сохта шудани калимаҳо буда, дар ҳарду забон ба назар мерасад. Фарқият дар калимасозии исм тавассути пасвандҳои “-er, -or, -ar, -ion, -tion, -ation, -ment, -ity, -ty -hood” дар забони англисӣ ва тавассути пасвандҳои “-гар, -гор, -гон, -ӣ, -гӣ, -кор, -анд (анда)” дар забони тоҷикӣ ба назар мерасад. Дигар роҳу воситаҳои калимасозӣ, ки аз як ҳиссаи нутқ ба дигар ҳиссаи нутқ табдил меёбад, иваз шудани маънои лексикӣ калима ва тағйир ёфтани шакли калима дар мақола муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: морфема, калима, воситаҳои калимасозӣ, калимасозии исм, пасванд, аффикс, таркиби морфологӣ

Анализ грамматических единиц – слов и морфем – дает ценную информацию о структуре и динамике языка. Рассмотрены способы и средства словообразования в английском и таджикском языках, особое внимание уделено роли морфем и суффиксов в образовании новых слов. Отмечено, что обе лингвистические системы используют морфологические и синтаксические закономерности при образовании новых существительных. Также анализируются сравнительные аспекты словообразования в английском и таджикском языках и определяются специфические и общие черты этих двух языковых систем. В английском языке существительные можно организовывать с помощью префиксов и суффиксов, а также путем составления фраз и ссылок на корни других слов. Одним из наиболее распространенных способов образования существительных является аффиксация слов, она встречается в обоих языках. Разница в формулировке существительных проявляется: в английском языке - через окончания *-er, -or, -ar, -ion, -tion, -ation, -ment, -ity, -ty -hood*, а в таджикском языке - через окончания «-гар», «-гор», «-гон», «-ӣ», «-гӯ», «-кор», «-анд», «-анда». Определяются и другие способы и средства словообразования, которые меняются при переходе слов одной части речи в другую, меняя лексическое значение слова и его форму.

Ключевые слова: морфема, слово, способы словообразования, словообразование существительного, аффикс, суффикс, морфологический состав

The analysis of grammatical units such as words and morphemes provides valuable information about the structure and dynamics of language. The article is devoted to the methods and means of word formation in English and Tajik, with special attention paid to the role of morphemes and suffixes in the formation of new words. Both linguistic systems use morphological and syntactic patterns to form new nouns. The comparative aspects of word formation in English and Tajik are also analyzed, and specific and common features of these two language systems are determined. In English, nouns can be organized using prefixes and suffixes, as well as by composing phrases and referring to the roots of other words. One of the most common ways of forming nouns is word affixation, and it is found in both languages. The difference in the formulation of nouns through the endings «-er, -or, -ar, -ion, -tion, -ation, -ment, -ity, -ty -hood» in English and through the endings «-гар», «-гор», «-гон», «-ӣ», «-гӯ», «-кор», «-анд», «-анда» appear in the Tajik language. The article defines other ways and means of word formation that change from one part of speech to another part of speech, changing the lexical meaning of the word and changing the form of the word.

Key-words: morpheme, word, means of word formation, word formation of a noun, affix, suffix, morphological composition

Ҳар як забон хусусияти хоси грамматикии худро дорост. Сохти грамматикии забон аз воҳидҳои грамматикӣ иборат буда, онҳо форматсияҳои забони аз ҷиҳати грамматикӣ ташаккулефта – морфема, калима, ибора, ҷумла ва матн мебошанд.

Морфема воҳиди хурдтарини тақсимаҷавандаи низоми ифода буда, мувофиқи қоидаҳои забони дахлдор тақриб ба тақриб истифода мешавад ва ба элементҳои дахлдори низоми мазмун бевоҳита муносибат дорад [1, с. 240-241]. Морфема дар ҳудуди калима амал мекунад. Масалан, калимаи *unbelievable* (*бовар накарданӣ, ғавқулода*)-ро ба се ҷузъи маънодор ҷудо кардан мумкин аст: **un** – пешванд, инкорро ифода мекунад; **believ(e)** – решаи калима, маънои бовар карданро дорад; **-able-** пасванд, ки маънои қобилияти иҷрои амалро ифода мекунад. Дар забони тоҷикӣ низ калимаҳо аз морфемаҳо ташаккул ёфта, аз ҷузъҳои хурдтарини маъноӣ тағйирдиҳанда иборатанд. Таркиби калимаи *баргаштан* – “**бар**” (пешванд), “**гашт**” (гардиш, гаштан)- решаи калима ва “**-ан**” (пасванд) маҳсуб меёбад.

Аммо морфемаҳо ба чузъҳо тақсим карда намешаванд, зеро мафҳуми мушаххасро ифода намеkunанд.

Калима ҳамчун воҳиди асосии грамматикӣ маънои мушаххасро ифода мекунад ва метавонад дар шаклҳои гуногуни грамматикӣ истифода шавад. Он барои ифодаи маънои мушаххас хизмат мекунад ва фонди асосии забон мебошад. Мисол: (**book** – китоб, **home** – хона, **nature** – табиат, **library** – китобхона, **beauty** – зебоӣ) ва ғ.

Дар раванди таҳлил ва омӯзиши калимасозии исм, ба шаклҳои асосии калимасозии исмҳои мураккаб ва муносибати чузъҳои онҳо маълумот дода шудааст. Бисёр калимаҳои наво, ки дар натиҷаи дигаргуниҳои иҷтимоӣ, ҳоҷагӣ, инкишофи илму маданият ва ғайра пайдо шудаанд, бо роҳи калимасозӣ ба амал омадаанд ва онҳо бо сохти грамматикиву қонуниятҳои дохилии забон пурра мувофиқат меkunанд. Бо роҳи калимасозӣ бойшавии таркиби луғавӣ бар ҳилофи бевосита иқтибос гирифтани калимаҳо аз дигар забонҳо ҳамеша инкишоф меёбад, зеро аҳволи забонро пурра инъикос мекунад [7, с. 11].

Калима ҳамчун воҳиди грамматикӣ дар як вақт ба ҳар се сатҳи низомии грамматикӣ забон – калимасозӣ, морфология ва синтаксис тааллуқ дорад.

Олими шинохтаи тоҷик Ш. Рустамов дар асари худ “Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик” (1972) фикру андешаҳои хешро баён намуда, сермахсул будани калимасозии исмро таъкид месозад [7, с. 86].

Забоншиносон П.М.Карашук [5], А.И.Смирнитский [8] ва дигарон дар соҳаи забоншиносӣ доир ба калимасозӣ қорҳои илмӣ-тадқиқотии гаронаризишро ба сомон расонидаанд.

Чӣ тавре олими рус Д.Н. Шмелев қайд мекунад, баъзан ҳамчун меъёри объективии фарқ кардани омонимия ва полисемияи калимасозӣ ва нишондиҳандаҳои синтаксисӣ пешниҳод карда мешаванд. Аммо аҳамияти онҳоро ҳалқунанда ҳисоб кардан мумкин нест, зеро тафовути силсилаи калимасозӣ бо тағйирёбии маънои мувофиқ ба таври ҳатмӣ алоқаманд нест [10, с. 80].

Ба ақидаи онҳо дар баробари аз морфема сохта шудани калима ва аз калима сохтани калима бо истифодаи пасванду пешванд таркиби луғавии забон хеле мустаҳкам мегардад. Калима дорои морфема буда, ба худ хос маъно ва шакл дорад. Ҳамин тариқ, омӯзиши морфемаҳо имкон медиҳад, ки сохтори калима ва вазифаҳои онро дар калима ва вазифаи калимаҳоро дар ҷумла амиқтар фаҳмем.

Исм яке аз ҳиссаҳои қалонтарини мустақили нутқ буда, дар он тарзҳои зерини калимасозӣ мушоҳида мешавад: морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, луғавӣ-синтаксисӣ, луғавӣ-семантикӣ. Калимасозии морфологӣ дар исм сермахсултарин буда, ба воситаи аффиксҳо сохтани он исмҳои мураккабро дар бар мегирад [7, с. 12].

Аффиксатсия ё бо истилоҳи наво вандафзоӣ яке аз маъмултарин ва сермахсултарин усули морфологии калимасозӣ дар забонҳо, аз ҷумла дар забони тоҷикӣ ба шумор меравад. Дар забон морфемаҳоро аз рӯи хусусиятҳои маъновӣ ва вазифаашон ба морфемаҳои шаклсоз ва калимасоз ҷудо меkunанд. Ба ақидаи профессор К. Усмонов “морфемаҳои шаклсоз воҳидҳоеанд, ки дар занҷири нутқ бо калимае ҳамроҳ омада, барои барқарор кардани муносибати грамматикӣ он бо дигар калимаҳо хизмат меkunанд. Морфемаҳои калимасоз ба маънои лексикӣ калима далолат меkunанд, зеро аз як калима дигар калимаи наво ҳосил меkunанд” [9, с. 25, 27]. Қисми асосии пасвандҳо ба ташаккули ҳиссаҳои наво нутқ интиқол дода мешаванд. Шакли умумии калимасозӣ ба воситаи аффиксатсияро метавон бо формулаи “асос + аффикс” / “аффикс + асос” ифода намуд. Мисол: **remake**: “**re**” – аффикс ва **make** – асос; **healthy**: “**health**” – асос ва “**y**” – аффикс: **боодоб**; “**бо**” – аффикс ва “**одоб**” – асос, **хонагӣ**; “**хона**” – асос ва “**гӣ**” – аффикс.

Дар забони англисӣ истифодаи пасвандҳои аслий ва иқтибосӣ бениҳоят зиёд аст. Аммо на ҳамаи пасвандҳо чун унсури калимасоз хизмат мекунад. Чунонки забоншиноси рус В.В. Виноградов қайд менамояд, “аффиксҳое, ки маънои худро гум кардаанд, беаҳсул гардида, ҳамчун аломати ин ё он ҳиссаи нутқ дарк карда мешаванд, вале қисман хусусияти ҷудоипазирии худро ҳифз менамоянд [3, с. 115].

Пасвандҳои исмсоз ҳамчун морфемаи ҷудогона буда, дар алоҳидагӣ ҳеҷ гуна маъноро ифода намекунад ва барои сохтани калимаҳои нав истифода мегарданд. Масалан, дар забони англисӣ пасвандҳои исмсозии “-er, -or, -ee, -ion, -ist, -hood” ва ё пасвандҳои забони тоҷикӣ “-гор, -анд, -анда, -ҷӣ, -ӣ” ва ҳоказо дар алоҳидагӣ ҳеҷ гуна маънои грамматикӣ надоранд, вале ҳангоми пайваст шудан ба решаи калима ба мафҳуми мухталиф ишора менамоянд.

П.М. Карашук дар тадқиқоти худ оид ба пасвандҳои забони англисӣ чунин иброз доштааст: “Пасвандҳои исмсозии забони англисӣ пайдоиши гуногун доранд. Пасвандҳое ҳастанд, ки танҳо ҳамчун морфема ва пасвандҳое ҳастанд, ки аз калимаҳои мустақил дар ҷараёни омехташавии калима ба вучуд омадаанд” [5, с. 37].

Оид ба калимасозии исм тавассути пасвандҳои исмсоз чунин ибрози ақида кардан дуруст меояд, ки ҳар як пасванд ба ҳолат, ба як давраи муайяни маҳдуд, ба исмҳои маънӣ, исмҳои моддӣ, исмҳои муайяний, номуайяний ва ба самтҳову соҳаҳои касбии гуногун равона карда мешавад.

Пасванди «-er»- и забони англисӣ серистеъмол буда, метавонад якчанд вазифаро иҷро кунад ва вобаста ба контекст маъноҳои гуногун дошта бошад. Он, асосан, барои сохтани исм истифода мешавад ва шахс ё предметро ифода мекунад, ки ягон амалро иҷро мекунад ё дорои моликият ва касб аст. Ҳамчунин ин пасванд дар дараҷаи қиёсии сифат низ истифода мешавад [5, с. 22]. Мисол: **driver** – **ронанда**, **dancer** – **раққоса**, **inspector** – **инспектор**, **sailor** – **дарёнавард**, **scholar** – **донишманд**, **popular** – **машхур**.

Пасвандҳо дар охири калима ҳамроҳ шуда, барои ҳосил кардани калимаи нав хизмат мекунад: Мисол: **to teach** – **омӯхтан** (фeyл) / **teacher** – **омӯзгор** (исм), **to sail** – **шино кардан** (фeyл) / **sailor** – **баҳрнавард** (исм). Ҳангоми илова кардани пасвандҳо калимаҳои ҳосилае сохта мешаванд, ки ба дигар ҳиссаи нутқ тааллуқ доранд (мисол: **to work** (фeyл) – кор кардан, **worker** (исм) – коргар) ё ба ҳамон қисми нутқе, ки калимаи аслий ба он замима шудааст (мисол: **friend** (исм) – дӯст, **friendship** (исм) – дӯстӣ) [2, с. 303]. Мисол: **citizen** – **шаҳрванд**, **citizenship** – **шаҳрвандӣ**.

Дар забонҳои муқоисашаванда калимаҳоро аз ҷиҳати шакл ва маъно назар афканем дар он мушоҳида мешавад, ки муодили пасванди -er-и забони англисӣ ба забони тоҷикӣ ҳамчун -гар ва -ship ҳамчун -ӣ ифода ёфтааст. Мисол: **leadership** – **роҳбарӣ**; **“leader”** – **роҳбар** (асос) ва **“-ship”** – (аффикс).

Масалан, калимаи **“to sing”** (сароидан) – ин асоси калима буда фeyлро ифода мекунад. Ҳангоми ба асоси калимаи **“to sing”** (сароидан) илова кардани пасванди **“- er”** шакли калима **“singer”** сохта мешавад, ки исмро ифода мекунад ва бо пайваст намудани пасванд калима аз фeyл ба исм мубаддал гашт: **sing** (сароидан) + **er** (пасванд) = **singer** (калимаи ҳосилшуда) – **сароянда** исмро ифода мекунад.

Мисол: **The foreman passed slowly along, eyeing each worker distinctly** [13, с. 37]. – **Мухандис охиста-охиста аз роҳ гузашта, ба ҳар як коргар бодикқат нигоҳ мекард.**

Дар ҷумлаи мазкур вожаи **worker** оварда шудааст, ки асоси он **work** – **кор** ва **“-er”**- пасванди исмсоз буда, ҳангоми пайваст шудани пасванд шакл ва маънои калима иваз шуда, калимаи нав **work + er = worker** (**коргар**) – ро ҳосил намудааст. Дар забони англисӣ пасванди **“-er”**-ро ба гурӯҳи алломорфҳои **“-or”** ва **“-ar”** дохил мекунад. Ҳамчунин пасванди **“-er”** соҳибият, мансубият ё тааллуқ доштан ба маконе ё минтақаеро ифода

мекунад (**Londoner** – истиқоматкунандаи шаҳри Лондон) ва инчунин ифодакунандаи предмети конкрет (**computer** – компьютер) мебошад [9, с. 28].

Пасванди “-or” дар забони англисии муосир ҳамчун унсури калимасоз буда, “-er” ба шахс, ба предмет ва ба шугъл далолат мекунад.

Мисол: **act** – **n.** 1) кор, амал, кирдор; 2) қонун, қарор. **actor** – **n.** ҳунарманд, ҳунарпеша (мард). Ифодаи калима ба шахс ва ба шугъли он далолат дорад: **act** (кор, амал) + **or** – пасванд = **actor** (исм) – ҳунарманд [6, с. 46].

Дар забони англисӣ пасванди “-or”, одатан, ба решаи калимаҳои романи илова карда, аз асоси сифат ва феъл сохта мешавад, ки ба истилоҳоти илмию техники мансуб аст. Мисол: **He worked as a corrector, a librarian, a statistician, a newspaper reporter** [12, с. 365]. – **Ӯ ҳамчун мусахҳеҳ, китобдор, омор, мухбири рӯзнома шуда кор кардааст.**

Дар ҷумлаи зерин калимаи **corrector** – ҳамчун **мусахҳеҳ** омада, ҳангоми ба ин вожа пасванди “-or” пайваст гардидан аз асоси сифати **correct** исми **corrector** сохта шудааст, ки дар забони тоҷикӣ муодили он аз ҷиҳати семантикӣ тарҷума шудааст.

Пасвандҳои “-er”, “-or” ва “-ar” ба як гурӯҳ дохил шуда, иҷрокунандаи амалро мефаҳмонад. Мисол: **The visitor watched her fingers for a few moments, and took the opportunity of observing the place in general** [11, с. 84] – **Меҳмон чанд лаҳза ангуштони ӯро тамошо карда, аз фурсат истифода бурд то ин ҷойро мушоҳида кунад.**

Дар мисоли овардашуда калимаи “**visitor**” ки ба маънои **воҳӯранда** (меҳмон) омадааст, ба калимасозии исмӣ дохил мешавад. Асоси калимаи **visit** (**воҳӯрӣ**) буда, бо пайваст шудани пасванди “-or” шакл ва маънои калима иваз гардид, ки муодили пасванди мазкур дар забони тоҷикӣ на аз рӯйи шакл, балки аз ҷиҳати маъноӣ тарҷума гардидааст. Яъне “асос + пасванд = калимаи ҳосилшуда” /**visit** (**воҳӯрӣ** кардан, ташриф овардан) + **or-nasvand** = **visitor** – **воҳӯранда**, меҳмон ифода ёфтааст.

А. Мамадназаров дар луғати “Фарҳанги англисӣ - тоҷикӣ” (2011) калимаҳоро ба таври пурра аз ҷиҳати сермаъноӣ шарҳ додааст. Мисол: **Write** (навиштан) + **er** = **writer** (нависанда), **headmaster** – мудири мактаб, раис (мард); **doc** (духтур, табиб) + **t+ or** = **doctor** (донишманд, олим, доктор (унвони илмӣ), табиб, духтур); **head** (сар) + **ge + ar** = **headgear** (кулоҳ), **exemplar** (намуна, сармашк, нусха). Дар калимаҳои **writer**, **headmaster** ва **doctor** ба назар мерасад, ки иҷрокунандаи амалро ифода мекунад. Аммо дар калимаҳои **headgear** ва **exemplar** на иҷрокунандаи амал, балки предмети муайянро ифода мекунад [6, с. 260-932].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ микдори пасвандҳои сермаъно, синоморфема ва оморфема хеле зиёд аст. Пасвандҳои исмсозии забони тоҷикӣ гурӯҳҳои зерини исмро месозанд:

1. Номи шахс.
2. Номи чизҳо.
3. Исмҳои абстракт (маънӣ).
4. Исмҳои ҷомеъ.
5. Исмҳои хурдӣ ва навозиш [4, с. 42].

Муодили пасвандҳои забони англисӣ дар забони тоҷикӣ зиёдтар ба назар мерасанд. Пасвандҳои исмсозии забони тоҷикӣ: “-гар, -гор, -гон, -гоҳ, -кор, -анд (анда), -ӣ, -чӣ, -она, -вон” бисёртар серистеъмол ба назар мерасанд. Пасвандҳои “-ӣ”, “-гӣ” исмҳои маънии аломат, касбу машғулият, амалу ҳолат месозанд: **сурхӣ, торикӣ, арзонӣ, вазнинӣ, ҷавонӣ, дӯстӣ, раъйдихӣ** ва ғ. Ҷунончи пасванди **-гар** исми шахс ва исми фоил месозад: мис**гар**, кӯза**гар**, ош**гар** ва ғайра. Пасванди **-гор** аз феъл ва исмҳои маънӣ танҳо исми фоил месозад: хост**гор**, талаб**гор**, хизмат**гор** [7, с. 39].

Аз ин нуқтаи назар ба мушоҳида мерасад, ки муодили пасванди “-er”- и забони англисӣ дар забони тоҷикӣ “-гор” ва “-гар” ифода ёфта, муодили пасвандҳои “-or” ва “-ar” дар забони тоҷикӣ ҳамчун “-анд”, “-анда” ва аз рӯи мазмуни контекст дар баъзе ҳолатҳо “-ёр”, “-гон” ва “-он”- ифода меёбад. Аз ҷиҳати таҳлили семантикӣ низ ин гуфтаҳо дуруст аст, ки дар ифода маъноӣ грамматикӣ калима ҳангоми пайвасти пасванд тағйир меёбад.

Мисол: **Азбаски нархи танбурнавозии ӯ назар ба навозанда ва хонандагони дигар хеле арзон буд, муллобачагон - талабагони мадраса дар иҷтимоона - дар базмҳои ҷамъиятӣ ва шабнишиниҳои худ бештарин ҳамин одамро даъват карда мебуданд** [14, с. 24]. Дар мисоли мазкур калимаҳои “навозанда, хонандагон, муллобачагон ва талабагон” омадааст. Ин калимаҳо ба худ пасвандҳои “-анда” ва “-гон” - ро гирифтаанд ва маъноӣ пасванди “-анда” (**навозанда**) ба шуғл далолат дорад, ки аз сифати феълӣ бо ёрии пасванд сохта шудааст, ва пасванди “-гон” бошад ба шумораи ҷамъи исм далолат мекунад.

Пасвандҳои “-ion”, “-tion”, “-ation” ва “-ment” дар забони англисӣ барои сохтани исм аз феъл ё калимаҳои дигар истифода мешаванд ва одатан раванд, натиҷа ё ҳолати чизеро нишон медиҳанд.

Мисол: Калимаи “develop” - рушд, тараққиёт – асоси калима буда, “инкишоф додан”, “ошкор кардан” ё маъноӣ “ривож додан” аст ва феълро ифода мекунад. Агар ба асоси калима пасванди “-ment” ҳамроҳ шавад, аз феъл исм сохта шуда натиҷа ё раванди ин рушд “development” “инкишоф” -ро нишон медиҳад. Муодили пасванди мазкур дар забони тоҷикӣ аз ҷиҳати семантикӣ тарҷума мешавад: **treat – мурочиат кардан; treatment – табобат, agree – розигӣ; agreement – шартнома;**

Дар китоби грамматикаи забони тоҷикӣ айнан ҳамин тавр муодили пасванди мазкурро ҳамчун “-ӣ” ва ҳамчун исми абстракт (исмҳое, ки ҳислат, ҳаракат, ҳолат ва мафҳумҳои умумиро номбар мекунанд: **далерӣ, тозагӣ, тараққӣ**) ифода ёфтааст [4, с. 33]. Калимаи “educate” - маълумот маъноӣ “таълим додан” (феъл) аст ва ҳангоми илова гардидани пасванди “-ation” барои сохтани исм, ки **раванд** ё **натиҷаи омӯзиш**-ро ифода мекунад, таркиб ёфтааст, яъне “education”- “таълим, маълумот” илова шудааст. Калимаи “innovate” – навоарӣ ба вучуд овардан, навоарӣ кардан – ин решаи калима буда, иҷроиши амалро ифода мекунад ва ҳангоми пайвасти пасванди “-ion” исмеро ба вучуд меорад, ки натиҷаи ин равандро нишон медиҳад, яъне “innovation” – “навоарӣ”. Агар ба таҳлили лексикӣ калима назар андозем пасвандҳои мазкур ба шакл не, балки ба маъноӣ калима далолат мекунад, зеро раванд ва натиҷаи амалро муайян сохта истодааст, ки хусусияти исмиро инъикос менамояд.

Муодили тоҷикии морфемаҳои мазкур ҳам ба шакли калима ва ҳам ба маъноӣ луғавӣ он далолат менамояд. Мисол: “**She was not silly, and yet attention of this sort had its weight** [13, с. 6] - Вай беақл набуд, аммо **таваҷҷӯҳи** ин гуна ҷиз вазнин буд.

Now, the sun was full up, and movement began in the village [12, с. 59] - Акнун офтоб ҳама ҷойро фаро гирифт ва дар деҳа ҳаракат оғоз ёфт.

Чи тавре ки дар мисолҳо мебинем, ба решаи калимаҳои **attent +ion (таваҷҷӯҳ)** ва **move + ment (ҳаракат)** пасвандҳо ҳамроҳ шуда, шакли калимаро иваз намуда ҳам калима ва ҳам маъноӣ луғавӣ нав ҳосил намудаанд. Муодили тоҷикии пасвандҳои мазкури забони англисӣ дар забони тоҷикӣ аз лиҳози маъноӣ пасванди исмсози “-ӣ” ва маъноӣ исми моддиро муайян месозад. Мисол: **Ман боварӣ дорам, ки дар ин бора ба онҳо ҳатто ҳоло даҳон намекушоем, фаҳмидӣ?** [15, с. 28].

Дар мисоли мазкур калимаи **боварӣ** ҳамчун исми моддӣ омадааст, ки решаи калима **бовар** буда, бо илова кардани пасванди исмсози “-ӣ” вожаи **боварӣ** сохта шудааст. Яъне аз

исм исм сохта шуда, маънои *боварӣ доштан, эътимод доштан ба чизе ё ба нафаре* -ро ифода мекунад.

Пасвандҳои “-ity” ва “-ty” дар забони англисӣ барои сохтани исмҳо аз сифатҳо истифода мешаванд ва онҳо мафҳумҳои моддӣ, ҳолат, сифат ё хусусиятро ифода мекунад. Масалан, **stability** – *устуворӣ*. Пасванди «-ity» ба сифати “**stabil**” – устувор ҳамоҳанг шуда, исми “**stability**”- *устуворӣ*- ро месозад, ки ҳолати устувор ё мустаҳкам буданро ифода мекунад. Калимаи **curiosity**- *кунҷковӣ*. Пасванди “-ty” ба сифати “**curious**” – *кунҷков* яқоя шуда, исми “**curiosity**” – *кунҷковӣ*-ро месозад, ки маънояш сифат ё ҳолати кунҷков буданро дорад. Мисол: **He watched her with considerable curiosity at times, for she was still attractive in a way and men looked at her...**[13, с.87] – Ў баъзан вақт бо кунҷковии зиёд вайро тамошо мекард, зеро вай ханӯз ҳам дилкаш буд ва мардон ба вай менигаристанд.

Дар ҷумлаи овардашуда калимаи **curiosity**- *кунҷковӣ* тарҷума шуда, маънои *ҷустуҷӯ, нурсиш кардан* (*барои доништани сирри асроре*) –ро ифода мекунад. Мисол: **The obscurity was so difficult to penetrate that Mr. Lorry, picking his way over the well-worn Turkey carpet, supposed...** [11, с. 9] - Дохил шудан ба *торикӣ* он қадар душвор буд, ки ҷаноби Лорри аз болои қолини фарсудашудаи туркӣ роҳро интихоб карда, гумон мекард....

Дар мисоли овардашуда калимаи **obscurity** (*торикӣ, норавианӣ*), ки асоси он аз сифат ба исм ҳангоми илова кардани пасванди “-ity” ва муодили тоҷикии он “-ӣ” маҳсуб меёбад, сохта шудааст. Мисол: “Петя, ки ҳамаи пайраҳа, тамоми пастию баландӣ, нишону намунаҳои ин гирду атрофро дар ҳақиқат монанди панҷ ангушти худ медонист...” [15, с. 13].

Аз мисолҳо бармеояд, ки калимаи “**balandī**” – *higher* ин аз асоси сифат бо илова кардани пасванди “-ӣ” исм сохта шуда аломатро ифода менамояд, яъне аломати ҳолатро муайян менамояд.

Пасванди “-hood” дар забони англисӣ барои сохтани исмҳо истифода мешавад, ки ҳолат ё сифати чизро ифода мекунад, ки бо сифат ё исм пеш аз пасванд муайян карда мешавад. Он, одатан, ба асоси калима илова карда шуда, калимаҳоеро месозад, ки ҳолати дастаҷамъӣ, сифат ё хислати як гурӯҳи одамонро тавсиф мекунад. Масалан, **childhood** (*бачагӣ*), давраи зиндагии кӯдак, ки шахс кӯдак аст, ишора мекунад. Асоси калима “**child**” + пасванди “-hood” = калимаи нав “**childhood**” сохта мешавад. Калимаи “**manhood**” – (*камалият, ҷасорат, мардӣ*) – давраи ҳаёти калонсолон ё сифати мардонагии мардро нишон медиҳад. Исми “**man**” (*мрд*) + пасванди “-hood” = “**manhood**” (*калонсолӣ, далерӣ, мардонагӣ*). Мисол: **If you had any sense of manhood in you, you wouldn't have thought of doing any such thing** [11, с. 217] - Агар ту ҳисси мардонагӣ медоштӣ, ба фикри анҷоми чунин кор намеомадӣ.

Дар мисоли мазкур калимаи **manhood** чун калимасозии исм омадааст, ки муодили тоҷикии он ҳамчун *мардонагӣ* (*далерӣ, ҷасурӣ*) ифода ёфтааст. Мушаххас гардид, ки муодили пасванди “**hood**”- и забони англисӣ ба забони тоҷикӣ чун “-гӣ” тарҷума шудааст.

Калимаи **neighborhood** – (*ноҳия, маҳалла*) – ба минтақае, ки макони мушаххас ё гурӯҳи одамонро иҳота мекунад, ишора менамояд. Исми «**neighbor**» (*ҳамсоя*) + пасванди «-hood» = «**ҳамсоягӣ**» (*ноҳия, маҳалла*). Мисол: **The new neighbourhood did not appeal to Carrie as much** [13, с. 321] – Маҳаллаи нав ба Кэрри ҷангон писанд наомад.

Дар ҷумлаи мазкур калимаи “**neighbourhood**” аз ҷиҳати мазмунӣ ҷумла ҳамчун “*маҳаллаи нав*” тарҷума шудааст. Ин хусусияти тарҷума онро нишон медиҳад, ки муодили пасванди “-гӣ”-и забони тоҷикӣ аз лиҳози мазмунӣ матн ба *маҳаллаи нав* (макони зисти нав, ҷойи нав) тарҷума шуда, маънои калима иваз гардидааст. Калимаи **brotherhood** (*бародарӣ*) - ҳолати пайванди бародарона ё ҷомеаи байни бародаронро нишон медиҳад. Исми «**brother**» + пасванди «-hood» = «**brotherhood**» («-бародарӣ»). Чи тавре, ки дар луғатҳо мушоҳида мешавад, ба асоси калима ҳамоҳанг шудани пасванди “-hood” дар забони англисӣ барои сохтани исмҳое

истифода мешавад, ки ҳолат, сифат, ҳислат ё шахсияти коллективиро ифода мекунанд. Муодили пасванди мазкур дар забони тоҷикӣ чун “-и” ва “-гӣ” ифода меёбад. Мисол: **Дар миёнаҳои растанӣ ҷойфурушии дар тарафи ҷануби кӯча, дар рӯ ба рӯи паскӯҷаи бозори ангишт «Ҷаннатмақонӣ» ном як сарой бино ёфта буд** [15, с. 23].

Дар ин ҷумла калимаи **ҷойфурушии** – маънои *мақонери ифода менамояд, ки дар он ҷо ҷой* (хока ё алафи рангае, ки имрӯзҳо мо истифода мебарем) фурухта мешавад ва бо илова кардани пасванди “-и” сохта шудааст. Калимаи зерин исми буда, **мақон**, **ҷой** ва намуни онро инъикос менамояд. Мисол: “**Ақнун ӯ баҷчагӣ кардас-дия ҳафа нашавед!**” – гуёндиди **Раҳими Қандро ором намуд** [15, с. 64].

Дар ин мисол ба вожаи **баҷча** пасванди “-гӣ” ҳамроҳ шуда вожаи нави **баҷчагӣ**-ро сохтааст. Аз ин бармеояд, ки исмиҳе, ки ба амали воқеӣ ва ҳолати шахс далолат мекунад ба худ пасвандҳои “-и” ва “-гӣ” – ро қабул менамоянд.

Пасванди “-и” дар забони тоҷикӣ яке аз пасвандҳои сермаънову серистеъмол ва дорои оморфема мебошад. Ҳам дар китобиҳои дарсӣ ва ҳам дар китоби олими шинохта Ш. Рустамов “Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ” доир ба калимасозии исму сифат ва зарф истифода шудани суффикси “-и” қайд шудааст [7, с. 43]. Мисол: **деҳқонӣ** – **farmer**, **зебӣ** – **beauty**, **хушбахтӣ** – **happiness**, **ҳамкорӣ** – **partner** ва амсоли инҳо дар калимасозӣ бо истифодаи пасванди “-и” хеле зиёданд.

Ҳамин тавр, омӯзиши муқоисавии калима ҳамчун яке аз воҳидҳои грамматикӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ва роҳи воситаҳои бунёди калимаҳои нав имконият медиҳад, ки муодилҳои воҳидҳои калимасозии ин забонҳо муайян карда шаванд.

Дар забони муосири тоҷикӣ калимасозии исм бештар ба тариқи аффиксиалӣ ба роҳ монда мешавад. Дар забони англисӣ низ барои соختани калимаҳои нав миқдори зиёди пасвандҳои сермаҳсули исмсоз истифода мешаванд. Ба қатори онҳо гурӯҳи пасвандҳои “-er, -or, -ar, -ion, -tion, -ation, -ment, -ist, -ity, -ty, -hood” дохил гардида, дар забони тоҷикӣ ин морфемаҳо тавассути пасвандҳои “-гар, -гор, -гон, -кор, -анд, -анда, -гӣ, -чӣ, -ӣ” ифода меёбанд. Дар ҳар ду забон тафриқаи пасвандҳо вобаста ба ифода намудани маънои иловагии мухталиф ба калимаҳо ба роҳ монда мешаванд.

Аз ҳамин лиҳоз, дар забонҳои муқоисашаванда пасвандҳои мазкур бевосита ба гурӯҳи пасвандҳои сермаҳсули исмсоз ворид мешаванд.

ПАЙНАВИШТ:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – Москва, 1966. – 241 с.
2. Беляева М.А. Грамматика английского языка / М.А. Беляева. – Москва: Высшая школа, 1984. – 319 с.
3. Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии / В.В. Виноградов. – Москва, 1975. – 168 с.
4. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология/ Дар зери таҳрири Б.Қамолитдинов ва Ш.Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.
5. Карасик П.М. Словообразование английского языка. – Москва: Высшая школа, 1977. – 303 с.
6. Мамадназаров А.М. Фарҳанги англисӣ - тоҷикӣ. – Душанбе: Эр-граф, 2009. – 486 с.
7. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш, 1972. – 75 с.
8. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка / А.И. Смирницкий. – Москва: Омен, 1998. – 260 с.
9. Усмонов К. Грамматикаи назарии забони англисӣ. Китоби дарсӣ. – Душанбе, 2011. – 235 с.

10. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика / Д.Н. Шмелев. – Москва: Просвещение, 2003. – 336 с.
11. Bauer L. English word formation. – Cambridge: CUP, 1983. - 311 p.
- Рӯйхати адабиёти бадеӣ:**
12. Dickens Ch. A Tale of Two Cities. – London.: Penguin, 2011. - 453 p.
13. Hemingway E. The Old Man and the Sea. – USA.: Science, 1952. - 320p.
14. Dreiser Th. Sister Carrie. – Dover, 2004. - 557 p.
15. Айнӣ С. Марги судхӯр (қисса). – Душанбе: Адиб, 2010. - 220 с.
16. Ҷалил Р. Асарҳои мунтахаб. ҷ.2. / Раҳим Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1988. - 464с.

REFERENCES:

1. Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. – M., 1966. - 241 pp.
2. Belyaeva M.A. Grammar of the English language. - Moscow: Higher School, 1984. - 319 pp.
3. Vinogradov V.V. Word Formation in its Relation to Grammar and Lexicology. - Moscow, 1975. - 168 pp.
4. Grammar of Modern Tajik Literary Language. – V.1. – Dushanbe: Donish, 1973. – 452 pp.
5. Karashchuk P.M. Word-Building of the English Language. – M.: Higher School, 1977. – 333 pp
6. Mamadnazarov A.M. Standard English-Tajik Dictionary. - Dushanbe: Er-Graph, 2009. - 486 pp.
7. Rustamov Sh. Vocabulary of Nouns in Modern Tajik Literary Language. Dushanbe: Donish, 1972. – 75 pp.
8. Smirnitsky A.I. Lexicology of the English Language / A.I. Smirnitsky. – Moscow: Omen, 1998. - 260 pp.
9. Usmanov K. Theoretical Grammar of the English Language / K. Usmanov. - Monday; Khujand: Nuri ma'rifat. 2010. - 236 pp.
10. Shmelev D.N. Modern Russian Language. Vocabulary: – Moscow: Education, 2003. - 336 pp.
11. Bauer L. English Word Formation. – Cambridge: CUP, 1983. - 311 pp.

List of fiction:

12. Dickens Ch. A Tale of Two Cities. – London.: Penguin, 2011. - 453 pp.
13. Hemingway E. The Old Man and the Sea. – USA.: Science, 1952. - 320pp.
14. Dreiser Th. Sister Carrie. – Dover, 2004. - 557 pp.
15. Aini S. Death of the Usurer (story). - Dushanbe: Adib, 2010. - 220 pp.
16. Jalil R. Selected Works. Volume 2. / Rahim Jalil. - Dushanbe: Adib, 1988. - 464 pp.

**ПОЛИСЕМИЯ
СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО
В АНГЛИЙСКОМ И
ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ**

Юсупова Манзурадҷон Ибрагимҷоновна,
канд. филол. наук, доцент каф. методики преподавания
и иностранных языков ГОУ «ХГУ имени академика Б.
Гафурова» (Худжанд, Таджикистан)

**СЕРМАӢНОИИ
ИСМӢО ДАР ЗАБОНӢОИ
АНГЛИСӢ ВА ТОЧИКӢ**

Юсупова Манзураҷон Ибрагимҷоновна, н.и.ф., дотсенти
кафедраи методикаи таълими забонҳои хориҷии МДТ “ДДХ
ба номи академик Б. Гафуров” (Хучанд, Тоҷикистон)

**POLYSEMY OF
NOUNS IN ENGLISH
AND TAJIK LANGUAGES**

Yusupova Manzurajon Ibragimjonovna, candidate of
philological sciences, associate professor of the methods of
teaching of foreign languages department of SEI “KSU named
after academician B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan)
e-mail: yusupova_manzura@mail.ru

Обсуждается проблема многозначности существительных в английском и таджикском языках. Отмечено, что полисемия является одной из центральных проблем в семасиологии, поэтому лексические и лексико-грамматические аспекты этого явления всесторонне проанализированы в научных исследованиях. Однако некоторые ее аспекты до конца не изучены и требуют дальнейшей разработки. Упоминается, что многозначность существительных в обоих языках зависит от их разряда и каждое слово может иметь множество значений. Установлено, что в обоих языках существительные упомянутой группы обладают большой семантической активностью. Значения существительных в основном понимаются из контекста. Определены изоморфные и алломорфные особенности этого явления, знание которых существенно помогает в изучении языка.

Ключевые слова: семасиология, многозначность существительных, разряды существительных, лексические и грамматические свойства слов, значения существительных, семантическая активность

Масъалаи сермаӢноии исм дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки полисемия яке аз масъалаҳои марказии семасиология ба шумор меравад, бинобар ин дар тадқиқотҳои илмӣ ҷиҳатҳои луғавӣ ва лексико-грамматикӣ ин ҳодиса ҳаматарафа таҳлил гардидааст. Бо вуҷуди ин, баъзе ҷиҳатҳои он то ҳол пурра омӯхта нашудааст ва таҳқиқоти минбаъдaro талаб мекунад. Зикр карда мешавад, ки сермаӢноии исмҳо дар ҳар ду забон аз гурӯҳи исмҳо вобаста буда, ҳар як калима метавонад маъноҳои зиёд дошта бошад. Муайян карда шудааст, ки дар ҳар ду забон гурӯҳҳои зикришудаи исмҳо ҷаълонокӣ беишари семантикӣ доранд. Маъноҳои исмҳо асосан аз контекст (матн) дарк карда мешаванд. Хусусиятҳои изоморфӣ ва алломорфии ҳодисаи мазкур муайян карда шудаанд, ки донишмандон онҳо ба омӯзиши забон ёрии назаррас мерасонад.

Калидвожаҳо: семасиология, сермаӢноии исмҳо, гурӯҳи исмҳо, вижагиҳои лексикӣ ва грамматикӣ калима, маъноҳои исмҳо, ҷаълонокӣ семантикӣ

The article dwells on the problem of noun polysemy in English and Tajik languages. It is noted that the problem of polysemy is one of the central problems of semasiology. The lexical and lexico-grammatical aspects of this phenomenon have been comprehensively analyzed in scientific research. Despite a number of researches of polysemy, some of its aspects have not been fully

studied and require further study. This article discusses the issue of polysemy of nouns in English and Tajik. It is mentioned that the polysemy of nouns in both languages depends on the group of nouns and each word can have multiple meanings. Accordingly, it has been established that in both languages the mentioned groups of nouns have greater semantic activity. The meanings of nouns are mainly understood from context. Isomorphic and allomorphic features of this phenomenon are identified, knowledge of which will significantly help to study the language.

Keywords: *semasiology, polysemy of nouns, class of nouns, lexical and grammatical properties of nouns, meanings of nouns, semantic activity*

Проблема полисемии является одной из центральных в семасиологии. Все работы, посвященные полисемии, рассматривают лексическую и лексико-грамматическую сторону данного явления. Но, несмотря на имеющийся ряд исследований, лексико-грамматическая полисемия до сих пор не может считаться окончательно изученным и исчерпанным языковым явлением и вызывает интерес для дальнейшего исследования. Полисемия имеет огромное влияние на методику преподавания иностранных языков, лексикологии и теории перевода, так как это явление даёт возможность правильно определить значение слова и установить отношения между лексико-семантическими вариантами внутри многозначного слова, уловить закономерности, существующие в этих отношениях. Кроме того, полисемия исследуется с точки зрения её грамматических свойств. В настоящей статье рассматривается полисемия имени существительного в современных английском и таджикском языках.

Термин «полисемия» происходит от греческого языка πολυσημία – «многозначность», то есть обозначает наличие у слова (единицы языка, термина) двух и более значений, исторически обусловленных или взаимосвязанных по смыслу и происхождению.

Существует немало работ, которые описывают многозначность слов. Проблема многозначности разрабатывалась на протяжении десятилетий в трудах ученых Н. Шанского [19], А. Виноградова [7], А. Смирницкого [17], В. Арнольда [4], М.Г. Арсеньевой [5], А. Амосовой [2], Б. Камолиддинова [12], С. Джаматова [10], Х.Маджидова [14], А.Мамадназарова [13] и др.

В английском и таджикском языкознании имеется множество работ о понятии «многозначность» и ее использовании. В английском языкознании значительный вклад в исследование данной проблемы внесли О. Есперсон [11], Г.Б. Антрушина [3], В.А. Гак [20], И.Р. Гальперин [8] и другие. В таджикском языкознании исследовательские работы по данной теме начались во второй половине XX века. Исследования таджикских ученых Р. Гаффорова [9], М. Мухаммадиева [15], Д. Бободжоновой [6], Т. Абдуллоева [1] и других являются одними из важнейших источников. Еще одна работа, определяющая особенности многозначных слов в таджикском языке, – диссертация А. Муминова. В диссертации А. Муминов [16] тщательно рассмотрел все способы и средства проявления полисемии слов.

Многие слова в английском и в таджикском языках имеют несколько значений в зависимости от ситуации и контекста, в которых они употребляются. Почти во всех словарях слова даны в нескольких значениях. Иногда слово может иметь столько значений, что они занимают не одну страницу в словаре. Главная причина этого явления в том, что некоторые слова и словосочетания могут использоваться для выражения нескольких значений – основного и дополнительного. И в английском и в таджикском языках одно и то же слово может быть любой знаменательной частью речи (существительным, прилагательным, глаголом, причастием). В таком случае понять, какой частью речи является слово, можно по контексту и по месту, которое оно занимает в предложении.

Варианты одного и того же слова в речи могут быть отнесены к его нескольким лексико-семантическим значениям. По мнению И.В. Арнольда: «Семантический континуум соотносится со средствами его выражения в языке, так как в языке не может быть формально невыраженных значений» [4, с.13].

В настоящей статье слова анализируются на лексико-семантическом уровне. Соответственно, под лексико-семантическим вариантом слова понимается двусторонний языковой знак, который является единством звучания и значения, так как эти слова не меняют их лексического значения в пределах синтаксических связей и парадигмы. Данный термин – «лексико-семантический вариант» – был введен в языковедение профессором А.И. Смирницким [17, с. 42].

И в английском и в таджикском языках имя существительное имеет собственные лексические и грамматические особенности. Например, для существительных в обоих языках характерно то, что одно слово может иметь три формы: форму единственного числа, форму множественного числа, форму притяжательного падежа. Отметим, что существительное *honor* в единственном числе и *honors* во множественном числе обладают особыми лексическими и грамматическими свойствами. *Honor* в значении *честь, порядочность* не обладает формой множественного числа, а *honors* в значении *почести* обладает только формой множественного числа. В таджикском языке некоторые существительные в единственном числе также поясняют общее понятие предмета и близки к собирательным существительным. Этот признак в основном определяется в предложении. Например, слово *дарахт* используется в двух значениях: в единственном и во множественном:

Дарахти зардолуро бурида овардам. Дарахт ба саломати одам фоида дорад.

Сари кӯҳи баланд олу шинондем,

Дарахти себу зардолу шинондем (Фолклор).

По этому поводу Н.М. Шанский пишет: «При определении значения слова текст имеет большое значение, так как определение смысла слов вне текста приобретает приблизительный характер» [19, с. 36]. Нельзя не согласиться с этим мнением, поскольку внутри целых текстов и фраз слова могут обретать дополнительные значения или могут выявляться оттенки значения слова или фразы.

Кроме того, для сопоставляемых языков характерно замещение слов (имени существительного) местоимением. Например, в английском языке слово *rep* заменяется местоимением *it*, а *audience* в значении *зрители* в форме единственного числа – местоимением *they*. В таджикском языке существительное *хона* как неодушевленное существительное заменяется местоимением *вай* или указательными местоимениями *ин, он*. Одушевленное существительное *тамошобин* в единственном числе заменяется местоимением *ӯ*, а во множественном числе (*тамошобинон*) – *онҳо*.

Как отмечает В.В. Виноградов, «лексическое значение варианта слова – это его понятийная, предметная или эмоциональная отнесенность, которая реализуется языковыми средствами» [7, с. 67].

В обоих языках слова имеют денотативное и коннотативное значения. Денотативное значение слова представляет сложность, так как состоит из нескольких разных компонентов, которые могут быть соотношены с признаками выражаемого в слове значения. Например, английское слово *girl* имеет денотативные значения: *человек, женский пол, молодость*. А таджикское слово *мӯйсафед* обладает следующими денотативными значениями: *человек, мужской пол, пожилой*. Коннотативное значение

слова представляет собой факультативный элемент, в него входят эмоциональные, экспрессивные, оценочные и стилистические элементы.

Таким образом, можно сказать, что все значения одного слова в случае полисемии связаны между собой семантически, т.е. каждое значение выражается хотя бы через одно из остальных значений.

Например, существительное *silk* обладает тремя лексико-семантическими значениями:

- 1) *silk* – это материя из шелковых нитей;
- 2) *silks* – шелковая одежда, т.е. богатая одежда;
- 3) *a silk* – означает «королевский советник».

И в таджикском языке наблюдаются схожие примеры. Например, слово *беқасаб* происходит от существительного *қасаб*, которое означает тонкую ткань; ткань, шитую золотом и серебром.

Отметим также, что таджикское слово *олим* объясняется следующим образом:

- 1) *олим* – человек, который занимается исследованием;
- 2) *уламо* (множественное число) – ученые, люди, использующие научные методы;
- 3) *олим* – умный, образованный.

Многозначные слова обладают двумя или более лексическими значениями. Важным элементом многозначности слова является то, что она акцентирует в форме одного слова различные стороны реальных событий и все эти значения связаны друг с другом. Отдельные значения таких слов напоминают звенья упорядоченной цепи. Например, слово *дил* в таджикском языке имеет следующие лексические значения:

1. “қалб”: дили инсон, дили мард;
2. “меъдаву шикам”: дили гурусна, дили беҳузур;
3. “фикр андеша”: дилу ният;
4. “муҳаббат”: дил доштан, дил додан;
5. “часорат”: дилу гурда, дилу захира;
6. “райъ, хоҳиш”: дили сайру гашт [18, с. 370].

Семантическая структура слова образует некую абстрактную модель, в которой лексико-семантические значения противопоставляются друг другу и характеризуются относительно друг друга. Все возможные значения английских и таджикских существительных известны, поскольку они отмечены в словарях.

Чтобы обнаружить имплицитное значение слова, следует найти важные черты, наиболее вероятные типы многозначности и наиболее вероятные для тех или иных классов слов объединения лексико-семантических вариантов.

Семантическую структуру слов можно описывать через противопоставление:

- 1) переносных: метафорических или метонимических значений;
- 2) наличие или отсутствие эмоциональной или стилистической окраски;
- 3) принадлежность к различным лексико-грамматическим разрядам.

Следует отметить, что связь одного слова с несколькими значениями, которые принадлежат к разным лексико-грамматическим разрядам, является правилом, а не исключением.

Например, в слове *band* первое значение – тесьма, лента – это неодушевленное существительное; второе значение – отряд, группа, стая, банда – собирательное существительное; третье – диск хромосомы – вещественное существительное. Основными значениями таджикского слова *дам* являются «нафас, таваккуф, пуф, садо, овоз», а дополнительное значение «лаҳза» (як дам) «субҳидам» (дами сахар), «асбоби

охангарй» (дами охангарон) [18, с. 318]. Эти значения обеспечивают эффективность речи говорящего или пишущего и в необходимых случаях используются как образно-художественные средства изображения отдельных моментов.

Соответственно, логическим продолжением основного значения слова являются его дополнительные лексические значения. Они отражают различные свойства основного смысла, его различные стороны и признаки. Связь между разными значениями многозначных слов проявляется именно в этой их характеристике. Это можно ясно наблюдать в ряду значений таджикского слова *sar*. Большинство смысловых элементов таджикского языка имеют чисто таджикское происхождение и используются в отношениях и общении представителей таджикского народа. Например, Х. Маджидов в “Забони адабии муосири тоҷик” дает следующие значения слова *sar*:

1. “узви бадан, ки аз гардан боло аст”: дар *sar* рӯймоли сиёҳ доштан;
2. “оғоз”: сари кор;
3. “нӯт”: сари кӯх, сари дарахт;
4. “боло”: сари китф, сари бом;
5. “пеш, назд”: сари раҳ, сари дастархон;
6. “хӯша, лӯнда”: сари ангур, сари қанд;
7. “мӯйҳо”: сари сафед;
8. “ихтиёр”: сари ёрӣ, сари шунидани ашъор;
9. “роҳбар, сардор”: сари оила, сари идора;
10. “ҳаёт, зиндагӣ”: Он ки ба мо дастдарозӣ кунад,

Бо сараш албатта бозӣ кунад (М.Турсунзода) [14, с. 48].

Главное значение слова *sar* – биологический орган человека и животных, птиц и рептилий – напрямую связано с понятием “голова”. В этом смысле отражается конкретный объект, обладающий значимыми признаками местоположения, внешнего вида, социальной сущности. Именно эти признаки стали причиной выражения дополнительных значений. Например, внешняя форма понятия «голова» породила значения “хӯша, чизи лӯнда”, “мӯйҳо”, а её местоположение стало причиной появления значений “ибтидо”, “нӯт”, “боло”, “пеш, назд”. Социальная сущность понятия «голова» создала значения “ихтиёр”, “роҳбар”, “сардор” и т.д.

Кроме того, существуют и другие важные признаки, которые выявляются при детальном описании семантической структуры слова. Этими признаками являются: семантическая производность, терминологичность, лексическая связанность реализации значений слов в речи и другие [4, с. 13].

При определении значения слова прежде всего используются трансформационный, описательный метод и метод объяснения. Эти методы заменяют слово его словарной дефиницией. Денотативное значение тождественно трансформируемому значению слова. Например:

A boy – a child, a human being of the male sex;

A girl – a child, a human being of the female sex.

Писар – фарзанд, чинси мардона (ребенок мужского пола);

Духтар – фарзанд, чинси занона (ребенок женского пола).

Соответственно, критерием допустимости трансформации должна служить лексическая отмеченность предложения.

Например, в предложении *Eric was there, along with a boy I had class with and a girl stood with him, including one I remembered falling over in Gymon Friday* [23, p. 54] должна сохраняться отмеченность при подстановке в него приведенных выше дефиниций. *Eric was*

there, along with a child, a human being of the male sex and a child, a human being of the female sex stood with him, including one I remembered falling over in Gymon Friday.

Примеры на таджикском языке: *Баъзе касон ба фуруҳтани писар ё ки духтари сағири худ маҷбур гардиданд* [22, с.19].

- *Роҳ диҳед, ки писари ман дар қатори духтарон дар хонаи шумо ба пеши бибиҳалифаатон хонад. Писарбачаро чӣ тавр дар миёнаи духтарбачагон роҳ медиҳем? - гуфт хатиб. Ин гуна тақвоҳои аз шариат берунро монед, - гуфт падарам, - писари ман акнун ҳафтсола шудааст, шариат бошад то дувоздаҳсолагӣ дар миёнаи духтарбачагон ғайитани писарбачагонро раво медонад* [22, с. 184].

Нужно подчеркнуть, что данные трансформации весьма полезны в практике преподавания английского языка, поскольку могут быть наиболее эффективным средством объяснения значения новых слов.

При полисемии применяются следующие шаги: значения слова выписываются с их словарными определениями; этим определениям придается единообразие; для этого вместо некоторых слов применяются их определения из того же словаря. Подстановка определений продолжается до тех пор, пока в определение каждого варианта не будет входить один из остальных, но не более 4-х раз.

Например: crew - a group of people who work together, group of people who work on and operate a ship, aircraft, etc. (all the men working on a ship): an ambulance/lifeboat crew; a TV/film/camera crew; The aircraft has/carries a crew of seven;

crew - all the people who work together to operate a ship or aircraft, or all the people of lower rank: The captain and crew would like to welcome you on board. John worked on a road-repair crew;

crew - the people who work on a ship, plane and they are not officers: Apart from the 20 officers, a crew of 80 looks after the 400 passengers [24].

Кроме того, используется компонентный анализ с помощью пояснительных трансформаций. При компонентном анализе определение всех лексико-семантических значений одного слова соблюдает условие повтора во всех значениях одного и того же словосочетания. Объяснительную трансформацию можно разбить на классы в зависимости от ключевых слов, составляющих их ядро, которые имеют некоторые характерные общие черты.

По мнению И.В. Арнольда, можно выделить разряды существительных по признакам исчисляемости и местоименного замещения. Кроме того, существительные имеют некоторые типичные словообразовательные аффиксы. Учитывая эти признаки, можно выделить группы элементов, которые обладают семантической общностью и имеют в словаре особые типичные объяснения [4, с. 15].

Предлагаем рассмотреть данные разряды существительных на примере английского и таджикского языков.

1. К первому разряду относятся агентивные существительные, то есть существительные, называющие лица. Эти существительные употребляются в притяжательном падеже с апострофом *s'* в английском языке и с изафетной связкой в таджикском языке. Они исчисляемые и замещаются в единственном числе только местоимениями *he* или *she*, но не *it* в английском, и только местоимением *ӯ* в таджикском языке. В английском языке местоимения *he* и *she* являются показателями категории рода, а в таджикском языке местоимение *ӯ* заменяет существительное и женского и мужского рода. В обоих языках у этих разрядов существительных есть специфичный набор суффиксов (-ant, -er, -ist, -or, -eer, -ee, -ian, -ster; -чӣ, -гар, -бон, -ор, -анда, -ист). Эти существительные в словарях поясняются следующими значениями:

a) a person who ... – a) шахсе, ки ...

b) one who... – б) касе, ки

c) a... person – с) шахсе

Например:

a globe-trotter – a person who travels frequently;

a glazier – one who fits glass in windows or who glazes the pottery;

a glutton – a very greedy person;

нависанда – человек, который занимается литературным трудом, пишет художественные литературные произведения (шахсе, ки ба кори адаби машгул аст, асарҳои бадеии адаби менависад);

шоир – автор стихотворных, поэтических произведений (касе, ки шеър эҷод мекунад);

охангар – мастер по ручной ковке; рабочий кузнечного производства (касе, ки бо корҳои дастӣ машгул аст; коргари челонгар).

Существенным признаком этого разряда слов является обязательность замещения с дифференциацией на *he*, *she* и *ӯ*. Принимая во внимание данное свойство существительного, В. Матезиус приводит такой пример: *Any tres-passer if he or she be caught will be punished* [21, с. 196]. В этом примере указано, что любой нарушитель (девочка или мальчик, женщина или мужчина) будет наказан. А в таджикском переводе: «*Ҳар як вайронкор дар сурати дастгир шуданиаш ҷазо хоҳад гирифт*» пол лица не указан, но смысл тот же, что и в английском языке.

В таджикском языке существительные и женского и мужского рода, обозначающие лица, заменяются местоимением *ӯ*, так как в таджикском языке для выражения пола используются специальные слова (духтар, писар, падар, модар) или пол выражается путем словообразования (Равшандухт – равшан+духт (духтари Равшан), падарбузург – падар+бузург (падари модар ё падар), бибиҳалифа – биби+халифа).

Падарам маро ба мактаби бибиҳалифа фиристода бошад ҳам, аз орзуи ёд додани ҳисоби абҷад ба ман бознаистод. Дар ин хусус ӯ ҳар шаб, баъд аз шом то хуфтан, яъне тахминан як соат бо ман машғули мекард [22, с. 187].

Вақти дарси бибиҳалифа пас аз ҳӯрдани чой то соати дувоздаҳи рӯз буд. Шогирдони ӯ пас аз ҳӯрдани чояшон ба мактаб меомаданд [22, с. 185].

2. Ко второму разряду относятся одушевленные исчисляемые существительные. В английском языке эти существительные в единственном числе замещаются местоимением *it*, хотя возможно и замещение на *he* или *she*. В таджикском языке они замещаются местоимением *вай*. В обоих языках к этому разряду также относятся названия животных, птиц и рыб. В качестве ключевых слов используются слова: *animal*, *creature*, *bird*, *fish*, *snake*, *хайвон*, *моҳӣ*, *мор*, *парранда* и т.д.

Например: *Fox – a wild animal of the dog family. It has red fur; It has a large bushy tail. It is famous for its cunning.*

В таджикском языке слово *рӯбоҳ* имеет следующие значения: дикое животное, хищное млекопитающее семейства псовых. Качествам этого хищника часто придается негативное значение: обман, хитрость, коварство.

3. К третьему разряду относятся собирательные существительные, такие как *company*, *crew*, *family* в английском языке и *лашкар*, *гурӯҳ*, *даста* и т.п. в таджикском языке. Эти существительные формально отличаются от слов двух предыдущих групп тем, что в словах этого разряда в единственном числе можно обнаружить множественность денотата. Они согласуются с глаголами во множественном числе. Но в таджикском языке слова из этого разряда существительных согласуются с глаголом во множественном и в единственном числе. Они называют ограниченные группы (людей), поэтому ядерными

словами, выражающими родовое понятие, в этом разряде являются слова *group, body, number* в сочетании с определителями, выраженными словами первого разряда (существительными лица) во множественном числе в английском языке, и *аишхос, гурӯҳ, миқдор* – в таджикском языке.

Этот разряд существительных в сопоставительных языках выражает понятия: *a group (body, number) of people (persons, men), who....* - *гурӯҳи (шумора) одамон (шахсон, мардон), ки...*

Например: *team – a group of people who play a particular sport or game together against other similar groups of people; a group of people who perform interdependent tasks to work toward accomplishing a common mission or specific objective; a number of persons associated together in work or activity; to work together in order to achieve a shared aim* [24].

Гурӯҳе, ки на пул доштанду на қувват, на зан доштанду на фарзанд, ризо ба қазо дода, Бухоро рафтани шуданд [22, с.19].

Лекин аз саргузашту таҷрибаҳои хурдтараки худ ба хубӣ доништа буд, ки гурӯҳи бою мулло муқобили фақирон ҳастанд [22, с. 95].

4. К четвертому разряду относятся собирательные существительные, которые называют всю совокупность лиц, соответствующих какой-либо характеристике. Например: *mankind, people, public, government, халқ, мардум* и т.д.

По денотативным признакам они не допускают формы множественного числа. В английском языке они употребляются с определенным артиклем или с притяжательным местоимением: *the mankind, the public, the government*, а в таджикском языке эти существительные и во множественном и в единственном числе употребляются без каких-либо грамматических показателей: *инсоният, ҷамъият, ҳукумат* и т.д. Например:

Most people seem to enjoy things like birthdays and gifts [23, p. 11].

The people crowding toward the gate gripped their hats and tugged their hair out of their faces [23, p. 28].

Ключевым словом этого разряда является слово *people*. Его значение является обобщенным и может быть синонимом неопределенного местоимения *they*. В таджикском языке *мардум* имеет следующие значения: *народ, нация, люди*. Например:

Одина аз ҳавли ҷон наъраву фиғон кашида, мардумро ба ёрмандӣ меҳонд, Аммо кист, ки ба фарёди ӯ бирасад [22, с. 16].

Агар аз сухани мардум чашм пӯшем ҳам, тӯй накардан мумкин нест, зеро худи ман дар дил орзуҳову ҳавасҳо дорам, меҳоҳам, ки ба тӯй мардумро хабар карда оварда, ошу нон кашам, соҳиби келин шуданамро ба дӯсту душман нишон диҳам [22, с. 69].

5. К пятому разряду относятся слова типа *day, foot, hour, mile*. Обычно они употребляются в форме притяжательного падежа на *'s*.

Например: *a mile's distance, a moment's silence, the day's events, history's claims and functions, the country's laws* etc.

В таджикском языке этот разряд слов выражается неодушевленными существительными с изафетным окончанием *-и*.

Например: *масофаи як мил, як лаҳзаи хомӯшӣ, рӯйдодҳои рӯз, даъво ва нақши таърих, қонунҳои кишвар* и т.д.

В основном в этот разряд входят единицы измерения или близкие к ним слова, обозначающие отрезки времени и пространства (*day, mile*).

Например: *day - the period of light between sunrise and sunset; night - the period from sunset to sunrise; hour - a period of time equal to a twenty-fourth part of a day and night and divided into 60 minutes*.

Рассмотрим данный класс существительных в таджикском языке. Таджикское слово *рӯз* имеет следующие значения - *муқобили шаб: фосила дар байни баромадани офтоб то фурӯ рафтани он; қисмат; равишан; рӯзгор; вақт; айём; ҳолат, вазъият...*

Можно заметить, что если извлечь из словаря все существительные, которые толкуются подобным образом, то можно получить несколько упорядоченных множеств типа: *seconds (сония), minute (дақиқа), hour (соат), day (рӯз), foot (воҳиди андозагирии дарозӣ дар системаи ченакҳои англисӣ), mile (мил)* и т.д. Ключевыми словами этого разряда являются слова *unit - воҳид, measure - андоза*. Эти существительные обычно употребляются в форме притяжательного падежа в английском языке (*day's leave – вақти таътил, month's time – як моҳ вақт*), а в таджикском языке они выражаются изафетной связью и примыканием. Примеры на таджикском языке:

Дар рӯзи ҳаитум аввали пагоҳӣ дар кушода шуд, ду бандибон даромада ҷелро аз гарданам ва кундаро аз поям ҷудо карданд, дастамро ба пушт бастанд [22, с.123]. Одина мачбур буд, ки ҳар рӯз канору ҷувол бардошта ба зинапояе, ки дар таърифи зовуд дидед, боло барорад ё ки дар ҳар шабонарӯз дувоздаҳ соат ба даруни пахтахонае, ки шумо 5 дақиқа тоб оварда натавонистед, истода ҷувол холӣ кунад [22, с. 38].

6. К шестому разряду относятся предметные существительные. Ядерными в этом разряде в английском языке являются слова и словосочетания: *object, thing, kind of, piece of, sort of, something, anything, an instance of* и т.д., а в таджикском языке *гурӯҳ, қисм, намуд, чизе* и т.д. Объяснительные трансформации слов этого разряда обычно бывают двух- и трехступенчатыми. Например:

Medallion it is a large medal, it has a portrait, design or inscription;

Medal it is a piece of metal, it is in the form of a coin and has words and a design.

7. К седьмому разряду относятся неисчисляемые существительные, названия материалов. Они могут замещаться местоимениями *it, that* и характеризуются известной терминологичностью.

Например, слово «об» в таджикском языке употребляется в следующих значениях:

1. “моеи табиӣ беранги нӯшидани”: оби хӯрданӣ;
2. “тарашуҳоти бадан, ашк, арақи бадан”: обу арак, оби бинӣ, оби дида;
3. шира, шарбат: оби мева;
4. “дарё”: оби Кофарнихон;
5. “рутубат”: нони обаш рафтагӣ;
6. “фар, тароват”: бадани касе об гирифтааст [18, с.882].

Английский эквивалент этого слова, «*water*», имеет следующие значения:

1. “натуральная бесцветная жидкость для питья”: *drinking water*
2. “минеральные воды”: *to drink the waters*;
3. “выделения тела, такие как слезы, пот”;
4. “наводнение”;
5. “качество драгоценных камней”: *of the first water*;
6. “поверхность пек”: *float on the water* [14, с. 207].

Ключевыми словами этого разряда являются: *ability, power, manner, system, quality* etc.

Следовательно, характер группировки разных значений в семантической структуре слова зависит от разряда основного значения.

Таким образом, в обоих языках имеются существительные, которые выражают название лиц; существительные, называющие животных или фантастические существа. Эти существительные обладают большей семантической активностью. Собираательные

существительные отличаются многозначностью и переходят в другие разряды или имеют связи с другими разрядами. Существительные, являющиеся единицами измерения, создают упорядоченные ряды, все элементы которых находятся в количественно-определенных отношениях. Предметные существительные являются самыми многочисленными, неоднородными и полисемантическими. Вещественные существительные – это материалы, из которых делаются все предметы материальной культуры, названия пищевых продуктов, видов топлива, различных химических веществ и т. д и характеризуется многозначностью.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абдуллоев Т.З. Гурӯҳи лугавию маъноии вожаҳои исмии сермаъно дар забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ [Матн] / Т.З. Абдуллоева // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ. Проблемаи филологияи муосир ва методикки таълими забонҳои хориҷӣ дар мактаби оӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, 2015. – С.48-50.
2. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н.Н. Амосова. – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1963. – 208 с.
3. Антрушина Г.Б. Лексикология английского языка: учеб. пособие для студентов / Г.Б. Антрушина, О.В. Афанасьева, Н.Н. Морозова. – 5-е изд. – Москва: Дрофа, 2005 / Москва: Высшая школа, 1985. – 224 с.
4. Арнольд И.В. Полисемия существительного и лексико-грамматические разряды / И.В. Арнольд // Иностранные языки в школе. – Москва, 1969. - №5. С.13-19.
5. Арсеньева М.Г., Строева Т.В., Хазанович А.П. Многозначность и омонимия. – Ленинград, 1966. – 186 с.
6. Бобочонова Д. Чанбаи лугавию сохтори вожаҳои сермаънои соматикӣ [Матн] / Д. Бобочонова. – Хучанд: Хуросон, 2011. – 168 с.
7. Виноградов, В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. – 1985. - №5. – С.114.
8. Гальперин, И.Р. Очерки по стилистике английского языка / И.Р. Гальперин. – Москва, 1958. – 460 с.
9. Гаффоров Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно [Матн] / Р. Гаффоров // Мактаби советӣ. – 1990. - № 8. – С. 16-18.
10. Джаматов С. Явление полисемии в синтаксической терминологии таджикского и английского языков [Текст] / С. Джаматов // Вестник Таджикского национального университета (серия: Филология). –Душанбе, 2015. - №4/7 (180). – С.45-51.
11. Есперсен О. Философия грамматики. – Москва: Издательство иностранной литературы, 1958. – 329 с.
12. Камолиддинов, Б. Хусусияти услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 123 с.
13. Мамадназаров А. Вижсаҳои шарҳи маъно дар фарҳангҳои муосири тафсирии забони тоҷикӣ (1969, 2010, 2011) [Матн] / А. Мамадназаров // Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон. –Хучанд, 2021. - № 3. –С.116-124.
14. Маҷидов, Х. Сермаъноии лугавӣ / Х. Маҷидов // Маърифат. – 1997. - №9-12. - С.7-9.
15. Муҳаммадиев М. Дар бораи калима ва инкишофи маънои он [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. – 1976. - № 3. – С.18-22.
16. Муъминов А. Полисемия дар забони тоҷикӣ [Матн] / А.Муъминов: дисс. номз. илм. филол. / А. Муъминов. – Душанбе, 1972. – 152 с.
17. Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка. – Москва: Изд-во МГУ литературы на иностранных языках, 1996. – 260 с.

18. Фарҳанги забони тоҷикӣ. / Дар зери таҳрири М.Ш. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – Иборат аз 2 ҷилд. Тақрибан 45000 калима ва ибора аз асри X то ибтидои асри XX. – Москва: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ.1. – 952 с.
19. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка. – Москва, 1964. – 370 с.
20. Gak, V.A. The semantic Structure of the word as a component of the semantic Structure of the utterance / V.A. Gak // Linguistics. - 1976. -180 p.
21. Mathesius V. Obsahový rozbor současné angličtiny. Karolinum 2016. - 196 p.
22. Айни С. Одина. Мактаби кӯҳна. – Душанбе: Адиб, 2016. – 240 с.
23. Meyer S. Twilight. 1st Edition. Hardcover. Published in New York. 2005. -235p.
24. <https://dictionary.cambridge.org>

REFERENCES:

1. Abdulloev T.Z. Lexical and Semantic Group of Meaningful Nouns in Tajik and French Languages [Text] / T.Z. Abdulloeva // Materials of the international scientific-practical conference. The problem of modern philology and teaching methods of foreign languages in higher education. Volume 1. - Monday, 2015. - PP. 48-50.
2. Amosova, N.N. The Basis of English Phraseology / N.N. Amosova.- L.: Leningrad ed. University, 1963. -208 pp.
3. Antrushina G.B. Lexicology of the English Language: Textbook for students / G. B. Antrushina, O. V. Afanasyeva, N. N. Morozova. - 5th ed. M.: Drofa, 2005 / M., Higher School - 1985. -224 pp.
4. Arnold I.V. Polysemy of Nouns and Lexical-Grammatical Classifications. Foreign languages in school #5. M., 1969. PP. 13-19.
5. Arsenyeva M.G., Stroeve T.V., Khazanovich A.P. Multiplicity and Homonymy. -L., 1966. -186 pp.
6. Bobojonova D. The Lexical and Structural Aspect of Meaningful Somatic Words [Text] / D. Babajonova. - Khujand: Khorasan, 2011. -168 pp.
7. Vinogradov, V.V. The Main Types of Lexical Meanings of Words. Questions of linguistics, 1985, No. 5
8. Galperin, I.R. Essay on English Stylistics / I.R. Galperin. -M., 1958. -460 pp.
9. Ghafforov R. Stylistic Functions of Homonymous and Meaningful Words [Text] / R. Gafforov / Soviet school. 1990. No. 8. - PP. 16-18.
10. Jamatov S. The Phenomenon of Polysemy in the Syntactic Terminology of Tajik and English Languages [Text] / S. Jamatov // Bulletin of the Tajik National University (philology series). - Monday, 2015. - No. 4/7 (180). - PP. 45-51.
11. Espersen O. Grammatical Philosophy. M.: Foreign literature ed., 1958. -329 pp.
12. Kamoliddinov, B. Stylistic Features of Tajik Language Morphology and Syntax / B. Kamoliddinov. - Dushanbe: Donish, 1992. - 123 pp.
13. Mamadnazarov A. Peculiarities of Interpretation of the Meaning in Modern Interpretative Cultures of the Tajik Language (1969, 2010, 2011) [Text] / A. Mamadnazarov // Bulletin of Tajik State University of Law, Business and Politics. - Khujand, 2021. No. 3. - PP. 116-124.
14. Majidov, Kh. Vocabulary Polysemy / Kh. Majidov // Education. -1997.-No.9-12.-PP.7-9.
15. Mohammadiev M. About the Word and the Development of its Meaning [Text] / M. Mohammadiev // Soviet school. -1976. - No. 3. - PP. 18-22.
16. Muminov A. Polysemy in the Tajik Language [Text] / A. Muminov: Diss. candidate science philol. / A. Muminov. Dushanbe, 1972. -152 pp.
17. Smirnitsky, A.I. Lexicology of the English Language. M., Publishing house MGU literature in foreign languages, 1996. -260 pp.

- 18.** *Tajik Dictionary*. / Edited by M.Sh. Shukurov, V.A. Kapranov, R. Hashim, N. A. Ma'sumi. - Consists of 2 volumes. About 45,000 words and phrases from the 10th century to the beginning of the 20th century. M.: Soviet encyclopedia, 1969. -P.1. -952 pp.
- 19.** Shansky, N. M. *Lexicology of Modern Russian Language*. M., 1964. - 370 pp.
- 20.** Gak, V.A. *The Semantic Structure of the Word as a Component of the Semantic Structure of the Utterance* / V.A. Gak // *Linguistics*. - 1976. -180 pp.
- 21.** Mathesius V. *Obsahový rozbor současné angličtiny*. Karolinum 2016. - 196 pp.
- 22.** Aini S. Odina. *Ancient School*. -Dushanbe, «Adib», 2016. - 240 pp.
- 23.** Meyer S. *Twilight*. 1st Edition. Hardcover. Published in New York. 2005. -235pp.
- 24.** <https://dictionary.cambridge.org>

МУНДАРИЧА СОДЕРЖАНИЕ

5.6 (07 00 00) ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

5.6.1 (07 00 02) Отечественная история

<i>Бобоев Ю.А., Мансурова М.А. Сабти тӯлу арзи шаҳрҳо дар ҷадвалҳо (тарҷумаи тоҷикии боби даҳуми мақолаи панҷуми «Қонуни Масъуди»-и Абурайҳон Берунӣ).....</i>	5
<i>Рустамов Д.А., Исамитдинов Ж.Б. Аз таърихи ҷиштироки намояндагони санъати мусиқии анъанавии Тоҷикистони шимолӣ дар концертҳо, озмуну фестивалҳо (охири асри XX- аввали асри XXI).....</i>	18
<i>Шарипова Т.Ш. Баъзе масъалаҳои топографияи таърихии Хучанди охири асри XIX- ибтидои асри XX дар тадқиқоти профессор Назирҷон Турсунзода.....</i>	25
<i>Абдукаримов Ҷ.А., Абдуқодиров А.А. Инъикоси таърихи Аморати Бухоро дар “Бухоро-гаҳвораи Туркистон”-и Саид Мансур Олимӣ (Тақриз ба асари Саид Мансур Олимӣ “Бухоро – гаҳвораи Туркистонбошиги”.- Бухоро, 2004.- 128 б.).....</i>	33

5.6.3 [07.00.03] Археология

<i>Рахимов Н.Т. Историография археологического памятника мирового значения. Рецензия на книгу: Н.Дж. Ходжаева. Тахти-Сангин в истории и культуре Центральной Азии / Отв. ред. Н.К. Убайдулло, Л.Н. Додхудоева. – Душанбе: Дониш, 2023. – 318 с.....</i>	38
---	----

5.6.5. (07.00.09) Историография, источниковедение, методы исторического исследования

<i>Шаринов П.Ш. Академик Нуъмон Неъматов ва кашфиёти рамзи Рим дар Уструшана</i>	43
--	----

5.9 (10 01 00) ФИЛОЛОГИЯ

5.9.2 (10 01 03) Литература народов мира (таджикско-персидская литература)

<i>Абдуллоев Р.Х. Нақди қасидаҳои ҷавобия дар рисолаи «Доди сухан»-и Сироҷиддин Алихони Орзу.....</i>	49
<i>Маҳмудзода О.Б. Назирӣ ва муҳити адабии замони зиндагии ӯ.....</i>	56
<i>Мирсаидов М.М. Мулоҳизаҳои Гулназар дар бораи назарияи шеър.....</i>	66
<i>Мисбоҳиддини Н. Сарчашмашиносии “Тафсири Ҳусайнӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ...</i>	75
<i>Тоҷибоев Ш.Ғ. Хусусиятҳои жанриву мавзӯии маснавии “Корнома”-и Ибни Ямин.....</i>	87

5.9.6 (10 02 22) Языки народов зарубежных стран (иранские языки)

<i>Қодирова Ф.Р. Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи «Марзбоннома» ва муаллифи он.....</i>	96
<i>Олимҷонов М.О. Хусусиятҳои маъноӣ, вожасозӣ ва иборасозии калимаи «пур» дар достони «Сухроб»-и Фирдавсӣ.....</i>	105

5.9.8 (10.02.00) Теоретическая, прикладная и сравнительно-сопоставительная лингвистика

<i>Ашрапов Б.П. Таҳлили қиёсии вежагиҳои сарфиш пасвандҳои исмсози ифодагари шахсу ғайришахс дар забони адабии тоҷикии асрҳои XVIII ва XX.....</i>	112
<i>Эҳсонзода М.Э., Раҷабова Г.М. Калима ҳамчун воҳиди грамматикӣ ва роҳу воситаҳои калимасозии исм дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ (дар заминаи асарҳои бадеӣ).....</i>	120
<i>Юсупова М.И. Полисемия существительного в английском и таджикском языках.....</i>	129

CONTENTS

5.6. (07 00 02) HISTORICAL SCIENCES

5.6.1 (07 00 02) Domestic history

<i>Boboev Y.A., Mansurova M.A. Fixing the Longitudes and Latitudes of Cities in Tables (Translatijn of the Tenth Chapter of the Fifth Book of the «Canon of Massud» by Aburaykhon Beruni into Tajik Language).....</i>	5
<i>Rustamov D.A., Isamitdinov J.B. From the History of Participation of Representatives of Traditional Musical Art of Northern Tajikistan in Concerts, Competitions and Festivals (end of XX - Beginning of XXI Centuries).....</i>	18
<i>Sharipova T.Sh. Historical Topography of Khujand Referring to the end of the 19th – the Early 20th Centuries in Professor Nazirjon Tursun-Zade`S Researches.....</i>	25
<i>Abdukirimov J.A., Abdukodirov A. A. Reflection Of The History Of Bukhara Emirate In “Bukhara - The Cradle Of Turkestan” By Said Mansur Olimi (Review of the book by Said Mansur Olimi “Bukhara - the cradle of Turkestan” - Bukhara, 2004. – 128p.....</i>	33
5.6.3 [07.00.03] Archeology	
<i>Rahimov N.T. Historiography of an Archaeological Site of World Importance. Book review: N.J.Khodjaeva. Takhti-Sangin in the history and culture of Central Asia. Ed. by N.K.Ubaidullo, L.N.Dodhudoeva. – Dushanbe: "Donish", 2023. – 318 p.....</i>	38
5.6.5. [07.00.09] Historiography, Knowledge of Origins, Methods of Historical Research	
<i>Sharipov P.Sh. Academician Nugman Negmatov and the Symbol Discovery of Rome in Ustrushana.....</i>	43

5.9 (10 01 00) PHILOLOGY

5.9.2 (10 01 03) Literature of the peoples of the world (Tajik-Persian literature)

<i>Abdulloev R.Kh. Criticism of Response Poems in the Treatise “Dodi Sukhan” (“Perfection of the Word”)” by Sirojiddin Alikhan Orzu.....</i>	49
<i>Mahmudzoda O.B. Naziri and Literary Environment of His Lifetime.....</i>	56
<i>Mirsaidov M.M. Gulnazar's Reflections on the Theory of Poetry.....</i>	66
<i>Misbohiddini N. Source Study of “Commentary on the Qur'an” by Husayn Voizi Koshifi.....</i>	75
<i>Tojiboev Sh.G. Genre and Thematic Peculiarities of Masnavi “Kornoma” by Ibni Yamin.....</i>	87
5.9.6 (10 02 22) Languages of the peoples of foreign countries (Iranian languages)	
<i>Kodirova F.R. Some Considerations Beset with “Marzbon-Name” and its Author.....</i>	96
<i>Olimjonov M.O. Features of Word Formation and Composition of Word Combinations with the Word "Pur" in Firdaws's Poem "Suhrob".....</i>	105
5.9.8 (10 02 20) Theoretical, applied and comparative linguistics	
<i>Ashrapov B.P. Comparative Analysis of Morphological Peculiarities of Noun Forming Suffixes Denoting Person and Non-Person in Tajik Literary Language Referring to 18th and 20th Centuries.....</i>	112
<i>Ehsonzoda M.E., Rajabova G.M. Word as a Grammatical Unit and Ways of Word Formation of a Noun in English and Tajik Languages (Based on Artistic Works).....</i>	120
<i>Yusupova M.I. Polysemy of Nouns in English and Tajik Languages.....</i>	129

БАРОИ ИТТИЛОЪ:

Маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ» нашрияи илмӣ-назариявии Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон буда, аз силсилаи илмҳои ҷомеашиносӣ ва гуманитарӣ иборат мебошад ва тибқи «Қонун дар бораи матбуот ва воситаҳои ахбори умум» ба нашр омода мешавад. Маҷалла дар шакли электронӣ аз нашр бароварда, дар сомонии расмӣ худ, ки бо суроғаи (домени) www.vestnik.tj номнавис шудааст, ҷойгир карда мешавад.

Аҳдофи маҷаллаи илмӣ тақризшавандаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- инъикоси саривақтии натиҷаҳои фаъолияти тадқиқотии олимони ҚТ, ҳамчунин олимони мамолики хориҷаи наздику дур тибқи соҳаҳои зерини илм: улуми таърихшиносӣ ва филология.

- инкишофи ҳамкориҳои байналхалқӣ дар соҳаи таърихшиносӣ ва филология;
- ба муҳаққиқон фароҳам сохтани имкони нашри натиҷаҳои ҷустуҷӯҳои илмӣ;
- инъикоси масоили мубрам ва самтҳои ояндадори улуми таърихшиносӣ ва филология;
- ҷустуҷӯи донишҳои нав барои рушди иҷтимоию иқтисодии ҚТ умуман ва минтақаҳои он;

- тарғиби дастовардҳои фаъолияти илмӣ тадқиқотии олимони ДДХБСТ, ҳамчунин олимони донишгоҳҳои дигар ва муассисаҳои маорифу илми ҚТ.

Шартҳои нашри мақола дар маҷаллаи «Ахбори ДДХБСТ. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ»

- ҳайъати таҳрири маҷалла мақолаҳои илмӣ, тақризҳо, обзорҳои илмӣ қаблан дар нашрияҳои ҷопию электронӣ нашрнашударо барои баррасию нашр қабул мекунад, ки ғояҳои илмӣ, натиҷаҳои дастовардҳои тадқиқоти бунёдии назарӣ амалиро оид ба соҳаҳои дониш дар улуми таърихшиносӣ ва филология дарбар гиранд;

- қарор дар бораи нашр ё радди нашр дар асоси муҳиммият, навоарӣ ва аҳамияти илмӣ маводи пешниҳодгардида қабул карда мешавад;

- муаллифон (ҳаммуаллифон) масъулияти саҳеҳии иттилооти илмӣ пешниҳодгардида ва ҳамаи додаҳоеро, ки мақола, обзорҳо ва тақризҳо дар бар мегиранд, ба зиммадоранд;

- ҳамаи маводи ба идораи маҷалла омада ҳатман дар сомонии antiplagiat.ru мавриди тафтиш қарор мегиранд, сипас ҳайъати таҳрир муаллифон (ҳаммуаллифон)-ро дар бораи натиҷаи арзёбии дастанвис ва ба тақризи минбаъда қабул шудани мавод ё радди пешниҳоди он ба тақриз огоҳ мекунад;

- мақола, обзор ва тақризҳои ба идора омада дар сурати ҷавоби мусбат баъди тафтиш дар сомонии antiplagiat.ru ба мақсади арзёбии онҳо аз ҷониби мутахассисони пешбари соҳаҳои дахлдори илм ба тақризи дохилӣ ирсол мегарданд;

- мақолаҳои ба тақризи дохилӣ пешкашшуда бояд пурра тибқи талаботе, ки дар сомонии маҷалла: www.vestnik.tj зикр гардидаанд, таҳия карда шаванд;

- агар дар тақриз оид ба ислоҳи тақмили мақола тавсияҳои пешниҳод шуда бошанд, ба муаллиф эроду мулоҳизаҳои муқарриз (бе сабти ному насаби ӯ) барои тақмилу ислоҳи мавод ирсол мешавад;

- муаллиф маводи тақмилдодаро ба идораи маҷалла мефиристад ва идора онро яқоя бо ҷавоби муаллиф тибқи ҳар моддаи эродҳо ба тақризи тақрорӣ мефиристад.

- ҳайъати таҳрир ба таҳрири мақола бидуни тағйир додани мӯҳтавои илмӣ он ҳақ дорад. Хатоҳои имлоию услубиро мусахҳеҳ бидуни мувофиқа бо муаллиф (ҳаммуаллифон) ислоҳ мекунад. Дар мавридҳои зарурӣ ислоҳҳо бо муаллиф (ҳаммуаллифон) мувофиқа карда мешавад;

- варианти барои такмил ба муаллиф (хаммуаллифон) фиристода бояд дар мӯҳлати муқарраргардида, баъди ворид сохтани ислоҳу тағйирот дар намудҳои электронӣ ва ҷопӣ ба идора баргардонда шавад;

- мақолаҳое, ки ба ҷоп қабул нашудаанд, ба муаллиф (хаммуаллифон) баргардонда намешаванд. Дар мавриди радди ҷопи мавод идораи маҷалла ба муаллиф (хаммуаллифон) раддияи мудаллал ирсол мекунад;

- тибқи дархости шӯроҳои коршиносии КОА назди Президенти ҶТ ва КОА Вазорати илм ва таҳсилоти олии ФР идораи маҷалла ба онҳо тақризҳоро пешниҳод мекунад.

Талабот ба таҳияи мақолаҳо (обзорҳо, тақризҳо), ки ба маҷаллаи илмӣ назариявии «Ахбори Донишгоҳи давлатии ҳуқуқ, бизнес ва сиёсати Тоҷикистон.

Силсилаи илмҳои гуманитарӣ» барои ҷоп ирсол мегарданд

1. Барои ҷойгир кардан дар маҷалла мақола, тақриз ва обзорҳои илмӣ тибқи ихтисосҳои илмӣ 5.6.1 (07 00 00) – **Илмҳои таърих ва археология** (рамзҳои 5.6.1 (07.00.02); 5.6.5 (07.00.09); 5.6.7 (07.00.15); 5.6.3 (07.00.06) ва 5.9 (10 00 00) – **Илмҳои филология** (рамзҳои 5.9.2 (10.01.03); 5.9.9 (10.01.10); 5.9.8 (10.02.20); 5.9.6 (10.02.22)), ки қаблан дар ҳеч ҷой ҷоп нашудаанд, қабул мегарданд.

2. Муаллифон ба идораи маҷалла ҳатман бояд ҳуҷҷатҳои зеринро пешниҳод кунанд:

- матни мақола ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ки дар гунаи ҷопии он муаллиф (хаммуаллифон) имзо гузоштаанд;

- тақризи доктор ё номзади илм, ки ба он шӯъбаи кадрҳои ҷои кори муқарриз мӯҳр гузоштааст;

- маълумотнома аз ҷои таҳсил (барои аспирантҳою магистрантҳо)

- гунаи ҷопии ҳуҷҷатҳо ба идора ба суроғи зерин ирсол мешавад: 735700, ҶТ, вилояти Суғд, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ, бинои асосӣ, устои 309

Гунаи электронии мақола ба почтаи электронии vestnik-tsulbp@mail.ru ирсол мешавад. Телефон барои маълумот: 8 (3422) 2-05-63; суроғи сомона www.vestnik.tj

Тибқи талаботи КОА назди Президенти ҶТ ва КОА Вазорати илм ва таҳсилоти олии ФР мақола бояд унсурҳои зеринро дарбар гирад:

- индекси УДК ва ББК (дар аввали мақола дар шакли сатри алоҳида, дар тарафи чап гузошта мешавад);

- ному насаби пурраи муаллиф (хаммуаллифон) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- унвони илмӣ, дараҷаи илмӣ муаллиф (хаммуаллифон), ном ва рамзи ихтисоси илмӣ (тибқи номгӯй), ки тадқиқот тибқи он сурат мегирад, ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- аспирантон унвонҷӯён, муаллифон, докторантҳо номи кафедра ва муассисаи илмиро (магистрантҳо – самти тайёриро) ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- зикри мансаб, ҷои кор, шахру мамлакат ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ;

- e-mail;

- номи мақола ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ, ё тоҷикию русию англисӣ (бо ҳарфҳои калон, ҳуруфи Times New Roman 14 ё Times New Roman TJ 14);

- ҷакида ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ аз 100 то 150 вожа бо сабти мақсаду вазифаи таҳқиқ, баёни мухтасари кор ва ҳулосаҳои асосие, ки навоариҳои илмӣ корро дар бар мегирад;

- вожаҳои калидӣ ба забонҳои тоҷикӣ ва русию англисӣ оварда мешаванд (5-7 калима ё ибора, ки ду ё се вожаро дарбар мегирад);

- ба мақола ҳатман номгӯи маохизи мавриди истифода бо зикри танҳо сарчашмаҳои иқтибосгардида замима мешавад; Рӯйхати адабиёт дар охири мақола бо назардошти

саҳифаи умумии сарчашмаи истифодашуда навишта мешавад. Рӯйхати мазкур аз рӯйи тартиби овардани иқтибосҳо ва мувофиқи талаботи ГОСТ таҳия карда мешавад;

- иқтибосҳо дар қавсӣ бо қайди рақами адабиёт аз рӯи рӯйхати сарчашмаҳо ва саҳифаи он бояд ишора шаванд;

- матни мақолаи пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд пурра аз назари таҳрир гузаронида шавад ва аз ғалат тоза бошад.

Мақолаҳое, ки ба идораи маҷалла бо нақзи талаботи мазкур ирсол мегарданд, мавриди баррасӣ қарор намегиранд.

Масъулияти боэътимодии аснод ва мӯҳтавои мақолот бар дӯши муаллифӣ ва муқарризон мебошад.

Идораи маҷалла

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

«Вестник ТГУПБП» - научно-теоретический журнал Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, публикующий материалы серии общественных и гуманитарных наук, издаётся согласно закону Республики Таджикистан «О печати и средствах массовой информации». Журнал издается в электронной версии и размещается на официальном сайте, зарегистрированном по адресу (домену) www.vestnik.tj.

Целями научного рецензируемого журнала «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук» являются:

- оперативное освещение результатов исследовательской деятельности учёных Республики Таджикистан, а также учёных стран ближнего и дальнего зарубежья по следующим отраслям науки: филологические науки, исторические науки и археология;
- развитие международного сотрудничества в сфере языкознания, литературоведения, истории и археологии;
- предоставление возможности исследователям публиковать результаты научных изысканий;
- освещение актуальных проблем и перспективных направлений филологических и исторических наук;
- поиск новых знаний для духовного и социального развития населения Республики Таджикистан в целом и её регионов;
- пропаганда достижений научно-исследовательской деятельности учёных Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики, а также исследователей других вузов и учреждений образования и науки Республики Таджикистан.

Условия публикации статей в журнале «Вестник ТГУПБП. Серия гуманитарных наук»:

- редакционная коллегия журнала принимает для рассмотрения и публикации ранее не опубликованные в печатных и электронных изданиях научные статьи, рецензии, научные обзоры, отзывы, содержащие научные идеи, результаты и достижения фундаментальных теоретических и прикладных исследований по следующим отраслям знания: филологические науки, исторические науки и археология;
- решение о публикации или об отказе в публикации принимается на основе актуальности, новизны и научной значимости представленных материалов;
- авторы (соавторы) несут всю полноту ответственности за достоверность представляемой научной информации и всех данных, содержащихся в статьях, отзывах, обзорах и рецензиях;
- все представленные в редакцию журнала материалы в обязательном порядке проходят проверку на сайте antiplagiat.ru, после чего редколлегия извещает авторов (соавторов) о результатах оценки рукописи и сообщает о приёме материала к дальнейшему рецензированию или об отказе от рецензирования;
- поступившие в редакцию статьи, отзывы, обзоры и рецензии в случае положительного ответа после проверки на сайте antiplagiat.ru направляются на внутреннее рецензирование с целью их экспертной оценки ведущими специалистами в соответствующей отрасли науки;
- статьи, допущенные к внутреннему рецензированию, должны быть оформлены в полном соответствии с требованиями, предъявляемыми к публикациям, которые размещены на сайте журнала: www.vestnik.tj;
- если в рецензии содержатся рекомендации по исправлению или доработке статьи, автору направляются замечания и предложения рецензента (без указания сведений о нём) для доработки и исправления материала;
- доработанный материал представляется автором в редакцию журнала и направляется на повторное рецензирование вместе с ответом автора по каждому пункту замечаний;

- Редколлегия имеет право на редактирование статей без изменения её научного содержания. Орфографические и стилистические ошибки исправляются корректором без согласования с автором (авторами). При необходимости правка согласуется с автором (авторами);

- вариант статьи, направленный автору (авторам) на доработку, должен быть возвращён в редакцию в оговоренный срок с внесёнными исправлениями и изменениями в электронном и распечатанном виде;

- статьи, не принятые к опубликованию, автору (авторам) не возвращаются. В случае отказа от публикации материала редакция направляет автору (авторам) мотивированный отказ;

- редакция предоставляет рецензии по запросу экспертным советам ВАК при Президенте и ВАК Министерства науки и высшего образования РФ.

Требования к оформлению статей (обзоров, отзывов, рецензий), присылаемых для публикации в научно-теоретический журнал «Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия гуманитарных наук»

1. Для размещения в журнале принимаются ранее нигде не опубликованные научные статьи, обзоры, рецензии, отзывы, соответствующие научным специальностям: 5.6 (07 00 00) – **Исторические науки и археология** (шифры 5.6.1 (07.00.02); 5.6.5 (07.00.09); 5.6.7 (07.00.15); 5.6.3 (07.00.06) и 5.9 (10 00 00); **Филологические науки** (шифры 5.9.2 (10.01.03); 5.9.9 (10.01.10); 5.9.8 (10.02.20); 5.9.6 (10.02.22)).

2. Авторы в обязательном порядке предоставляют в редакцию следующие документы:

- текст статьи на таджикском, русском или английском языках объемом 15-20 страниц с обязательной подписью автора (авторов) на печатном варианте статьи;

- рецензию доктора наук, заверенную в отделе кадров по месту его работы;

- справку с места учёбы (для аспирантов и магистрантов).

Печатные варианты документов направляются в редакцию по адресу: 735700, Республика Таджикистан, Согдийская обл., г. Худжанд, 17 мкр-н, д.1, ТГУПБП, главный корпус, каб. 309. Электронные версии – по адресу электронной почты: vestnik-tsulbp@mail.ru. Телефон для справок: 8 (3422) 2-05-63; адрес сайта: www.vestnik.tj

В соответствии с требованиями ВАК при Президенте РТ и ВАК Министерства науки и высшего образования РФ, статья должна содержать:

- индекс УДК (размещается в начале статьи отдельной строкой слева);

- фамилию, имя, отчество автора (авторов) полностью на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;

- учёную степень, учёное звание автора (авторов), наименование и шифр научной специальности (согласно номенклатуре), по которой ведётся исследование, на русском и английском или таджикском, русском и английском языках;

- аспиранты, соискатели, преподаватели, докторанты указывают кафедру и учебное заведение (магистранты – направление подготовки) на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках;

- указание на должность, место работы, город, страну на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках; - e-mail;

- название статьи на русском и английском или на таджикском, русском и английском языках (заглавными буквами, шрифт Times New Roman 14 или Times New Roman tj 14, выравнивание по центру);

- аннотация на таджикском, русском и английском языках от 100 до 120 слов с указанием цели и задач исследования, краткого хода работы и основных выводов, содержащих научную новизну;

- ключевые слова на русском и английском языках (не менее 6 слов или словосочетаний из двух или трёх слов, через запятую, шрифт TNR 14, начертание – курсив, выравнивание по ширине);

- статья в обязательном порядке должна содержать список использованной литературы с указанием только цитируемых работ. Список литературы приводится в конце статьи с общим объемом страниц источника. Список использованной литературы оформляется в порядке цитирования в соответствии с ГОСТ;

- ссылки даются в квадратных скобках, в которых указывается номер использованного источника согласно списку использованной литературы, а затем цитируемая страница.

Статьи принимаются в течение года. Редакция оставляет за собой право отбора материала, а также право сокращения публикуемой статьи.

Текст присылаемой рукописи является окончательным и должен быть тщательно выверен и исправлен. Статьи, направляемые в редакцию с нарушением перечисленных требований, к рассмотрению не принимаются.

За содержание публикуемых материалов несут полную ответственность авторы и рецензенты.

Редакция журнала

TO THE NOTICE OF THE AUTHORS

“**Bulletin of TSULBP**” is a scientifico-theoretical journal of the Tajik State University of Law, Business and Politics which publishes the materials referring to the series of the humanities is it edited in pursuance with the law of Tajikistan Republic “On Press and Mass-Media”. The journal is published in electronic version and posted on the official website registered at the address (domain) www.vestnik.tj.

The Objective of the Scientific Reviewed Journal « Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences» are:

- operative elucidation of the results related to the research activities of the scholars living both in Tajikistan Republic and in the countries of far and near abroad on the following branches of sciences: philological sciences, historical sciences and archeology;
- development of international collaboration in the spheres of linguistics, literary criticism and archeology;
- providing researchers with availabilities of publishing the results of scientific explorations;
- elucidation of actual problems and prospective trends in philological and historical sciences;
- quest of new knowledge for spiritual and social development of the population of Tajikistan Republic upon the whole and its separate areas in particular;
- propaganda of the achievements of scientific-research activities obtained by the scholars of the Tajik State University of Law, Business and Politics and also by those ones working in other higher schools and institutes of education and science of Tajikistan Republic.

Terms and Conditions of Publication of Articles in the Journal “Bulletin of TSULBP, Series of Humanitarians Sciences”:

- the journal editorial board accepts for consideration and publication scientific articles, reviews, scientific surveys, comments reflecting scientific opinions, results and achievements of fundamental theoretical and applied researches on the following branches of knowledge: linguistics, literary criticism and archeology:
- solution on publication or on refuse in it is adopted according to the character of the materials submitted: their actualness, novelty and scientific significance;
- an author (authors) bears (bear) all the completeness of responsibility for authenticity of the presented scientific information and all the data contained in articles, commentaries, surveys and reviews;
- all the materials submitted to the editorial board are subjected to compulsory monitoring on **antiplagiat.ru** site after what the editorial board notifies authors (co-authors) about the results of a manuscript assessment and informs about an acceptance of materials for further review or about refuse in it;
- articles, commentaries, surveys and reviews in case of a positive answer after the monitoring in question are referred to internal review with the aim of their expertise assessment by leading specialists in a respective branch of knowledge;
- articles admitted to internal review should be framed in full correspondence with the requirements for the publications allocated on the journal site: www.vestnik.tj;
- If a review contains recommendation on corrections or improvement remarks and suggestions of a reviewer (without information about him\ her) it is sent to the author (authors);
- an improved material is submitted to the editorial board and referred to the second review together with the author's answer on every item of remarks;
- the editorial board has a right for recension of articles without changing its scientific contents. Spelling and stylistic mistakes are corrected by a proof-reader without coordination with an author (authors);

- a variant of the article sent to author (authors) for improvement should be returned to the editorial board in a stipulated term with amendments and alterations in the terms of a hard copy and e.mail.ru;

- articles non-accepted for publication are not returned to the author (authors). In case of refusal in publication the the editorial board sends a motivated rejection to the author (authors);

- the editorial board gives reviews to RF ESM HAC (Higher Attestation Commission under Education and Science Ministry of Russian Rederation) expert councils if requested.

Requirement for Framing Articled (Surveys, Commentaries, Reviews) Sent for Publication into the Scientific-Theoretical Journal (Bulletin of the Tajik State University of Law, Business and Politics, series of Humanitarians Sciences

1. For allocation the journal accepts scientific articles (surveys, commentaries, reviews) on respective scientific specialities never published anywhere before: 5.6. (07 00 00) – **Historical sciences and archeology**; 5.9 (10 00 00) – **Philological sciences**.

2. The following papers ought to be submitted by authors to the editorial board compulsorily:

- the text of the article (in Russian and English, with Russian translation) or in Tajik with an obligatory author s (authors`) signature (-s) on a hard copy of the article;

- a review of Dr. or Candidate of sciences certified in a staff registration office under the establishment of a reviewer`s place of work;

- certificate from the place of studies (for post-graduates and master`s degree students).

Hard copies of documents are sent to the editorial board according to the address: 785700, Tajikistan Republic, Sughd viloyat, Khujand, microdistrict 17, building 1, TSULBP, main building, office 309. Electronic versions – e-mail address: info@vestnik.tj; vestnik-tsulbp@mail.ru. Telephone for reference, 8 (3422) 2-05-63 , site address, www.vestnik.tj.

In accordance with the requirements of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan and the Higher Attestation Commission of the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation, the article must contain:

- UDC index (to be located at the beginning of the article by a separate line from the left);

- Author`s last name, first name, patronymic, nomination and code of scientific speciality (according to the range) the research is conducted - in Russian, English or Tajik, Russian and English;

- post-graduates, claimants for Candidate and Doctoral`s degrees, teachers specify a department and an educational establishment (master`s degree students specify speciality of learning) in English or Tajik, Russian and English;

- position, place of work, city, country should be presented in Russian and English, or in Tajik, Russian and English;

- E-mail.ru;

- the title of the article in Russian and English or in Tajik, Russian and English (in capital letters, **print Times New Roman 14** or **Times New Roman Tj 14**, center alignment);

- abstract in Russian and English (**print TNR 14**), italics alignment, width alignment in the range of 100-250 words with indication of goals and objectives of research, brief course of work and major conclusions containing scientific novelty;

- key words in Russian and English (5-7 words or word-combinations of two or three words, through a comma, **print TNR 14**, italics alignment, width alignment);

- the article should compulsorily contain a list of reference literature with indication of cited works only.

- The list of literature is adduced at the end of the article with a general amount of pages of the original source. The bibliographical list of the literature used is framed in alphabetical order in concordance with GOST (State Standart).

- references are given in brackets where you should indicate the number of the used original source according to the literature list followed by a cited page.

Articles are accepted throughout a year. The editorial board is entitled to the right of selection in reference to materials and of reduction in regard to the article bound to being published.

The text of the manuscript sent is to be a final one, it must have been verified and corrected thoroughly.

Articles sent to the editorial board with violation of the above-mentioned requirements are not accepted for consideration.

Full responsibility for competence and contents of the materials published rests on authors and reviewers.

Editorial-board of the journal

Ахбори ДДХБСТ.
Силсилаи илмҳои гуманитарӣ
2024, №3 (100) 152 с.

Мухаррирон:
Шамурадова О.Б.
(муҳаррири русӣ),
Шарипова Ш.
(муҳаррири англисӣ)
Мухаррири техникӣ:
Дадобоева М.М.

Вестник ТГУПБП.
Серия гуманитарных наук
2024, №3 (100) 152 с.

Редакторы:
Шамурадова О.Б.
(редактор материалов на
русском языке),
Шарипова Ш.
(редактор-переводчик)
Технический редактор:
Дадобоева М.М.

Bulletin of TSULBP.
Series of Humanitarian Sciences
2024, №3 (100) 152 pp.

Editors:
Shamuradova O.B.
(Russian texts),
Sharipova Sh.
(English texts)
Technical editor:
Dadoboeva M.M.

Суроғай маҷалла: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1, ДДХБСТ.
Тел. сармуҳаррир: 8(3422)2-38-11, тел. идора: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Гунаи электронии маҷалла дар сомонаи www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj ҷойгир аст.

Адрес редакция: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1, ТГУПБП.
Тел. гл.редактора: 8(3422)2-38-11, тел. редакции: 8(3422) 2-05-63;
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Электронная версия журнала размещена на сайте www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Address of the editorial-board: 735700, Tajikistan Republic, Khujand, microdistrict 17, building 1,
TSULBP. Editor-in-chief's telephone: 8(3422) 2-38-11, editorial board's telephone: 8 (3422) 2-05-63
e-mail: vestnik-tsulbp@mail.ru

Full textual version of the journal is placed on site www.vestnik.tj; www.tsulbp.tj

Ба ҷопаш 14.10.2024. имзо шуд.

Нашриёти «Дабир»-и ДДХБСТ, 735700, ш. Хучанд, микроноҳияи 17, бинои 1

Подписано в печать 14.10.2024.

Издательство «Дабир» ТГУПБП, 735700, г. Худжанд, 17 мкр, дом 1

Signed for printing 14.10.2024.

The publishing house “Dabir” under TSULBP, 735700, Khujand, mico-district 17, building 1